

Asztal körül

Immanuel Wallerstein és a vilárendszer-elmélet..... 5**Szergej Szolovjov: Immanuel Wallerstein: a történeti kapitalizmus mítosza**

A tanulmány Wallersteinnek a „történeti kapitalizmusra” vonatkozó elméletét taglalja kritikailag, s von le általános elméleti tanulságokat – mindenekelőtt a társadalmi formák változásáról, határozottabb osztályszemléletet követelve. A „szocialista tábor” volt országaiban a vilárendszer-elemzés sokkal hasznosabb a szociológia és a történelemtudomány számára, mint a múltba merült szovjet „tört.-mat.” utáni divatos elméleti pótszerek: a „civilizációs megközelítés”, a „civilizációk összecsapása” vagy éppen az elméletről való teljes lemondás. Időszerű, hogy Kelet-Európa társadalomtudósai megismerkedjenek végre Wallerstein ihletadó forrásaival: Latin-Amerika és Afrika függőség-teoretikusainak munkáival is..... 6

Szentes Tamás: Gondolatok a rendszerszemléletről, rendszerértelmezésekről és rendszerátalakulásokról

„Hogyan is ne érthettem volna és ne értenék ma is teljes mértékben egyet a világgazdaság szerves rendszerként értelmezésével, egyenlőtlen, sőt, egyenlőtlenítő fejlődésének megállapításával, amikor a nemzetközi fejlődési szakadékok magam is csak a világgazdaság történelmi fejlődésének összefüggésében véltem mindig is magyarázhatni?! De hogyan is ne bíráltam volna Wallerstein nézeteiben a vilárendszer-szemlélet abszolút, kizárólagos értelmezését, [...] vagy a tőkés piacgazdaság létrejöttének történelmi véletlennel, »az uralkodó réteg képzelőerejének egyfajta alkotó szárnyalásával« magyarázását, továbbá a monopolizációra visszavezetett egyenlőtlen cserének a »nemzetközi kizsákmányolás« fő formájaként tételezését, és azt a feltételezést, hogy a tőkefelhalmozás világméretű folyamatának a »prekapitalista tartalékok« kimerülése szab végső határt?!” 28

Artner Annamária: Nincsbokornak nincs virága

Az írás a wallersteini elméletet szemléleti alapon teszi kritika tárgyává, egy konkrét kérdés, a profitráta csökkenésének okain bemutatva a bírálat gyakorlati érvényét. A szerző szerint, Wallerstein túlhangsúlyozza a tudati elemek szerepét; a vilárendszer-ek elkülönült vizsgálatával „megszünteti” az emberi történelmet mint olyat; a munkaérték-elmélet negligálásával pedig nem ad helytálló s a valóságos megoldás felé mutató magyarázatot a profitráta süllyedésére 39

Szigeti Péter: Vilárendszer-elmélet: álláspontok és problémák

A szerző a vilárendszer-elemzést a marxi alapozású kritikai társadalom-elmélet egyik mai, korszerű, adekvát formájának fogja fel – eltérően Wallersteintől, aki bár a közvetlenebb keletkezéstörténet szempontjából vizsgál e hagyományba tartozó összetevőket, de egy új, unidiszciplináris tudományterületnek tekinti saját törekvéseit. A VRE olyan irányzat, mely sokszereplős, termékeny, gazdag és ellenőrizhető-megvitatható ismereteket kínál 51

Krausz Tamás: **Ami a wallersteini elméletből „kimaradt”**. Néhány megjegyzés
A szerző Wallerstein elméletét ama progresszív antikapitalista/rendszerlenes elméletek közé sorolja, amelyek a kapitalizmus mint világrendszer hierarchisztikus felépítését és kibékíthetetlen ellentmondásait a kor tán legmagasabb tudományos színvonalán elemzi. Lényeges belső ellentmondásai azonban szintén nem tagadhatók, amennyiben például a társadalmi forma marxi elméletét, valamint a szovjet, illetve az államszocialista fejlődés történeti jellemzőit nem dolgozta ki, s nem integrálta igazán. Wallerstein termékeny elmélete nyitott és kritikailag folytatható 60

Kultúra

Alan Woods: **Hieronymus Bosch és a haldokló feudalizmus művészete**

A németalföldi festő művészete anarchista és irracionális sajátosságai ellenére hű leképezése az átmenetiség korának, a feudalizmus hanyatlásának és a kapitalizmus kezdetének. Óriási változások zajlottak ebben az időben: a feudális rend széthullóban volt, a városi polgárság a régi rendet támogatta, és saját jogokat követelt. Egy forrongó, ellentmondásos erőktől szaggatott világ művészete az övé, amelyből száműzték az értelmet, s ahol állati készletések kerekedtek fölül; az erőszak és a terror világa, a valósággá vált rémálom. Röviden: a miénkhez nagyon hasonló világ 67

Változatok egy témára

Bartha Eszter: **Munkások az államszocializmusban: életszínvonal, politika és legitimáció**. Bevezető megjegyzések

A tanulmány felvázolja az NDK-ban és Magyarországon az 1960-as évektől követett munkáspolitikai főbb jellemzőit, s választ keres arra, miért nem fordult szembe az állampárt gyámkodásától megszabaduló munkásosztály az új, kapitalista rendszerrel. A jóléti diktatúrák a magasabb fogyasztás ígéretével igyekeztek megvásárolni a munkásság politikai támogatását, miközben következetesen elzárták előlük a valódi baloldali alternatívákat 83

Michael Burawoy: **A harmadik nagy átalakulás, avagy hogyan lehet Polányi átmenteni a jövőbe**

A szerző Polányi elméletének felhasználásával értelmezi az államszocializmus összeomlását és az önszabályozó piac illúziójának visszatérését. E folyamat a piacosítás és a kommodifikáció harmadik hullámába illeszkedik, amely a szociális jogok visszavonását, a pénz korlátlan uralmát és a természet áruvá alakítását eredményezi. A kutató magyar tapasztalatait is összegzi a rendszerváltás előtt és után, vázolja, hogyan bukott meg az öngazgatási kísérlet, amely valódi alternatívát jelenthetett volna a hegemónná váló piaci társadalommal szemben 93

Nagy Éva Katalin: **Munkástanácsok 1989-ben**. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában

Az 1989-es munkástanácsok története számos előre mutató kezdeményezést hordozott, legfőképpen azt, hogy az 1956-os munkás-öngazgatói tapasztalatokat felhasználva a dolgozók újra megpróbálták a termelést ellenőrzésük alá vonni és alkotmányos keretekben biztosítani a dolgozói tulajdon létjogosultságát. A cikk az akkori események összefoglalását adja, kiemelve a kritikus pontokat, amelyek egy következő munkásszerveződés esetén tanulságot szolgálhatnak 111

Mark David Pittaway, 1972-2010 – Bartha Eszter 130

Történelem

Raquel Varela: **Államosítás: munkásellenőrzés vagy a kapitalizmus megmentése?** Tanulmány az 1974-1975-ös portugál forradalom idején lezajlott államosításokról

A szerző a burzsoázia, az állam, a kommunista párt és a munkásság viszonyát elemzi a portugál forradalomban. A gyarmattartó pozíció megrendülése és a gazdasági recesszió hatására a burzsoáziának is érdeke volt a centralizáció. Nem szabad alábecsülni a fiatal városi munkásság szerepét sem, amely a hagyományos szociáldemokrata és kommunista pártok ellenőrzését megkerülve megkérdőjelezte a termelőeszközök magántulajdonát és mozgásba hozta az önszerveződés új formáit 132

Másképp – Más kép

Tütő László: **Hacker volt-e Lenin?**

Mckenzie Wark „Kommunista Kiáltvány 2.0”-nak is nevezett *Hacker Kiáltványa* szerint az információgyártást és információterítést uralók átvették a rendszer felletti hatalmat a hagyományos tőkésektől. A cikk a könyv érdemeivel és korlátaival foglalkozik 154

Olvasójel

Szalai László: **Válságkezelés hidegháborús viszonyok között.** Mitrovits Miklós: A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981 174

Tromf

Koltai Mihály Bence: **Néhány szó a szintetikus biológiáról**

Válasz Fülöp Ádám „Generation I” c. cikkére. A szerző problematikusnak látja a biotechnológia kritikájára használt ezoterikus világnézeti keretet és az ebből fakadó általánosításokat. Nem világos, miért és hogyan lehetne szubjektív világnézeti preferenciák miatt *en bloc* tiltani a legígéretesebb biotechnológiai kutatásokat, amelyek számos gyakorlati előnnyel járhatnak még egy kapitalista gazdaságon belül is 178

Fülöp Ádám: **Játék – határok nélkül?**

A virtuális valóságok mindegy hol kezdődnek, a kérdés az, ki dönti el, hol végződjének? Van-e módja akár egy államnak, akár a civil társadalomnak arra, hogy határt szabjon egy olyan tendenciának, amelynek egyetlen legitimitációs forrása saját maga? Milyen perspektívát kínál valójában az önmagát messiásnak képzelő techno-tudomány? Van-e egyáltalán alternatívánk? 182

Címlapkép: Hieronymus Bosch: Gyönyörök kertje – Pokol (részlet)

Következő számunk tartalmából:

- Wallerstein-kommentárok II.
- Szocializmus és tervezés
- A holokauszt egyedisége
- Auschwitz-jegyzőkönyv
- A lengyel nemzetállam és a zsidók
- Beatles-apokrif

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2011-ben

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány és
a Szabad Sajtó Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Immanuel Wallerstein és a világrendszer-elmélet

Az Eszmélet szerkesztősége 2010-ben újtára indított „Kiskönyvtár” sorozatában megjelentette az iskolateremtő társadalomtudós, Immanuel Wallerstein *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* c. tanulmányát. (Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2010. Fordította Koltai Mihály Bence. Az eredeti mű: *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, Duke University Press, 2004.)

A jeles szerző, aki folyóiratunk tanácsadó testületének is tagja, a mű előszavában vitára szólítja fel mindazokat, akik valamely formában kapcsolódnak e gondolatrendszerhez, illetve akik a modern tőkés világ-társadalom mozgástörvényei iránt érdeklődnek.

Szerkesztőségünk 2011 februárjában felhívásban fordult elsősorban hazai társadalomkutatókhoz, hogy fejtsék ki véleményüket, nézeteiket erről a műről és az általa felvetett kérdésekről: mindenekelőtt a tőke-rendszer működéséről és a rá vonatkozó elméleti forrásokról, illetve azok értelmezéséről; a modern kapitalizmus mint világrendszer jövő-jéről; a regionalizálódás természetéről; olyan új jellegzetességekről, amelyek nemcsak a szakembereket érdeklik, hanem azokat is, akiket a rendszerellenes mozgalmak perspektívái, progresszív vagy éppen regresszív fejlődéstendenciái foglalkoztatnak; akik a társadalmi formaváltás lehetőségeit „a tőkén túl”, vagyis történeti és elméleti perspektívában keresik, vizsgálják.

A felhívásra beérkezett hozzászólásokat, eszme-futtatásokat a mostani és a következő, 92. lapszámunkban adjuk közre.

Immanuel Wallerstein – A történelmi kapitalizmus mítoszai

Immanuel Wallerstein így határozza meg egyik könyvében kutatói föladatát: a kapitalizmus elemzése „mint történelmi rendszeré egész története folyamán és konkrét egyedi realitásában [...] ahogy kifejeződik a gazdasági, politikai és kulturális-ideológiai szférában” (Wallerstein 2008, 74–75). A világrendszer-elemzés szerint a társadalomtudományok fő hiányossága az emberi társadalom életének mesterséges fölosztása afféle elszigetelt „szférákra”. Az egészre való törekvés, a tudományágak határainak mellőzése az egyik legerősebb és legvonzóbb oldala az amerikai szociológus elméletének. Nézetei rekonstruálásához és kritikájukhoz mindenekelőtt néhány elméleti munkáját vettük figyelembe, alapvetőnek pedig „A történelmi kapitalizmus” című tanulmányát tekintettük.

Ismeretes, hogy a világrendszer-elemzés alapgondolata arra a kérdésre adott választ, hogy ha az országok egymásra gyakorolt kölcsönös hatása oly erősen tükröződik fejlődésükön, akkor helyes-e az egyes országokat tekinteni a történelmi folyamat szubjektumainak? A történelmi folyamat szubjektumának Wallerstein a „világrendszert” veszi: *„olyan tér-idő zónákkal van dolgunk, melyek számos politikai és kulturális egységet átmetesznek, és tevékenységek és intézmények olyan integrált tartományát képezik, amelyre bizonyos rendszerszintű törvényszerűségek jellemzők”* (Wallerstein 2010, 45). Vagy egyszerűbben: a „világrendszer” olyan földrajzi zóna, amelyet közös munkamegosztás egyesít (Wallerstein 2003, 170–171). A történelmi folyamatot a „világrendszer” saját törvényei szerinti fejlődése határozza meg, ez a forrása a változásoknak az egyes országokon belül – szemben azzal, ahogy a hagyományos történettudományban és szociológiában vélik. Arról, hogy mennyiben alkalmazható ez az elméleti kiindulás, alább lesz szó.

A történelmi kapitalizmus

A kapitalista világrendszer – Wallerstein szerint – a XVI. században keletkezett. De ebből lett az első olyan, úgynevezett világgazdasági rendszer – ezt nem jellemzi egységes politikai szerkezet –, amelyik valóban hosszú létre ítéltetett. S ez lett az első valódi „világ-rendszer”

is, amelyeknek csakugyan sikerült átfognia az egész földtekét, vagyis az egész világot.

Melyek tehát a történelmi kapitalizmus világrendszerének sajátosságai?

A kapitalizmust – Wallerstein szerint – nem lehet a megszokott marxista módon azonosítani, miszerint ez egy termelési mód, amelyet a termelési viszonyok meghatározott rendszere jellemez. Wallerstein számára a kapitalizmus valami más, mindenekelőtt munkamegosztási rendszer, *„a termelő tevékenység lokusza, amelyben a végnélküli tőkefölhalmozás a gazdasági cél”* (Wallerstein 2008, 80). A kapitalista „világrendszer”, hasonlóan bármely más világrendszerhez, hierarchikusan szervezett „centrum–periféria” térséget jelent. A „periféria” ebben a rendszerben folyton profitot veszít a „centrum” vagy „mag” javára, miközben a „magban” ennek következtében „alapok” képződnek a gépesítés továbbfejlesztéséhez, ami *„a termelőknek a mag-zónában pótlólagos előnyöket nyújt a már létező termékek előállításához, és lehetővé teszi számukra egyre több új, ritka termék előállítását, amelyek segítségével ezt az egész folyamatot ismételtelen meg-megújítják”* (Wallerstein 2008, 89).

Ezekből az előfeltételezésekből kiindulva azt a célt tűzi ki maga elé Wallerstein, hogy lerántsa a leplet a kapitalizmus egynémely mítoszáról, amelyek a hagyományos társadalomtudományokra jellemzők, és a történelmi kapitalizmus ideológiai megalapozását adják.

Wallerstein kimutatja: szabad piac, ahol versengenek egymással a termelők, s ahol a keresletet, a kínálatot, a munkaerő értékét „láthatatlan kéz” szabályozza, sohasem létezett. A kapitalizmus mindig is monopóliumra törekedett, mindig is az államra támaszkodott. A szabad piac mítosza a kapitalizmus fő ideológiája (ebben egyet kell értenünk Wallersteinnel).

„Jelentős és hosszantartó fölhalmozást sohasem lehet elérni a piaci mechanizmusokkal. Ezért, a siker elérése végett, az összes termelő kénytelen túllépni a piac határain” (Wallerstein 2008, 160). Az államok a termelőknek kedvező törvényeket hoznak, de még gyakoribb, hogy benyomulnak a piacra, három különböző módon: nyomást gyakorolnak a gyöngébb államokra, fiskális és költségvetési politikájukkal biztosítják egyes termelők előnyét másokkal szemben, és akadályozzák *„a termelési tényezők eladóit (különösen a munkaerőt) abban, hogy harcoljanak a monopolista pozíciók ellen”* (Wallerstein 2008, 161). Ezek közül a monopolisták érdekeit biztosító első módszer – a régiók közti egyenlőtlen csere – az, amelyik voltaképpen a kapitalista világrendszer fő szervező erejének bizonyul:

„A mag-zónában végbement tőkekoncentráció teremtette meg mind a fiskális alapot, mind a politikai motivációt az erős államgépezetek kifejlesztéséhez. Ennek eredményeként vált lehetségessé nyomást gyakorolni a periferiális államokra. A nyomás célja: rákényszeríteni ezeket az államokat, hogy egyezzenek bele az általuk ellenőrzött területek nagyobb sza-

kosításába a gazdasági tevékenység olyan ágaiban, amelyek az árulánc hierarchiájának legaljának találhatók [kiemelés tőlünk – Sz. Sz., Sz. J.], sőt működjének is közre az efféle szakosodásban” (Wallerstein 2008, 89).

Emlékezzünk csak a latin-amerikai országok monokultúrás szakosodásának történetére, ami gazdasági összeomlásukhoz vezetett a XX. század különböző éveiben; valamint Oroszország jelenlegi nyersanyag-gazdálkodására.

A csere egyenlőtlenségét a kapitalizmus fejlődésének különböző szakaszaiban más-más politikai mechanizmusokkal biztosították: a gyarmatok kirablásától a fölvevő-piacként és olcsó munkaerő-forrásként való kihasználásukig. De mindenkor a csere – s következésképp a fejlődés – egyenlőtlensége maradt a fő ismertetőjegy.

A kapitalizmus vállalkozói és ideológusai „sohasem akarták elismerni azt a tényt, hogy a világgazdaság meghatározott történelmi módon jutott el a konkrét kínálat és kereslet adott pontjára, és hogy a »megszokott« különbségeket a munkabér színvonalában és a munkaerő reális életminőségében világszerte minden konkrét pillanatban meghatározott erőszak-struktúrák tartották fenn” (Wallerstein 2008, 90).

Mindez a polarizálódás növekedéséhez vezetett. Wallerstein azt írja: „Szeretnék megvédeni egy marxista állítást, amelyet még az ortodox marxisták is hajlamosak szégyenkezve eltemetni, a proletariátus abszolút (nem pedig viszonylagos) elnyomódásának tételét”. Igaz, az ipari munkások a XIX. századtól kezdtek ugyan valamelyest jobban élni, de „a világ munkaerejének túlnyomó része, amely falusi helységeken él, vagy ilyenek és a városi nyomortanyák között ingázik, rosszabbul él, mint őseik ötszáz évvel ezelőtt. [...] A világ népességének nagyobbik része intenzívebben dolgozik – több órát naponta, évente s egész élete során. S minthogy ezt kevesebb bérért teszi, a kizsákmányolás normája meredeken magasra szökött” (Wallerstein 2008, 133–134).

Mindebből pedig az következik, hogy a periféria országai a kapitalizmus keretei között sohasem képesek „utolérni” a központ országait; a különféle modernizációs elméletek éppúgy, akár a szovjet „törtmat.”, tévesnek bizonyultak. A kapitalizmus nem egyszerűen más a periféria országaiban: szervesen kötődik a centrum országaihoz, és éppen az egyenlőtlen csere következtében konzerválja és termeli újra elmaradottságát. Csupán a formái változnak.

E következtetésekre nem Wallerstein jutott elsőül, hanem a függőség-elmélet művelői Latin-Amerikában és Afrikában: Raúl Prebisch, Fernando Cardoso, Theotonio Dos Santos, Samir Amin, André Gunder Frank (az utóbbi kettő idővel áttért a világszisztéma-elemzés álláspontjára). A tények teljességgel alátámasztják következtetéseiket és prognózisait. Például, az 1970-es évek elején a GDP egy főre jutó aránya a fejlett országokban több mint 15,4-szerese volt a többi országénak, az 1990-es években pedig már 24-szerese (Hobsbawm 1998, 345). Egészében a XIX–XX. század folyamán a régiók közti különbség koefficiense, Samir Amin ada-

tai szerint, a roppant szerény 1:2-ről a gigászi 1:60-re növekedett (idézi *Globalizáció... 2004*, 226).

De sok minden abból, amit a függőség teoretikusainak következtetéseire Wallerstein tett hozzá, kérdéseket vet föl. Több munkájában is azt állítja, hogy a proletarizálódás nem volt túl előnyös a vállalkozóknak, mivel megengedte a munkásoknak, hogy nagyobb mértékben éljenek meg éppenséggel a munkabérből, nem pedig a „natúrális” háztáji gazdaságban végzett munkából (pl. Wallerstein 2003a, 124–132). „Az olyan munkáltató rendszer megléte, amelyik nem jár bérmegállapodással, lehetővé tette némely termelőnek, hogy kevesebbet fizessen munkásainak, ily módon csökkentve a termelési költségeket” (Wallerstein 2008, 86). Wallerstein kiterjeszti a kapitalizmus egész történetére azt, ami csupán meghatározott szakaszaira jellemző. Például a centrum-országokban az ipari föllendülés idején, a XIX. században, a vállalkozó éppenséggel a munkás maximális foglalkoztatásában volt érdekelve. Igaz azonban Wallerstein tétele a periféria meghatározott országaira és a manufaktúra korszakára.

Itt Wallerstein számos munkájának megkülönböztető jegyében ütközünk: a lehető legtágabb általánosításra törekszik, ám elégséges tényalapok nélkül. Előbb idézett könyvében és még egy sor tanulmányában is nagyrészt nem annyira a „történelmi [kiemelés tőlünk – Sz. Sz., Sz. J.] kapitalizmusról” beszél, mint inkább a „kapitalizmusról általában”, mintha ez sohasem változott volna, nem ment volna át szakaszokon, nem fejlődött volna Észak-Itália gyöngye kereskedő-kézműves szervezeteitől a modern transznacionális korporációkig. Számos esetben, természetesen, beszél Wallerstein szakaszokról és stádiumokról, de jóval gyakrabban inkább csak különböző hosszúságú „ciklusokról” szeret szólni. S ez a módszer egész sor ellentmondásba sodorja.

Így például azt állítja, hogy a kapitalizmus keletkezése idején az arisztokrácia nem olyan osztály volt, amelyik szembefordult volna a burzsoáziával, és hogy egyáltalában a burzsoázia harca a feudális urak ellen – „mítosz”. Ellenkezőleg, az arisztokrácia egyszerűen módot talált rá, hogy mentse magát a feudális Európa hanyatlása korának viharai közepette, és éppen a kapitalista világrendszer megteremtése segítette hozzá a magamentésének ehhez a jól bevált módjához egészen a XX. század végéig. Mi több, „a történelmi kapitalizmus mint társadalmi rendszer megteremtése egyszerűen visszajára fordította a tendenciát, amelytől rettegtek a feudális társadalom felső rétegei” (Wallerstein 2008, 96–97). Wallerstein még a Nagy Francia Forradalmat sem a burzsoázia és az arisztokrácia közti harcnak tekinti, hanem a tőkefölhalmozó osztály beharcának, a polgárságon belüli harcnak (Wallerstein 2008, 109–110). Amellett, hogy ez a nézet „összeesküvés-elméletre” emlékeztet, elemti módon nem felel meg rengeteg ténynek. Minden arra vall, hogy Wallerstein Anglia és Hollandia tapasztalatát, ahol valóban sor került két osztály kiegyezésére (ámde kiegyezésére, nem pedig átváltozására!),

extrapolálta a „történelmi kapitalizmus” egész térségére. S efféle extrapolálás sokaságát találjuk nála.

Arról van szó, hogy Wallerstein nem annyira történész, mint inkább szociológus. Ilyen minőségében társadalmi statikával van dolga, a társadalom „metszetével”. S ha a történelmet nézi, hajlamos a fő figyelmet a hagyományozódásra és a statikára fordítani, a dinamika és az ugrásszerű változások hátrányára, amelyeket, lényegében véve, általában elutasít, szemben a marxizmussal. Igaz, egy – vereséget szenvedett – forradalmat mintául vesz magának, de erről majd később.

Éppenséggel koncepciójának szociologizmusa teszi sebezhetővé Wallerstein alaptételeit, mindenekelőtt a történész bírálata számára.

A kutatás tárgya

Ahogy már említettük, a világrendszer-szerű megközelítés fő módszertani tétele: a történelmi elemzés egységeként a világrendszert kell venni, nem pedig az egyes társadalmakat. Wallerstein nézőpontjából a kapitalista világrendszer meghatározott fejlődési ciklusokon halad át. Ezeket a ciklusokat annak idején a neves orosz közgazdász, Nyikolaj Dmitrijevics Kondratyev fedezte föl. Amint ismeretes, a kapitalista ciklusok hosszúságuktól függően variálódnak; „kondratyevi” ciklusokon viszont az úgynevezett „nagy ciklusokat” („hosszú hullámokat”) szokás érteni, amelyek rendszerint 40-60 évet fognak át. Időtartamaik különbözők lehetnek, ám ezekben a ciklusokban nem a konkrét terjedelem a fő, amit nem olyan egyszerű kronológiailag előre megjósolni, hanem a hasonló dinamika, amelyet fölmutatnak.

Hogy megértsük, alkalmazható-e a világrendszer-elemzés konkrét történelmi kutatásokra, vegyük az orosz történelemnek a világrendszer-elemzés híve, Borisz Juljevics Kagarlickij által adott interpretálását (Kagarlickij 2009). Ő Wallerstein nyomán teljes egészében alárendeli Oroszország történetét a világkapitalizmus ciklusainak. Ezek hatását az oroszországi történelemre attól a pillanattól kíséri figyelemmel, amikor – a közfölfogás szerint a XVI. században – kialakult a kapitalista világrendszer, még ha szerinte Oroszország csak fokozatosan integrálódott is ebbe a rendszerbe. „Elég összevetni – írja Kagarlickij – a hazai történet kulcsfontosságú történelmi dátumait a világgazdaság ciklusaival, hogy észleljük az egybeeséseket.” Az „egybeesések”, ahogy Kagarlickij véli, éppúgy vonatkoznak Rettegett Iván opricsnyinájára és a „zavaros időkre”, mint jóval későbbi eseményekre, amelyen az 1861-es jobbágyreform, az 1917-es forradalom, a kollektivizálás, sőt még a Szovjetunió összeomlása is. De mindezekben az eseményekben, úgymond, megnyilvánult az, ami közös Oroszország és a világ többi része sorsfordulataiban, s ezek az események szemléletesen mutatják, hogy „a világlejődés »hosszú hullámai« nem kevésbé határozták meg a társadalmi és politikai válto-

zások ritmusát Oroszországban, mint a világ többi részén” (Kagarlickij 2009, 46).

De ha csak egyetlen időszakot veszünk szemügyre, a jobbágyság eltörlését követőt, azt látjuk, hogy itt az adott logika nem működik. Mikor indult be a reformok kezdete után a kormányzati reakció? Kagarlickij az 1880-as évektől számítja ezt, III. Sándor ellenreformjainak kezdetétől. Az oka, véleménye szerint: az európai gabonapiac telftődött, s zuhanni kezdett a kenyér ára (Kagarlickij 2009, 362), ennek megfelelően már nem mutatkozott oly nagyon szükségesnek a polgári átalakulás. Wallerstein a számítás kezdőpontjául 1873-at veszi, ezzel kapcsolja össze „a kapitalista világgazdaság ciklikus összehúzódásának” kezdetét (Wallerstein 1996, 39). Csakhogy „Felszabadító” II. Sándor politikájában hamarabb állt be a reakciós fordulat. A neves orosz történész, Alekszandr Alekszejevics Kornyilov szavai szerint a „makacs és elhúzódó reakció” 1866 áprilisában köszöntött be, mindjárt azután, hogy Dmitrij Karakozov merényletet kísérelt meg a cár ellen. Eltartott ez kisebb szünetekkel egészen 1905-ig, vagyis semmilyen visszaesésekkel és föllendülésekkel jellemzett gazdasági ciklusok nem voltak rá hatással. Ami pedig a reformkorszakot illeti, ennek Kornyilov vélekedése szerint „hamarabb vége lett, mintsem az eltervezett átalakítások némelyike megvalósult volna, ezeket jóval később hajtották végre” (idézi Troickij 1997, 236). Éppenséggel 1866-ban nevezték ki a liberális érzelmű hivatalnokok helyett fontos kormányzati posztokra a reformok leplezetlen ellenzőit, mint amilyen a csendőrség főnökévé lett Suvalov, a belügyminiszter Tyimasev, a közoktatási miniszter Tolsztoj stb. Ezekre a személyekre támaszkodva folytatott megtorló politikát a cár, sok mindenben megelőzve III. Sándort.

Osztály-megközelítés és világrendszer-elemzés

Ez csupán egyetlen példa arra, hogy Wallerstein koncepciója nem felel meg a történelmi tényeknek. De egy másik fontos elméleti aspektusban is ugyanilyen helyzet áll elő, abban, ahogyan a világrendszer-elemzés hívei alkalmazzák az osztály-megközelítést. Nézetünk szerint éppenséggel az osztályszempontú elemzés az elvi sajátossága a marxizmusnak mint a történelmi vizsgálódás módszertanának, és éppen ennek köszönhetőleg őri időszerűségét a történelmi materializmus mind a mai napig.

Wallerstein és hívei nem tekintenek el az osztályelemzéstől, de hozzáigazítják saját metodológiájukhoz. Wallerstein nézőpontjából megfogalmazva: ahogy haszontalan dolog egyes társadalmakat egymástól elszigetelve vizsgálni, úgy az osztályellentmondások sem szoríthatók be ezeknek a társadalmaknak a kereteibe. Wallerstein számára az osztályok érdekeit „kollektív viszonyuk határozza meg a világgazdasághoz”. „Mondjuk, a francia szakképzett munkások” szerkezeti helyzetének és érdekeinek vizsgálata a világgazdaságban – csakis így-valahogy lesz alkalmas

az osztályelemzés, Wallerstein szerint, a vizsgáltak politikai pozícióinak értékelésére (Wallerstein 2008, 44–45). Az egyik vagy másik „nemzetben belüli osztályhoz” való tartozást – így nevezi Wallerstein (2008, 90–91) az általánosan elfogadott marxista jelentésében vett osztályt – ennek az osztálynak a világgazdaságban játszott szerepe határozza meg. Ámde *„az objektív osztályhelyzet csak annyiban valóságos, amennyiben szubjektív valósággá válik a csoport vagy csoportok számára”* (Wallerstein 2008, 86). Ebből a nézőpontból az osztályerők csoportosulása valamely társadalomban igencsak véletlenszerűnek bizonyul. Osztály csak annyira van, amennyire az emberek annak tudják magukat, s csak addig, ameddig annak tudják. Ugyanennyi erővel fölfoghatják saját helyzetüket nem osztály-, hanem „etno-nemzeti” formában. Wallerstein számára az osztály és az „etno-nemzet”: *„egy és ugyanazon valóságnak”* – vagyis a világgazdaságban elfoglalt helynek – *„két kifejezési rendszerét jelenti”* (Wallerstein 2008, 85). Ennek megfelelően a minden egyes társadalomban létező osztályok alapvető jelentősége a világrendszer-elemzésben elenyészik. Az osztályok Wallerstein értelmezésében csupán politikai képződmények; *„rövid távon a szociális alku lefolytatására, hosszabb távon pedig a hatalom megragadására”* alakulnak, azután pedig átalakulnak valami mássá. Ugyanez történik az „etno-nemzetekkel” is: alakulatuk szintén azt célozza, *„hogymegváltoztassák a javak elosztását”*. S hogy milyen ideológiai alakban folyik a harc az adott cél elérése végett – osztály- vagy „etno-nemzeti” formában –, az csupán a konkrét körülményektől függ. A választás köztük tisztára pragmatikus indítékból történik: *„az etno-nemzeti tudat állandó menedéket jelent mindazoknak, akiket az osztályszervezet viszonylagos előnyök elvesztésével fenyeget [...] a piacon vagy a politikai alkudozásban”* (Wallerstein 2008, 88–89).

Így hát az osztályok marxista fölfogása olyan emberek csoportjaiként, akiket a termelési eszközök tulajdonához való viszonyuk különböztet meg másoktól, a világrendszerű megközelítésben elesik. Ám a világgazdaságban elfoglalt hely, amely „a nemzetben belüli osztályok” vagy az „etno-nemzetek” prizmáján keresztül tudatosul, Wallerstein szerint még kifejezhető a „nemzetek közti osztályok” terminusával is (Wallerstein 2008, 90–91). Az ilyen osztályokhoz való tartozás már semmiképpen sem kapcsolatos azzal, hogy tagjaik miként fogják föl saját társadalmi státusukat, ez már az ember objektív helyzete a gazdasági rendszerben. A termelés bármilyen módja, ami csak megfigyelhető a kapitalista világgazdaságban, a világrendszerű megközelítés híveinek nézőpontjából a kapitalizmus része, ezért is kapcsolódik bele minden társadalmi csoport a világgazdaság keretei közt a kapitalista rendszer alapvető osztálykonfliktusába: a munka és a tőke közti konfliktusba. Wallerstein szavai szerint *„a kapitalista termelési mód mellett csak burzsoá és proletár létezik”*. A burzsoát úgy határozza meg Wallerstein, mint olyan osztályt, *„amelyiknek a képviselői értékőbbséget sajátítanak el, amit nem maguk hoznak létre”*. Az ellenkező póluson helyezkedik el a proletariátus, „amelynek a

képviselői az általuk megtermelt érték egy részét másoknak engedik át” (Wallerstein 2004b, 141). Ebben a fölfogásban a proletariátus nagyon tág csoport, amely magában foglalja az ipari munkások mellett a kistermelőket, a földbérlőket, a részesbérlőket, a napszámos zselléreket, a rabszolgákat stb. (Wallerstein 2004b, 142). Mellesleg, létezik még egy változat az osztályhelyezetre, ebben szó van arról, hogy a kapitalista világgazdaság keretei közt az elsajátításban „nem két, hanem három szint működik közre” (Wallerstein 2001, 83). Ez a három szint nem csupán a „centrum–félperiféria–periféria” regionális „triászában” jelentkezik; ezeket, amiként Wallerstein mondja, „ismételten föllelhetjük a kapitalista világgazdaság összes intézményében” (Wallerstein 2001, 84). Nevezetesen a „nemzetek közti osztályok” szerkezetében az egymással szembenálló „burzsoázia” és „proletariátus” közé beékelődik „egy köztes szint, amelyik kiveszi a maga részét az alul levők kizsákmányolásából, de osztozik is sorsukban, mivel kizsákmányolja a föllette állók” (Wallerstein 2001, 83). Ez pedig a XX. századi „bürokrata/szakember” szintje, ami Wallerstein szerint „világos példa” arra, hogy „a jövedelemszintnek és a »jogoknak« meghatározott növekedésével a »proletár« valójában »burzsoává« alakul át, s maga is kezd olyan értéktöbbletet fölélni, amit mások termelnek meg” (Wallerstein 2004b, 144).

Az osztály-megközelítés világregszerszerű előadásának megvan a maga sajátos vonzereje. A marxisták, miként ismeretes, azt várták, hogy az osztálykonfliktus a burzsoázia és a proletariátus között a kapitalizmus vereségéhez vezet. Ez a távlat hosszú ideig nagyon is valóságosnak látszott, méghozzá nem csupán a szocialisták számára. Igaz, már a XX. század első éveiben, sőt már korábban is, veszedelmes tendenciákat kezdtek észlelni a marxisták. A kapitalizmus a fejlett országokban egyre nyilvánvalóbban megmutatta, hogy képes lecsillapítani a „veszedelmes osztályokat” azzal, hogy megosztja velük a gyarmati fosztogatásból származó jövedelmét. Lenin klasszikus imperializmus-elméleti munkájában idézte Engels szavait arról, hogy „elpolgárosodik” az angol proletariátus, élvezi „Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát”, és észrevételezte az imperializmus arra irányuló tendenciáját, hogy „megbontsa a munkások egységét, és erősítse körükben az opportunizmust” (Lenin 1971, 383–384). A szocialisták nyugtalanokdtak ugyan, de többségükben mégis csupán némi pótlólagos akadályt láttak itt fölbukkanni, ami azonban mit sem változtat a lényegen.

Akkoriban még bajos volt észrevenni az efféle szociális megvesztegetésben egy új osztályhelyzet kialakulását, amelyben a centrum-országok korábbi kizsákmányoltjai és kizsákmányolói jelentős mértékben közelednek egymáshoz (noha nem esnek egybe) a periféria közös kizsákmányolásában való részvételük eredményeként. Ez a folyamat azonban végzetesnek bizonyult az antikapitalista erők számára a fejlett tőkés országokban. A továbbiakban az érdekeknek ezt a közeledését, ami az úgynevezett „welfare state”-ben, vagyis a „jóléti államban” testesült

meg, érezhetően aláásták a neoliberais ellenreformok, de nem szüntették meg mind a mai napig, habár számos mostani baloldali (például Michael Hardt és Antonio Negri) rendszerint gondosan elhallgatja (részletesebben Jermolajev é. n.). Nem így Wallerstein, aki rámutat az „arany milliárd” országaiban lakó széles néprétegek osztályhelyzetének kettősségére – ilyen vagy olyan fokban kizsákmányoltak saját államukon belül, de saját burzsoáziájuk oldalán kizsákmányolókként lépnek föl a nemzetek közti („horizontális”) síkon.

Így hát Wallerstein „nemzetek közti osztályok” koncepciója a XX. század nagyobbik felére alkalmazva, sok mindenben megfelel a valóságnak. De nem mondható el ugyanez az egész megelőző kapitalista történelemre vonatkozólag. Természetesen akkoriban sem szorítkozott egyes országok keretein belülre a kizsákmányolás. A vezető országok burzsoáziája nem csupán saját honfitársai, hanem a gyarmati lakosság munkájának gyümölcseit is elsajátította. Ámde akkoriban még nem létezett észrevehető különbség a nemzetek közti és a nemzeten belüli kizsákmányolás szintje között, ez a különbség jóval később jelentkezett. Mindazok, akiket közvetlen vagy közvetett kizsákmányolásnak vetettek alá „nemzetek közti” síkon, a maguk országában is a kizsákmányoltak számát gyarapították. És pontosan ugyanígy, akik a nemzetnél nagyobb léptékben voltak kizsákmányolók, csakis annak köszönhetően voltak ilyenek, hogy a kizsákmányoló réteghez tartoztak saját hazájukban is.

Nem nehéz itt eldönteni, mi az elsődleges, mi a másodlagos. Azt az „objektív helyzetet” a világgazdaságban, amit a világregndszer-elemzésben az osztálymegoszlás kiindulópontjául vesznek, a valóságban a kapitalista kor folyamán nagyjából a „nemzeten belüli” osztályhelyzet határozta meg. Wallerstein és követői az adott esetben összetévesztették az okot az okozattal. A világméretű kizsákmányolás lehetőségét a nemzeten belüli osztályhelyzetük tette lehetővé egy és ugyanazon nyugati burzsoá körök számára – és semmiképp sem fordítva! Ugyanez vonatkozik a privilegizált rétegekre egyéb országokban. Például az oroszországi földesurak a XVII–XIX. század folyamán meghatározott helyet foglaltak el az osztályrendszerben az országon belül, ez lehetővé tette nekik, hogy kizsákmányolást folytassanak helyi szinten, és csakis ennek révén juthattak jövedelemhez a világpiacon gabona és más mezőgazdasági termékek eladásával. Nem fölösleges megjegyezni, hogy a földesurak meg a függőségben élő parasztok osztálya a XV. században kezdett kialakulni Oroszországban, vagyis jóval korábban, mint ahogy, Wallerstein véleménye szerint, Oroszország beilleszkedett volna a kapitalista világgazdaságba. Szemmel látható, hogy ezeknek az osztályoknak a kialakulása semmiképp sem kapcsolatos a kapitalista világregndszer kialakulásával.

Nyilvánvaló, hogy a földesurak és parasztok közti sokévszázados antagonizmust és azt a rendet, amelyet ez az antagonizmus meghatároz, másból kell eredeztetni: abból, amit a társadalom belső fejlődésének

lehet nevezni. Oroszország történetében, persze, óriási szerepet játszott a világkapitalizmus, elősegítve egyfelől az országban végrehajtott reformokat, másfelől pedig a jobbágyrendszer fönntartását hosszú időn át, egészen 1861-ig, csökevényei pedig még azután is (az angol és német kereslet a földesúri gazdaságok termékei iránt konzerválta ezek gazdasági hatékonyságát, s ezáltal fönntartotta Oroszországban a jobbágyságot). De ne felejtjük el: a világkapitalizmus hatása Oroszországra nem volt egyértelmű. Évszázadokon át egyidejűleg terelgette az országot a polgári útra, és nyitogatta azokat a csatornákat, amelyek lehetővé tették, hogy meglegyen nélküle.

Valójában nem is a piaci konjunktúra szolgált a polgári átalakulás akadályaként, hanem éppenséggel Oroszország társadalmi rendje s az ebben a rendben uralkodó osztály – a földesurak – érdekei. Az állam mint osztályintézmény nem tehette, hogy ne ezeket az érdekeket fejezze ki. Ez ugyan nem jelentett teljes elzárkózást a reformoktól, amelyekben szintén tükröződött földesúri osztályérdek. Ahogy Pjotr Andrejevics Zajoncsovskij a társadalom fölsőbb rétegeinek akarata ellenére történt jobbágyfölszabadítás kapcsán helyesen megjegyezte: „a kormányzat teljesebben fejezte ki a nemesség mint osztály érdekeit, mintsem a földesurak többsége, akik nem értették meg, hogy a reformokra szükség van a nemesi földbirtoklás megőrzése végett, még ha némileg megváltozott alakban is” (Zajoncsovskij 1968, 87). Zajoncsovskij jól látta, hogy amikor a kormányzat ráállt a parasztreformra, s ezáltal részben fölládozta a földesurak szűk osztályérdekeit az általános nemzeti érdekek javára, hosszú távon gondoskodott a földesúri érdekekről. A közvetlen lökést a reformokhoz nem annyira a forradalmi robbanás veszélye szolgáltatta – ami érzékelhető volt ugyan akkoriban, de még csak távoli lehetőségként –, mint amennyire az elvesztett krími háború, hiszen ez a nemzetközi pozíciók megingását idézte elő, s ismét csak a távoli, de nagyon is valószínű jövőben a függetlenség elvesztésének lehetőségét is fölvetette. Ezek közül egyik változat sem ígért semmi jót a földesuraknak, és csakis a burzsoáziának tett engedményekkel volt úgy-ahogy megelőzhető. Keserű szívvel bele kellett hát egyezni. De egy szovjet történész szavaival szólva, „a visszavonulás be volt programozva a felemás reformokba” (Litvak 1991, 284). A reformok felemásságát viszont az oroszországi társadalmi rend jellege határozta meg, amelynek keretei közt a modernizáció, miként a történelem további menete bizonyította, megvalósíthatatlan volt. Vagy meg kellett volna semmisíteni a földesúri osztály gazdasági alapját, és elsöpörni az önkényuralmat, vagy ha ezt megőrizték, akkor vele együtt konzerválni kellett a kapitalizmus fejletlenségét és az ország periferikus státusát is.

És itt megint visszatérünk a kérdéshez: vajon mi számít a történelmi folyamat subjektumának a világrendszer-elemzésben? A fönti példa vizsgálata azt mutatja, hogy minden egyes társadalom fejlődésében két logika sejlik föl: saját fejlődésének logikája és az olyan országok rendsze-

rének logikája, amelyekkel kölcsönviszonyban (például „centrum–periféria” viszonyban) áll az adott társadalom. Az ebből adódó következtetés lesújtó a vilárendszer-elemzés ötleterére nézve. Bármily fontosak is a „horizontális” kapcsolatok a történelemben, a történelem elemzendő egysége mégis csak egy-egy társadalom marad. A szovjet „törtmat.” annak idején tévesen állította be a történelmi folyamatot úgy, mint ami ténylegesen az ilyen társadalmak történetének csak egyszerű summája, sok tekintetben nem is véve tudomást a köztük levő kölcsönhatásokról. A vilárendszer-elemzés viszont egyáltalában megfosztotta ezeket a társadalmakat önálló történelmüktől. Ámde a történész, ha akarja, ha nem, kénytelen elvileg más irányból kiindulni, nem a „vilárendszer” választva vizsgálódása tárgyául, hanem mégis csak az egyes társadalmat vagy társadalomszervezetet (Szemjonov 2003, 61–79).

Vilárendszer-elemzés és a szovjet rendszer

A wallersteini koncepciónak ezek a hiányosságai nagyon világosan kiütököznek a szovjet rendszerről adott elemzésében. Ismeretes, hogy Wallerstein úgy tekint rá, mint a kapitalista vilárendszer részére a XX. században. Azt állítja, hogy a bolsevikok a cárizmushoz viszonyítva csupán annak örökösiként léptek föl, ugyanazt a politikát folytatták, csak épp a „maguk módján” (Wallerstein 1996, 39). De ha a politika ugyanaz volt, akkor ugyan miért vezetett egymáshoz nem mérhető eredményekre? Oroszország az első világháború előtti harmad évszázadnyi időben, az 1880–1913 közti időszakban 3,4-ről 5,3 százalékra növelte részesedését a világ ipari termelésében, így is ötödik helyen maradt az abszolút (nem az egy főre jutó eredményt jelző) mutatók szerint; megközelítette Franciaországot, ám egész szakadék tátongott közte s az előtte járó Nagy-Britannia, Németország és főleg az USA között (*Rosszija...* 1995, 51). Más adatok szerint az öt vezető hatalom ipari össztermelésében Oroszország részesedése mindössze szánalmas 4,2 százalékra rúgott (Boffa 1990, 16–17). A Szovjetunió viszont a Wallerstein szerint majdnem ugyanolyan iparosítási programmal sokkal rövidebb idő alatt (mindössze 20 esztendő alatt: az 1920-as évek elejétől az 1930-as évtized végéig) számolt föl – ha figyelembe vesszük az 1910-es évek második felében beköszöntött társadalmi megrázkódtatások következményeit – jóval nagyobb elmaradást. A SZU a világ élvonalába ért föl a nehézipar legfőbb mutatóit tekintve, csupán az USA-tól maradt le erősen (Rogovin 1998, 15–16; *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna* 1998, 73). Egészében a SZU részesedése a világ ipari termelésében – a háború előtti cári Oroszország számára soha nem látott – 10 százalékra ugrott, Hobsbawm adatai (1998, 95) szerint pedig egészen 18 százalékra; az ipari termelés méreteit tekintve az első helyre került a SZU Európában és a másodikra a világon (Rogovin 1998, 10).

Wallerstein lényegében véve végzetes véletlenek hatására igyekszik visszavezetni a cárizmus kudarcait. Érdekes tény: *mindenütt, ahol Wallersteinnek a történelmi tények mellőzéséből s a vilárendszer-elmélet nehézkességéből kifolyólag nem sikerül összekötnie a szálakat, a véletlen jön segítségére.* Például, a kapitalizmusra való áttérést Európában „a körülmények véletlen összejátzásával” kénytelen magyarázni (Wallerstein 2003, 176). Mi ez, ha nem az elmélet gyöngeségének bizonyítéka? A Romanov-monarchia összeomlásának esetében is ide jutunk. Witte reformjait – Wallerstein változatában – a Japántól elszenvedett háborús vereség és az ennek következtében előállott 1905-ös forradalom akadályozta meg, Sztolipin pedig erőtlennek bizonyult „a krónikus forradalmi erjedéssel és a külső eladósodás gyors növekedésével szemben” (Wallerstein 1996, 39). Csakhogy a Japán elleni háború nem annyira okozója volt a forradalomnak (s végképp nem a fő okozója), mint inkább ennek a fenyegetéséből következett. Ezt a háborút, Pleve cári miniszter beismerése szerint, részben azért indították, hogy legyen már „egy kis győzelem”, amellyel szertefoszlatják a parasztok és a munkások széles tömegeinek forradalmi hangulatát, mert ez a XX. század első éveiben már veszélyes méreteket kezdett ölteni (*Pervaja revoljucija...* 2005, 137). A forradalmi aktivitás az 1905–1907-es forradalom után egy egészen kis időre visszaesett, de még az első világháború előtt ismét új erőre kapott (Avreh 1989, 8–9). A hatalom hívei hamar megérezték ezt az erőt, és már 1913-ban elterjedt körökben az a vélemény, hogy „Oroszországban megint az 1905-ös szelek kezdenek fújni” (idézi Loginov 2010, 31). Teljes tehetetlenség mutatkozott arra, hogy elbánjanak a forradalmi mozgalommal, s ez a rendszer tarthatatlanságáról árulkodott, amely nem volt képes kielégíteni a tömegek húsbavágó követeléseit; a bolsevikok viszont, mielőtt hatalomra kerültek, ezt tették. Szakitottak az ország periferikus jellegű fejlesztésével (s így egyáltalában magával a kapitalizmussal), épp ezért tudták véghezvinni az ország modernizálását.

A szovjet rendszer, dacára a sztálinizmus minden borzalmának – amikor is, mint ahogy minden Thermidorban lenni szokott, hátat fordítottak (ha nem is teljesen) a forradalmi eszményeknek –, jóval cselekvőképesebbnek bizonyult a cárizmusnál. A szovjet vezetők a gazdaság- és társadalompolitikában gyorsan rászánták magukat olyan intézkedésekre, amelyek tökéletesen lehetetlenek voltak a korábbi hatalom számára. A bolsevikok, például, elzárkóztak az orosz birodalom külső adósságainak megfizetésétől, míg a cári kormány óriási eszközöket fecsért el a külső adósságszolgálatra. És ez korántsem az egyedüli eset, amelyikben a bolsevikok, szemben Wallerstein állításával, egyáltalán nem úgy viselkedtek, mint „a cárok egyenes ági leszármazottai”. Wallerstein maga is megnevezi a termelés államosítását, a tág körű társadalombiztosítási rendszert (hozzátehetjük az általános iskolai és a tömeges felsőszintű oktatást) – semmi ezekhez hasonló nem fordult elő a cári kormányzat gyakorlatában.

A vezető kapitalista országok politikájával összevetve, a bolsevikok újítkóknak bizonyultak. Vegyük a termelés említett államosítását, az egyik elemet, amelyik Wallerstein szerint, sajátja a kapitalizmusnak (mint „nacionalizálás”, vagyis nemzeti tulajdonba vétel). A burzsoá kormányok többé-kevésbé aktívan nem az Októberi forradalom előtt, hanem utána kezdtek az államosítás eszközéhez folyamodni, ennek nyilvánvaló hatására, s természetesen korántsem annyira radikálisan. Például 1945-ben a munkáspártiak Nagy-Britanniában a gazdaság egész szektorainak államosítási programjával kerültek hatalomra, ami nyilvánvaló válasz volt a SZU – mint a faszizmus ellen vívott háború fő győztese – népszerűségének megnövekedésére világszerte (Boffa 1990, 252).

Lássuk most a bolsevikok szociálpolitikáját, ami Wallerstein verziója szerint pusztán egyik változata a kapitalistának. No de hol is volt megfigyelhető ilyen „váltózat” az 1917-es forradalom előtt? Wallerstein, ne feledjük, a klasszikus merkantilizmus korábban ismeretes technológiáira vezeti vissza a bolsevik politikát. De vajon a merkantilisták Colbert idején arra törekedtek, hogy létrehozzák „a társadalombiztosítás kiterjesztésének rendszerét a lakosság meglehetősen széles kategóriái számára”? A merkantilizmus akkori híveinek meg sem fordult a fejében, hogy mindenki számára elérhetővé tegyék a lakhatást, a gyógyellátást, az oktatást stb. Képesek voltak-e ilyesmire az utánuk következő idők kormányzatai egészen a szovjet hatalom oroszországi megteremtéséig? A nyugat-európai kormányzatok a forradalmak és a munkásmozgalom hatására vezettek be javító intézkedéseket a lakosság szegény rétegei helyzetének megjavítása érdekében, a XIX. század második felétől a XX. század elejéig. Lloyd George angol miniszter a XX. század elején elég nyíltan azzal magyarázta a reformpolitikát, hogy elengedhetetlen „szembeszállni a munkások közt folyó szocialista hittérítéssel” (Tarle 2001, 379). Ámde világos, hogy mindez a szociális intézkedés-sorozat részleges jellegű volt. Az „alsó néposztályok” helyzetén javított ugyan, csak hogy a szovjet hatalom minőségileg másvalamit hajtott végre. Az általánosan hozzáférhető orvosi ellátás, lakhatás, oktatás és egyéb effélék eladdig sehol sem létező „szociális államot” hoztak létre. Nyugaton ilyesmi annak eredményeként valósult meg, hogy az 1930-as évektől kezdve fokozatosan áttértek a keynes-i gazdaságpolitikára, vagyis később, mint a Szovjetunióban, s megint csak annak hatására. Ebben rejlik az Októberi Forradalom paradoxona és egyben hatalmas jelentősége: minthogy a kapitalizmus ellen irányult, ezzel – Eric Hobsbawm kifejezésével – „példát mutatott a kapitalizmusnak arra, hogyan reformálja meg magát” (Hobsbawm 1998, 84). Mihelyt ez az ösztönzés elmúlt (amikor a szovjet rendszer válságba került), a neoliberalizmus megkezdte Nyugaton a „szociális állam” leépítését. Következésképp a fejlett szociálpolitika a nyugati demokráciákban a XX. század derekán egyáltalán nem immanens velejárója volt a kapitalizmusnak.

Végül még egy – ahogy Wallerstein gondolja – érintkezési pont a Szovjetunió és a kapitalista államok között: a „birodalmi terjesz-

kedés törekvése”. Efféle vélemény kétségkívül népszerű a nyugati szovjetológiában, vizsgálódásokat folytattak ezzel kapcsolatban a posztszovjet térségben és a kelet-európaiak tömegtudatában, de ettől még nemcsak hogy nem állja meg a helyét, hanem javarészt pusztán ideológiai mítosz. Többféle expanzionizmus létezik. A kapitalizmus külső terjeszkedése (amit rendszerint az imperializmussal azonosítanak) jelentősen különbözik a szovjet előrenyomulástól Kelet-Európában. Amint sokszor megírta maga Wallerstein és számos más kutató is, a vezető tőkés hatalmak (Nagy-Britannia, USA és mások) behatolását új területekre az a törekvés diktálta, hogy saját perifériájukként használják ki ezeket. Az angol kormány például külön törvényekkel tiltotta meg észak-amerikai gyarmatainak „a fémgyártás szinte minden ágát [...] bizonyos divatárúk előállítását [...] mesterségesen és igen kitartó intézkedésekkel akadályozta az amerikai hajóépítést, és így tovább” (Tarle 2001, 235). Egyebek közt épp az ilyen korlátozások eltörlése végett vált elkerülhetetlenné az amerikai forradalom. Indiában viszont a XVIII. század második felében, sőt még a XIX. században is messze jártak a forradalomtól, aminek jóvoltából az angolok megtehették, hogy módszeresen megsemmisítsék az indiai textilipart, amely veszedelmes vetélytársa volt az angliainak. S amit megtehettek, azt meg is tették: némelyik anyagféleségre, amit Indiából hoztak be, értéke 80 százalékának megfelelő vámot vetettek ki, más anyagok behozatalát pedig egyáltalában megtiltották (Tarle 2001, 255). A peremországok ma ugyanazon okokból válnak iparosodott országokká (egyébként korántsem mind), amelyekből azelőtt nem válhattak ilyenekké. Míg korábban a nyugati államoknak mindenekelőtt fölvevő piacként és nyersanyagforrásként volt szükségük új területekre, most már olcsó munkaerő forrásaként használják ki a „harmadik világot”. A világrendszer függő perifériája, amiként korábban, úgy most is strukturálisan elmarad a centrumtól, s nincs esélye rá, hogy változtasson a helyzetén.

A szovjet blokk országai természetesen függésben voltak a SZU-tól, alárendelődtek neki. De ez az alárendeltség főképpen politikai jellegű volt. Ezek az országok alávetették magukat Moszkva diktátumainak, kénytelenek voltak átvenni a sztálini „szocializmus” (vagyis egyáltalán nem szocializmus) modelljét azzal a sok hiányossággal, amelyeket azidőt már kamatostul megszenvedtek a szovjet állampolgárok. Az „emberarcú szocializmus” megvalósítása próbálkozásainak 1956-ban és 1968-ban szovjet tankokkal vetettek véget. De a szovjet befolyáshoz nem kapcsolódtak olyan gazdasági viszonyok, amilyenek a „centrum-periféria” viszonyait jellemezték a kapitalizmusban. A Szovjetunió belül a háború előtt és után iparosítás valósult meg, csak hogy a kelet-európai országokban is végbement ugyanez a háború után (Boffa 1990, 358). Ráadásul némelyik ilyen országban – például Bulgáriában vagy Romániában – első ízben jött létre nagyipar. Magyarországon az 1930-as években a mezőgazdaságban összpontosult az összes dolgozó népességnek

több mint a fele, míg az iparban csak mintegy 20 százaléka. Az 1970-es évekre azonban szinte ellenkezőjére fordult a helyzet: az iparban foglalkoztatottak száma gyakorlatilag a kétszerese volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottakénak (Laki 2009, 192).

Kiderül, hogy Kelet-Európa országai a második világháború előtt kevés kivétellel túlnyomórészt a Nyugat agrár-kiegészítői voltak – Noam Chomsky kifejezésével: „kezdő harmadik világ” (Chomsky 2002, 42) –, a Szovjetunió hatása alatt viszont megváltoztatták státusukat a világgazdaságban. A kelet-európai országok gazdasága éppenséggel szovjet mintára fejlődött, és Nyugat-Európa gazdaságáéhoz hasonló iramban, bizonyos időpontokban még gyorsabban is (Hobsbawm 1998, 249, 262, 401). A szovjet tömb országaiban létrejött ugyanaz a szociális ellátórendszer, amelyik azidőtől már létezett a SZU-ban (*Centralno-Vosztocsnaia Jevropa...* 2000, 187–189). A centrum–periféria kapitalista viszonylatában azonban semmi hasonlót nem látunk: a peremországok lakossága a legjobb esetben a minimális társadalombiztosításban részesül, és csak álmodhat olyan életszínvonalról, amely legalább valamelyest közelít az „arany milliárd” országaiéhoz.

A szovjet rendszer elvileg különbözött a kapitalistától, elvileg más társadalmi-gazdasági viszonyokra épült. És ebből kell kiindulni, ha meg akarjuk érteni a szovjet rendszer jelenségét, ennek sajátosságát a kapitalizmushoz képest, valamint fejlődésének határait és lehetőségeit. De ez már más lapra tartozik.

1968 ideológiája a világrendszer-elemzésben

Térjünk vissza Wallersteinnek a voltaképpeni kapitalista rendszerről adott elemzéséhez. A gazdaság után más, nem osztályjellegű módozatait elemzi Wallerstein a munkaerő szerkezeti tagolódásának a kapitalizmusban, amelyek az ő nézőpontjából tekintve nem kisebb szerepet játszanak, ezek: a szexizmus és a rasszizmus. Wallerstein kimutatja, hogy a munkaerő etnizálása és az intézményes rasszizmus, mint ennek ideológiai alakot öltése közvetlenül összefügg a tőkefölhalmozással: „A rasszizmus volt a módja, hogy a munkaerő különböző szegmenseinek egymáshoz való viszonyát korlátozzák egyazon gazdasági szerkezet keretei között” (Wallerstein 2008, 119). „A rasszizmus mindent átfogó ideológia szerepében lépett föl, s igazolta az egyenlőtlenséget. [...] Ez szolgált eszközzül ahhoz, hogy az alacsony státusú csoportokat meghatározott társadalmi határok közé szorítsák, s a közepes státusú csoportokat a világcsendőri rendszer fizetetlen közlegénységeként használják. Ily módon nem csupán jelentősen olcsóbb lett a politikai struktúrák finanszírozása, de a rendszerellenes mozgalmak lehetőségei is megnehezültek, amikor széles tömegeket akartak mozgósítani.” (Wallerstein 2008, 120) Ugyanígy működött a szexizmus is.

Nehéz ezzel nem egyetérteni, de egyáltalán nem világos, miért azonosítja Wallerstein az etnikai és a gender-ellentmondásokat az osztályjellegűekkel, amikor az ő saját elemzése is világosan mutatja, hogy a szexizmus is, a rasszizmus is következménye (lényegileg és időrendileg is) az osztályviszonyoknak a kapitalizmusban. S itt részben 1968 eszmei örökségébe ütközünk, amelyhez magát is odaszámítja Wallerstein. Az adott esetben azokat a következtetéseket ismétli, amelyekre Chantal Mouffe és Ernesto Laclau jutott a különböző társadalmi oppozíciók – a biológiai nem, az osztály, az etnikum stb. oppozíciói – egyenlőségéről szólva a kapitalizmusban. A fő az, hogy Wallerstein és hívei ebben a kérdésben nem akarják észrevenni: a kapitalizmus képes volt jogokat adni a kisebbségeknek 1968 után, és talpon maradt, a kisebbségek harca nem rontotta le életképességét.

Wallerstein számára az 1968-as forradalom a második igazi világforradalom – 1848 után. Éppen ez „tisztította meg” az utat a világrendszer-elemzés előtt, ez rakta le az alapjait egyharmad részben – Braudel történetírása és a függő fejlődés teoretikusai mellett. Ez az egyharmad rész a kapitalizmus ideológiai elemzésére vonatkozik.

Wallerstein nézőpontjából a kapitalizmus szinte összes ellenfelének, az összes – ahogyan ő nevezi – rendszerellenes mozgalomnak a fő hibája a XX. század derekáig az volt, hogy stratégiaileg a politikai hatalomra törek (Wallerstein 2008, 114). Hatalomra jutván, beleütköztek az állam lehetőségeinek világrendszerbeli korlátaiba. Kiderült, hogy a hatalom megragadása (a forradalom) nem jelentett többet, mint a rendszer reformját. A kezdetben rendszerellenes mozgalmak ugyanis „*mentőszerepekként szolgáltak a harag fékentartására, vagy – időnként hatékonyabban – olyan mechanizmusokként, amelyek jelentéktelen korlátozásokat érvényesítettek a kizsákmányolás gépezetében. De egészében véve a fölkelés mint technikai eljárás csak a központi hatalom peremvidékén vált be, kivált akkor, amikor a centrum bürokráciája a szétesés szakaszába lépett.*” (Wallerstein 2008, 111) Wallersteinnek ebben az állásfoglalásában minden furcsa: nem vesz tudomást sem a polgári forradalmak tapasztalatáról (mellesleg, ma már úgy tudjuk tőle, hogy ezek csupán „a burzsoázian belüli harc” megnyilvánulásai voltak!), sem a XIX. századi centrum-országokban lezajlott munkásfölkelések tapasztalatáról, de ugyanígy azokról a jelentős engedményekről sem, amelyeket ezek a fölkelések nagy véráldozat árán vívtak ki. De hát Wallerstein szerint ezeket az engedményeket a tőkés *maguktól tették* (Wallerstein 2008, 165) a munkásoknak abból a célból, hogy megőrizték a rendszer stabilitását: ez utóbbi az ő ábrázolásában egyszerűen csak afféle önszabályozó szubsztancia. Persze, hiszen Wallerstein szerint a kapitalizmusban „*annak ellenére erősödtek a lázadás indokai, hogy a siker valószínűsége alighanem objektív módon lecsökkent*” (Wallerstein 2008, 112). Olyan győztes fölkeléseket viszont a kapitalizmus előtt, amelyek ilyen erősen megváltoztatták volna a világrendszer arculatát, egyszerűen nem ismernek a történészek. Csakhogy

Wallerstein, amiként már megjegyztük, nem igazán történész. Itt is, vizsgáloménőleg kiterjeszti 1968 – sikertelen – tapasztalatát a többi forradalmi mozgalomra, s így aztán törvényszerű, hogy pesszimizmusba süpped, ha a lehetőségeikről van szó.

A rendszerellenes mozgalmak, hatalomra kerülve, bekapcsolódtak a tőke logikájába, mivel nem tudtak túllépni a világrendszer határain. (Közbevetőleg, szovjet- és keletitömb-szakértők nemegyszer észrevételezték már, hogy Wallerstein nem valami jól ismeri ezeket az országokat, s nem is igen érdeklődik irántuk.) Csakis azokra a rendszerellenes mozgalmakra nézve ismer el pozitív tapasztalatokat, amelyek nem jutottak hatalomra, és „*hatással voltak a történelmi kapitalizmus politikai stabilitásának meg-ingatására*” (Wallerstein 2008, 115), szemben azokkal, amelyek hatalomra kerülve, „*a rendszert erősítették*”. Kiderül, hogy Wallerstein szerint az 1917-es forradalom vagy például a vietnami háború nem ingatta meg a kapitalista rendszer stabilitását... Hogy s mint lehetne viszont *tényszerűen* bizonyítani a tőkefőlhalmozásra való törekvést Oroszországban az Októberi forradalom után? Wallerstein, minthogy mellőzi a termelési mód és az osztályviszonyok problémáját az országon belül, olyan általánosításokra jut, amelyek lényegében véve minden értékétől megfosztják az egész elemzést. A „szocialista tábornak”, természetesen, nem volt semmi köze a „Marx-féle” osztályok és kizsákmányolás nélküli szocializmushoz. De annyi már bebizonyosodott, hogy ettől még nem lett kapitalizmus! (Jelen összefüggésben nem fontos, minek nevezzük a Szovjetunióban volt társadalmi rendet. Lehet „államszocializmus”, amiként például Krausz Tamás magyar történész nevezi, vagy „szuperetatizmus”, ahogy Alekszandr Taraszov, vagy akár „indusztrapolitarizmus”, ahogy Jurij Szemjonov minősíti.)

Azért áll elő ez a történelmi zűrzavar, mert Wallerstein nem számol vele, hogy valójában a kapitalizmus határain kívülre került (még ha nem is a szocializmusba belépett) országok változásra készítették a kapitalizmust, rákényszerítették, hogy szociálisabb legyen, hogy létrehozza a jóléti államot. De milyen hirtelen lehullott ez a jótékony álarc a kapitalizmusról, amikor a szovjet rendszer megdőlte után diadalmaskodott a neoliberalizmus! Wallerstein számára a kapitalizmus válsága valójában 1968-ban kezdődött, s a szovjet tömb bukásával *folytatódott* (!) 1989-ben. Vitán fölül áll, hogy a válságok évtizedeken át is kifejthetik hatásukat, de semmi alapja annak, hogy a kapitalizmus folyamatos, szakadatlan válságban volna 1968 óta szinte napjainkig.

Rádadásul Wallerstein itt nemcsak történetileg, hanem – amiként a gyakorlat bebizonyította – politikailag is téved. A „tekintélyellenes” szellemiségtől föltüzelve, új rendszerellenes mozgalmak születtek a 90-es évek végén, s ezek már nem a hatalomért vívott harcot tűzték ki célul. Az antiglobalizmusról van szó. Ez az antiglobalizmus komolyan az elevenébe vágott a „történelem vége” babérjain elhevert neoliberális kapitalizmusnak, mivel az új mozgalom a szocialista tábor csődje után

ismét baloldali eszméket tűzött napirendre. De tüstént kiderült: vagy politikai célokat tűznek maguk elé az antiglobalisták, vagy kimerül az erejük anélkül, hogy bármit is kínáltak volna cserébe az általuk elutasított „korporációs kapitalizmus” helyett. Épp ez történik most az antiglobalizmussal Európában és Észak-Amerikában.

Csak egy valamiben van itt igaza Wallersteinnek, abban, hogy elismétli az ortodox marxizmus hitvallását, amit a sztálinisták igyekeztek elfelejteni: nem lehetséges a szocializmus győzelme (vagyis egy olyan rendszeré, amelyik haladóbb a kapitalizmusnál) másként, csakis világ-méretekben.

Wallerstein szerint a rendszerellenes mozgalmak nemcsak abban hibáztak, hogy hatalomra törtek. Még abban is, hogy a tőkefölhalmozás uralkodó ideológiájára támaszkodtak. Ez az ideológia – Wallerstein így látja – az univerzalizmus, s az ebbe vetett hit „a történelmi kapitalizmus ideológiai égboltozatának legfőbb támpillére” (Wallerstein 2008, 121). Univerzalizmuson pedig három különböző dolgot ért, amelyek nála egybeolvadnak. Az első a modernizáció ideológiája, ami a haladás (tegyük hozzá: a lineáris előrehaladás) eszméjével kapcsolódik össze, ez lebilincselte a rendszerellenes mozgalmakat is, és „a Fölvilágosodás ideológiai köntösét” adta rájuk (Wallerstein 2008, 125). A második az egyetemes kultúra eszméje, lényegét tekintve: kulturális imperializmus, ami kiváltképp lelkesíti a tőkefölhalmozók „kiszolgáló személyzetét”, a közép rétegeket, a „meritokráciát” – amely Wallerstein szerint a tőkés terjeszkedésből hasznot húzóak 15-20%-át teszi ki –, valamint a vállalkozókat. S végül a harmadik egy *„képzetkomplexum arról, mit lehet megismerni és miképpen lehet megismerni. [...] Vannak jelentős állítások a – fizikai, társadalmi – világról, amelyek egyetemesen és állandóan helyesek, s a tudomány célja ezeknek az általános állításoknak a kutatása.”* Így hát az univerzalizmus *„azt követeli, hogy tiszteljük [...] az igazság megfoghatatlan, ám valóságosnak tetsző jelenségét”.* Az igazság kutatása nem *„önzetlen erény”*, hanem *„önző ésszerűség”*, s ez *„elemi módon összhangban van a hierarchikusan egyenlőtlen társadalomszerkezet megőrzésével, amely hozzátartozik a specifikus viszonylatok sorához”.* (Wallerstein 2008, 121)

Az ideológia mindenhatóságának és annak elismerése, hogy az ideológia át- meg átszövi az élet minden szféráját, beleértve a nyelvet (amit a posztstrukturalizmus deklarál) meg a tudományt – ez 1968 vereségének lenyomata, ami nem a kapitalizmus, hanem ellenkezőleg, a baloldali gondolkodás válságához vezetett, úgy, hogy lefegyverezte és beteretle ezt a posztmodernista zsákutcába. Nem itt a helye, hogy megvitassuk ezt az álláspontot, elég csupán azt megállapítanunk, hogy Wallersteinnek nem sikerül következetesen végigvinnie gondolatmenetét – hiszen akkor mi értelme saját világrendszer-kutatásainak?

Egyik bizonyítékként arra, hogy létezik ez az univerzalista ideológia, amelyen belül eltűnik az elvi különbség konzervativizmus, liberalizmus

és baloldali radikalizmus között, a következőt hozza föl Wallerstein: ha ez a két jelenség, a rasszizmus-szexizmus és az univerzalizmus „egyidejűleg kapott erőre”, akkor biztos, hogy lényegi kapcsolat van közöttük (Wallerstein 2008, 168). Az egyidejűség gyöngé bizonyíték arra, hogy egy kaptafára húzható dolgokról van szó. Az analógia bizonyíték gyanánt való alkalmazása szintén gyakori Wallerstein munkáiban, nem is szólva arról, hogy itt megint csak történetileg helytelen, amit állít: a rasszizmus mint ideológia csak a XVIII. század végén tűnt föl, válaszul az abolícionizmusra (a rabszolgaság eltörlésének szorgalmazására), a nőket viszont már az osztálytársadalom keletkezésének pillanatától kezdve kizsákmányolták a patriarchális családokban.

Egyetlen kiutat javasol Wallerstein az univerzalizmus zsákutcájából: bevonni a rendszerellenes mozgalmakba a társadalmi lét peremére szorítottakat és a kisebbségi csoportokat (Wallerstein 2008, 128). De hogy ez aztán miként vezethet diadalra a fölhalmozás mindent átfogó rendszere fölött, az nem világos. Csupán az óhaj marad: a rendszer a szemünk láttára aláássa saját alapjait, s így a „mindent áruvá változtatás” folyamata immár a végéhez közeledik, tehát a kapitalista világrendszer hamarosan majd csak kimeríti saját magát. Az ortodox marxizmus és a XX. századi neomarxizmus szerint a kapitalizmus a maga fejlődési folyamatában óhatatlanul ellentmondásokat hozott létre az élet minden területén, Wallerstein viszont lényegében véve mindössze egyetlen, mérőben csak gazdasági ellentmondást vesz tekintetbe: a tőkefölhalmozás logikája kimeríti azokat az övezeteket, amelyekre a periféria szerepe hárult, s ezzel saját magát sodorja válságba.

Wallersteinnél minden a tőkefölhalmozás szerint alakul és szerveződik: a rendszerellenes mozgalmak, a tudomány, a Fölvilágosodás, sőt még a forradalmak is. Végeredményben minden erre vezethető vissza, akár Hegelnél az abszolút szellemre. És minden, ami nem illik bele ebbe a modellbe, az egyszerűen a látókörön kívülre kerül, nem kerül be a wallersteini szövegekbe. Erősebbnek bizonyul ez a gazdasági determinizmus, mint az ortodox marxista Paul Lafargue – Marx veje – azonos című könyvében.

Wallerstein az univerzalizmusról szóló fejtegetéseiben képtelen túlzásba viszi azokat a tételeket, amelyeket a társadalomtudományok frankfurti iskolájának alapítói, Theodor Adorno és Max Horkheimer fektettek le *A felvilágosodás dialektikája* sokatmondó címmel még 1944-ben megjelentetett könyvükben. De amíg a német teoretikusok a *dialektikáról* beszéltek, vagyis – elnézést a banalitásért – az ellentmondások egységéről és harcáról a kapitalista civilizáció fejlődésében, addig Wallerstein minden kételkedés és árnyalás nélkül, kapásból elutasít mindent, ami kételkedésre készítette a frankfurtiakat: a Fölvilágosodást, az objektív igazság elérhetőségét és a haladást.

Ha lehet röviden választ fogalmazni arra, ahogyan Wallerstein „megvonja a mérlegét” a kapitalista civilizációnak, akkor – egyetértve

az elidegenedés, a meritokrácia és a kizsákmányolás bírálatával – le kell szögeznünk: a haladást (vagyis az alacsonyabb formáktól a magasabbak felé való mozgást) nem lehet nem észrevenni a társadalom termelőerőinek fejlődésében, és Hegel szavaival szólva „a szabadság eszméletében, amit szükségességében kell fölismernünk”. E két dolog szétválaszthatatlan egységben létezik, s éppen ezek jóvoltából marad lehetőségünk arra, hogy túllépjünk a kapitalista civilizáció keretein. Ami pedig a haladás lineáris elképzeléseit illeti, azokat csakugyan meghagyhatjuk a XIX. századi liberálisoknak.

A függőség és a periferikus kapitalizmus elméleteire (Raúl Prebisch, Theotonio Dos Santos, Fernando Cardoso, André Gunder Frank, Samir Amin és mások), valamint Fernand Braudel világ gazdasági koncepciójára fölhúzott wallersteini fölépítmény nem csupán túlságosan spekulatívnak és könnyű fajsúlyúnak bizonyul, de 1968 túlságosan is átideologizált hagyatékának is, méghozzá e hagyaték korántsem legjobb részének.

Különösen szembeűnő ez a gyöngesség azokban az előrejelzésekben, amelyekre könyveiben vállalkozik Wallerstein. Egyáltalában, Wallerstein gyakran készít prognózisokat, például azokban a politikai kommentárjaiban, amelyeket rendszeresen megjelentet a Fernand Braudel Központ weboldalán. Találati aránya azonban nem valami magas, ha nem az USA gazdaságáról s a „harmadik világban” folytatott politikája konkrét távlatairól van szó, azaz éppen ott, ahol történetesen a világrendszer-elemzés módszertanára nincs túl nagy szükség.

De mindezen észrevételek ellenére, Kelet-Európában Wallerstein bármely könyvének megjelenését csak üdvözölni lehet. A világrendszer-elemzés sokkal hasznosabb a szociológia és a történelemtudomány számára a „szocialista tábor” volt országaiban, mint az olyan elméleti pótszerek, amilyenek divatba jöttek, miután a múltba merült a szovjet „törtmat.”, az olyasféle koncepciók, mint a „civilizációs megközelítés”, a „civilizációk összecsapása”, vagy az elméletről való teljes lemondás a történeti kutatásban. Wallerstein és más világrendszer-szemléletű kutatók munkái különösen fontosak azért, mert tisztán és világosan rámutattak – továbbfejlesztve mások, a függő fejlődés és a periferikus kapitalizmus Oroszországban sajnos ismeretlen teoretikusainak művét – a modern kapitalizmusra nézve meghatározó jellegű centrum–periféria viszonyokra. Ezen túl pedig fölkellették az érdeklődést a kapitalizmus egészben vett társadalmi-gazdasági elemzése iránt. De még jobb lesz, ha Kelet-Európa társadalomtudásai megismerkednek végre Wallerstein ihletadó forrásaival, vagyis Latin-Amerika és Afrika függőség-teoretikusainak munkáival.

- Avreh, A. Ja. 1989: *Carizm nakanunye szverzsenyija*. Moszkva, Nauka
- Boffa, Giuseppe 1990 (1976): *Isztorija Szovjetszkogo Szozjuza*. T. 1. Moszkva, Mezsduarodnije odnosenyija
- Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX veka*. T. 1. Sztanovlenyije „realnogo szocializma” (1945–1965). Moszkva, Nauka, 2000
- Chomsky, Noam 2002 (1999): *Pribil na ljugyah*. Moszkva, Prakszisz
- Globalizacija szoprotivlennyija: borba v mire*. Moszkva, Editorial URSzSz, 2004
- Hobsbawm, Eric 1998 (1994): *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest, Pannonica
- Jermolajev, Sz. A.: „Klasszovaja vojna” v „gipermarketye”: kto protyiv kogo? In: http://scepsis.ru/library/id_2302.html
- Kagarickij, B. Ju. 2009: *Periferijnaja imperija: Cikli russzkoj isztorii*. Moszkva, EkSzMO
- Laki László 2009 (2004): *Provincija i szela „poszle szelszkogo hozjajsztva”* In: *Szmena rezsima glazami vengrov (1989–2009)*. Budapest – Moszkva, INION–RAN
- Lenin, V. I. 1971 (1916): *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. In: *LÖM 27*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Litvak, B. G. 1991: *Perevorot 1861 goda v Rosszii*. Moszkva, Izdatyelsztvo polityicseszkoj lityeraturi
- Loginov, V. T. 2010: *Nyeizvesztnij Lenyin*. Moszkva, Algoritm
- Pervaja revolucija v Rosszii: vzgljad cserez sztoletyije*. Moszkva, Pamjatnyiki isztoricseszkoj miszli, 2005
- Rogovin, V. Z. 1998: *Mirovaja revolucija i mirovaja vojna*. Moszkva, „Moszkva”
- Rosszija 1913 god. Sztatyisztjiko-dokumentalnij szpravocsnyik*. Szankt-Petyerburg, Blic, 1995
- Szemjonov, Ju. I. 2003: *Obscsesztvo: tyeoretyicseszki analiz ponyatyija*. *Obscsesztvo kak celosztijnaja szisztjema*. In: Gobozov, I. A. (szerk.): *Szocialnaja filozsofija. Kursz lekcij. Ucsbnyik*. Moszkva, Izdatyel Szavin Sz. A.
- Tarle, Je. V. 2001: *Polityika: Isztorija territorialnih zahvatov. XV–XX veka*. Moszkva, EKSzMO–Pressz
- Troickij, N. A. 1997: *Rosszija v XIX veke: Kursz lekcij*. Moszkva, Viszsaja skola
- Velikaja Otyecsesztvennaja Vojna. Kn. 1. Szurovije iszpitanyija*. Moszkva, Nauka, 1998
- Wallerstein, Immanuel 1996: *Rosszija i kapitalisztjicseszakaja mir-ekonomika, 1500–2010. Szvobodnaja miszl, 1996. No. 5*.
- Wallerstein, Immanuel 2001: *Analiz mirovih szisztjem i szituacija v szovremennom mire*. Szankt-Petyerburg, Unyiversztjyetszkaja knyiga
- Wallerstein, Immanuel 2003 (1999): *Konyec znakomogo mira: Szociologija XXI veka*. Moszkva, Logosz
- Wallerstein, Immanuel 2004a (1991): *Szstrukturii domasnyih hozjajsztv i tranzsoformacija rabocszej szili v mirovoj kapitalisztjicseszkoj ekonomike*. In: Balibar, Étienne – Wallerstein, Immanuel 2004 (1991): *Rasza, nacija, klassz. Dvuszmiszlennije identyicsnosztji*. Moszkva, Logosz–Altyera
- Wallerstein, Immanuel 2004b (1991): *Konflikt klasszov v kapitalisztjicseszkoj miro-ekonomike*. In: Balibar, Étienne – Wallerstein, Immanuel 2004 (1991): *Rasza, nacija, klassz. Dvuszmiszlennije identyicsnosztji*. Moszkva, Logosz–Altyera

Wallerstein, Immanuel 2008 (1995): *Isztoriczeszkij kapitalizm. Kapitalisztyicseskaja civilizacija*. Moszkva, Tovariscsesztvo naucsnih izdanyij KMK

Wallerstein, Immanuel 2010 (2004): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

Zajoncsovskij, P. A. 1968: *Otmena kreposztного prava v Rosszii*. Moszkva, Proszvescsenyije

(Fordította: Csala Károly)

(A tanulmány az Eszmélet számára készült.)

A büntető ítélet

Gondolatok a rendszerszemléletről, rendszerértelmezésekről és rendszerátalakulásokról

A világrendszerrel, illetve világrendszer-szemléletről régóta (mondhatni, már vagy másfél évszázada) folyó vita hazai felújításának gondolatát csak üdvözölni tudom. Ami *I. Wallerstein* koncepcióját illeti, arról több alkalommal vele személyesen is eszmecserét folytattam¹, és meglehetősen sokat írtam (pl. Szentes 1985; 1995; 1999; 2011) mind elismerő és dicsérő szavakkal, mind pedig kritikai megjegyzésekkel.

Teljes mértékben egyetértettem és egyetértek ma is a világgazdaság szerves rendszerként értelmezésével, egyenlőtlen, sőt egyenlőtlenítő fejlődésének megállapításával, hiszen a nemzetközi fejlődési szakadékok magam is a világgazdaság történelmi fejlődésének összefüggésében véltem/vélem magyarázhatni. De hogyan is ne bíraltam volna Wallerstein nézeteiben a világrendszer-szemlélet abszolút, kizárólagos értelmezését, a tőkés gazdasági rendszernek kizárólag világrendszerként működésére vonatkozó felfogását, vagy a tőkés piacgazdaság létrejöttének történelmi véletlennel, „az uralkodó réteg képzelőerejének egyfajta alkotó szárnyalásával” magyarázását, továbbá a monopolizációra visszavezetett egyenlőtlen cserének a „nemzetközi kizsákmányolás” fő formájaként tételezését, és azt a feltételezést, hogy a tőkefelhalmozás világméretű folyamatának a „prekapitalista tartalékok” kimerülése szab végső határt?! És így tovább...

A fennálló világrendnek és az országokon belüli gazdasági-társadalmi rendszereknek a természetét és működését illetően éppúgy, miként a globális problémák okainak és megoldásuk lehetséges módozatainak a megítélésében is igen eltérő, sőt szélsőségesen ellentétes vélemények mutatkoznak. Ez nemcsak az értékrend eltéréseiből és az érdekek különbözőségéből fakad, hanem a nyílt vagy rejtett ideológiák közvetlen vagy közvetett hatásaiból is. A nemzetközi és hazai vitában sajnos még mindig markánsan jelen vannak, sőt dominálnak az ideologikus szemléletmód megnyilvánulásai. Márpedig az *ideologikus megközelítések* túlságosan is a fogalmakra helyezik a hangsúlyt a valós tartalom helyett. Az ideológiai fogalmak csatájában elvész a lényeg, és az ellentétes ideológiák hívei között legfeljebb a „süketek párbeszéde” alakul ki. Inkább csak a

saját köreikhez tartozókat győzködik, hiszen az általuk használt (vagy inkább elhasznált) fogalmak hallatán az ellentétes körökhöz tartozók eleve befogják fülüket.

Nem sok értelme van arról vitatkozni, hogy az ún. „szocialista” rendszerek összeomlása, illetve átalakulása a „kapitalizmus” győzelmét jelenti-e a „szocializmus” fölött (Szentés 2008), sem pedig arról, hogy a „tőkés világrendszer” a mindinkább globalizálódó és elmélyülő válságok révén az összeomlás határához jutott-e, illetve valamilyen „nem kapitalista” világrendszerre történő átalakulása mezsgyéjéhez ért-e.

A kapitalizmus közismerten többféle változatban létezik, és eddigi történelme során igen sokat módosult mindenütt. A szocializmus viszont a szovjet típusú régi és újabb diktatórikus rendszerek ideológiai cégéréként nemcsak eredeti jelentését és tartalmát, de hitelét is nagymértékben elvesztette.

Hasonlóképpen értelmetlen, vagy ma már legalábbis fölösleges arról vitázni, hogy az egyes országok, társadalmak fejlődését és sokuknak a lemaradását, „gyengén-fejlettségét” csupán belső tényezők határozzák-e meg, hiszen a felgyorsult globalizáció korában a külső, nemzetközi hatások szerepe aligha tagadhatók le úgy, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt a konvencionális „elmaradottság”-elméletekben (Szentés 1971; 1999; 2002).

A dirigisták, vagyis az etatizmus hívei és az ultraliberálisok között az állam vagy a piac meghatározó szerepéről folyó vita is túlhaladottá vált amióta nemcsak a piac kiiktatására tett kísérletek vallottak csúfos kudarcot, hanem a mindenre kiterjedő privatizáció, dereguláció és liberalizálás „washingtoni konszenzusként” elhíresült politikája is.

Miközben olyan fogalmakat használunk a mai globális vagy éppen helyi társadalmi jelenségek és folyamatok leírására, amelyek a jóval korábbi állapotok kifejezésére születtek; többnyire nem vesszük észre, hogy a valóság nemcsak sokkal bonyolultabb, semhogy egyszerű fogalmakkal leírható lenne, hanem nagy léptékű és gyors változása folytán a fogalmak eredeti tartalmát elavulttá, irrelevánssá is teszi. E megállapítással egyáltalán *nem* az ilyen fogalmak használatát kifogásolom, hanem csak túlzott szerepüket és a velük való csatározásokat.

Nyilvánvaló, hogy a *gazdaság* nem azonos a piaccgazdasággal. Gazdálkodás, az erőforrások és javak elosztása lehetséges piac nélkül is, miként az a családokon belül történik. A központi elosztás nagyobb közösségek esetében azonban, amint azt a volt ún. „szocialista” rendszerek gyakorlata bizonyította, nemcsak bürokratikus, hanem minél fejlettebb a gazdaság, annál kevésbé hatékony és ésszerű. A piac teljes kiiktatása még azokban az országokban sem sikerült, ahol a fanatikus ideológia ezt a politika napirendjére tűzte. Sőt, általában is megállapítható, hogy mennél inkább gátolták a piac normális működését, annál inkább teret nyert és eluralkodott annak „fekete” változata. Világszinten, vagyis a rendkívül összetett, sokféle erőforrást és szereplőt, valamint terméket

és szolgáltatást felölelő világgazdaságban még kevésbé ígérhet sikert a piac nélküli központi elosztás elképzelt rendszere.

A *piac* persze már igen régóta nem az, amit a köznyelv értett valaha e fogalmon. Nemcsak az a konkrét hely, ahol termékeket adnak és vesznek, hanem a legkülönbözőbb áruk valós vagy csak virtuális adásvételét felölelő intézmény is. (Wallerstein szavaival élve: „egy térben szerteágazó virtuális intézmény, azoknak a pontoknak az összessége, ahol ugyanolyan típusú cserefolyamatok zajlanak”.²) A valóságos piac aligha felel meg a standard tankönyvekben a tökéletes piacról leírt és sajnos még ma is hangsúlyozott ama ostoba elképzelésnek, hogy mind a kereslet, mind a kínálat oldalán egymástól független, azonos alkuerővel bíró és egyaránt jól tájékozott szereplők lépnek fel, mégpedig szükségleteiket, illetve érdekeiket racionálisan felmérve és szuverén döntéseket hozva. Igaz, az ún. „piaci tökéletlenségek” tényét, a tájékozottság és alkuerő egyenlőtlenségét, sőt a verseny többnyire monopolista jellegét már nemigen lehet tagadni a tankönyvekben sem.

A csak feltételezhető „tökéletes piac” spontán működése is törvényszerűen egyenlőtlenítő hatású, és még a csere feltételezett egyenértékűsége is eleve valamilyen egyenlőtlenséget foglal magában. A „*piaci tökéletlenségek*” tehát nem egyszerűen a piac tökéletes működését megzavaró olyan külső körülmények következményei, mint pl. az externáliák, a technológiai változások, az állami beavatkozások stb., hanem éppenséggel a piac spontán, akár tökéletes működésének is a természetes eredményei. (Szentés 1995; 2002) Az egyenlőtlen partnerek közötti csere természetesen egyenlőtlen ugyan, de a csere egyenlőségének követelése és célja fölöttébb naiv óhaj.

Következésképpen, akár „tökéletes”, akár „tökéletlen” a piac, annak spontán működése bármennyire is szükséges, sőt nélkülözhetetlen a gazdaságban, olyan *egyenlőtlenségeket* gerjeszt, amelyeknek társadalmi, illetve (a világgazdaságban) nemzetközi hatásait korrigálni, illetve ellensúlyozni kell. Ebből (is) adódik az államnak, illetve világszinten valamilyen globális intézménynek az ugyancsak nélkülözhetetlen szerepe a gazdaságban, hiszen az egyenlőtlenségek a *gazdasági egyensúlytalanságok* természetes előidézői. (Aligha indokolt tehát az állam szerepét a „tőke vég nélküli felhalmozásának” szolgálatára leegyszerűsíteni, még ha bizonyos, átmenetileg egyensúlyt javító, de az egyenlőtlenségeket nem csökkentő intézkedések ekként értelmezhetők is.)

A világgazdaságnak immár sorozatosan bekövetkező globális válságai és szinte állandósult válsághajlama ugyanis annak a fel nem oldott, sőt alig mérséklődő vagy éppen növekvő egyensúlytalanságának a jele és következménye, amely mindenekelőtt az egyes társadalmak közötti („nemzetközinek” mondott) és az azokon belüli *egyenlőtlenségekkel* függ össze.

Bár a fejlettség és elmaradottság világtérképe rohamosan változik (persze a múltban sem volt változatlan, és amíg néhány korábban fejletlen

régió, illetve ország gyorsan emelkedik a fejlettek közé, mások viszont elveszítik fejlődésük korábbi dinamikáját), sem a nemzetközi fejlődési szakadék, sem az egyes országokon belüli jövedelmi és vagyoni szakadék nem tűnik el, sőt lényegesen nem is csökken.

A válságok azonban nemcsak az egyenlőtlenségek által okozott egyensúlytalanságokkal függnek össze, hanem egyebek között – túl a pénzpiacok, illetve az értékpapír-kibocsátás kellő szabályozásának hiányán – azzal az *értékrenddel, morállal és társadalmi magatartással* is, amely a tőkés piacgazdaság legfejlettebb országaiban alakult ki, és onnan, vagyis a világgazdaság centrumából terjedt szét (*demonstrációs hatások* által) más országok felé. Ez nemcsak a profitmotívum elsődlegességét jelenti, hanem a *piacnak az eredeti, gazdasági hatáskörén kívüli szférákra való kiterjedését*, normális funkcióin túlmenő szerepét is. (Szentes 2009; 2011)

Amennyiben mindez a *piacgazdaság tőkés formájának* a következménye, úgy megoldásként – legalábbis az ideologikus szemlélet alapján – a piacgazdaságnak a kapitalizmus előtti formájához való visszatérés kínálkozhatna. Bár a piacgazdaság nem feltétlenül jelent tőkés piacgazdaságot, a visszatérés a kapitalizmus előtti piacgazdasághoz (ha egyáltalán volt ilyen) eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne.

A valós probléma az, hogy miként lehet a piacgazdaság jelenlegi kapitalista (vagyis profitorientált, állandó felhalmozást igénylő és a felhalmozott források egyenlőtlen, nagyrészt monopolista tulajdonviszonyain alapuló) formáját mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági értelemben *megreformálni*. Mégpedig úgy és azért, hogy többé ne veszélyeztesse a fejlődésnek, sőt magának az emberi létnek a fenntarthatóságát azáltal, hogy mind a társadalmakon belül, mind nemzetközileg feszültségeket okoz egyenlőtlenítő hatásainál és válsághajlamánál fogva, és gátolva az ökológiai egyensúly megőrzését is.

A *társadalmi-gazdasági rendszerek reformálhatóságának problémája* régi vitakérdés, nemcsak a militáns forradalmárok és a békés megoldásokat keresők közötti általános polémiában, hanem konkrétan az ún. „reform-szocializmus” esélyeire vonatkozó korábbi eszmecsereikben és a kapitalizmus megújulási képességét illetően is.

Ami az előbbit, vagyis a *volt „szocialista” rendszer teljes megreformálhatóságát* illeti, a kérdésre adott válasz a szóban forgó *rendszer* (és általában a társadalmi rendszerek) *értelmezésétől* függ. Mondhatni persze, hogy a kérdés empirikusan már túlhaladottá és eldönthetetlené vált, legalábbis a volt szovjet blokkhoz tartozó országok esetében (miközben Kína és egy-két más ország esetében alighanem egy igenlő válasz lenne indokolt).

A szovjet típusú „szocialista” rendszert a meglehetősen általánossá vált és velejég ideologikus felfogás voltaképpen annak hivatalos ideológiája, a diktatórikus rendszer legitimizálására szolgáló önmeghatározása – és bármennyire is markáns, mégis csak felszíni jelenségei – alapján ér-

telmezi. Ha azonban kialakulásának történelmi hátterét és nemzetközi körülményeit figyelembe vesszük, és valódi természetét működésének és meghatározó jellegzetességeinek alapján határozzuk meg, akkor egy *tartósan és a társadalmi lét minden szférájára kiterjedően militarizált államkapitalista rendszerként*, nem pedig „létező szocializmusként” kell felfognunk.

Ezúttal is, miként már több írásomban (pl. Szentés 1995; 2003a; 2008) hangsúlyozom, hogy a szocializmus azonosítása a szovjet típusú rendszerrel nemcsak elfogadhatatlan leegyszerűsítés, hanem történelmietlen és tudománytalan, sőt nagymértékben félrevezető is. Igen különböző, sőt merőben eltérő ideológiát valló rendszereknek is lehet azonos vagy nagymértékben hasonló természete, noha a hivatalosan deklarált célok és a rendszer legitimizálására felhasznált ideológiai elvek természetesen befolyásolják és némileg differenciálhatják a lényegüket tekintve azonos természetű rendszerek működését és bizonyos társadalmi következményeit. A „szocialista” rendszernek a XX. század folyamán egyébként is *többféle változata* alakult ki, nem utolsósorban épp a fennállása során végbement változások, reformok eredményeként.

A „szocialista” rendszer *meghatározó ismérve* (legalábbis annak eredeti, „sztálini” változatában, vagyis a reformok előtti „klasszikus” formájában) az elszigetelődés, konfrontálás, és ebből adódóan minden egyéb vonását meghatározóan a társadalmi berendezkedés egészének tartós *militarizálódása*, (egyfajta „hadikommunizmus” állandósulása), amiből egyéb főbb, tipikus jellemzői adódtak.

A sztálini vagy ahhoz hasonló, szovjet típusú rendszerek létrejöttének *talaja az a gazdasági és társadalmi-politikai elmaradottság* volt, amely – ha más szinten és más körülmények között, de – *továbbra is jelen van*, sőt, a világ túlnyomó részére jellemző. A belső társadalmi feszültségek kiéleződése mellett a fejlettebb országokhoz való felzárkózásnak a történelmi igénye ma talán még fokozottabban és tudatosabban nyilvánulhat meg, mint a múltban – tekintettel a nemzetközi kommunikáció és információáramlás fejlettségére. Mindaddig, amíg a világ elmaradott térségeiben a társadalmakon belüli emancipáció és a nemzeti felemelkedés lehetőségét a világgazdasági viszonyok és mechanizmusok fennálló rendje inkább korlátozza, mintsem elősegíti, igen valószínű a jövőben is a sztálinihoz hasonló, szovjet típusú rendszerek kialakulása, fennmaradása. Olyanoké, amelyek a sztálinihoz hasonlóan, de feltehetően más, esetleg fundamentalista ideológiába öltözöttek, az elzárkózás és a külvilággal való szembenállás, a társadalom militarizálása, a gazdaság államkapitalista rendje és a *diktatórikus etatizmus* útján kísérik meg a belső szociális feszültségek feloldását illetve elfojtását, és a fejlettebb társadalmakhoz való felzárkózást.

Megjegyzendő, hogy diktatúrák képződésének veszélye nem csak a gyengén fejlett illetve feltörekvő országok esetében áll fenn. Ott és amikor a társadalom többségében nagyon felerősödik a „rend” és „biztonság”

iránti igény (többnyire azért, mert a bevándorlás okozta etnikai, illetve vallási konfliktusok vagy a terroristák akciói sorozatos rendbontással és életveszélyes körülményekkel járnak együtt), ez könnyen előkészítheti a talajt a katonai rendcsinálás és egy diktatórikus rendszer kialakulása számára.

Mindebből az következik, hogy a társadalmi rendszerek meglehetősen *változékonyak és többféle változatban is* megjelennek. Egyesek szerint a „*reform-szocializmus*” (pontosabban szólva a szovjet típusú rendszer tipikus működését módosító, az elszigetelődést és a diktatórikus elnyomást enyhítő, a hadigazdaság jellegzetességeit oldó, valamint a korlátozott és ellenőrzött demokratizálódás irányába tett lépések ekként elnevezett eredménye) lényegében „rendszeridegen” fejlemény és eleve kudarcra ítélt, sőt a rendszerváltást akadályozó kísérlet volt csupán. Ez a nézet azonban nem más, mint az *ideologikus szemléletmódnak*, sőt egyfajta „*purista*” (vagyis csak a „tisztá” jelenségeket elismerő) *megközelítésnek* a megnyilvánulása, amennyiben csupán az absztrakt modellekben ábrázolt társadalmi rendszereknek az ideális létét vagy totális megszűnését tételezi fel, tagadva a hibrid változatok létjogosultságát és a reformok útján való rendszerátalakulás lehetőségét³.

Talán indokolt itt, a reformok vagy forradalmi átalakítások kapcsán megjegyezni, hogy a történelemben a forradalmak győzelme többnyire az eredeti eszme és célok elárulásához és a régi rendnek legfeljebb új változatban való restaurálásához vezetett, míg az erőszakkal levett forradalmak tartós utóhatása gyakran azok eredeti céljainak fokozatos reformok útján való részleges megvalósítását eredményezte.

Az említett felfogásból *a társadalmi rendszereknek egy olyan értelmezése* is fakad, amely azokat az adott társadalom konkrét sajátosságaitól, történelmi hagyományaitól és kultúrájától függetlenül kialakult entitásokként kezeli. Eszerint a rendszereket nem maga a társadalom hozza létre, fejleszti és módosítja, illetve alakítja át egy másfajta rendszerbe, hanem csupán választhat közülük (mint a piacon megjelenő, a vevőtől független termékekből a vásárló).

Sokan azok közül, akik e felfogást osztják, hajlamosak valamely fejlett ország társadalmi rendszerét olyan ideáltipikus jellemvonásokkal bírni, emblematikus példának tekinteni, amely követendő, másolandó mintául szolgálhat a rendszerváltó, kevésbé fejlett országok számára. Ennek megfelelően a rendszerváltás és az azt megvalósító ún. „átmenet” aszerint értékelendő, hogy milyen mértékben jelennek meg az ideáltipikusnak tartott, voltaképpen idegen eredetű és importálandó jellemvonások a rendszerváltó országokban. Ez azt sugallja, hogy az ideálisnak vélt társadalmi rendszer egyfajta *uniformizált* alakja kell, hogy mindenütt kifejlődjék – tekintet nélkül az egyes társadalmak merőben eltérő történelmi múltjára, hagyományaira, kultúrájára és gazdasági helyzetére, valamint arra, hogy mind a piacgazdaságnak, mind a demokráciának sokféle (bár sehol sem tökéletes) változata létezik.

Valójában *minden társadalomnak magának kell kikínódnia* a globális rendszeren belül és az által segítve vagy gátolva egy megfelelően működő (a kommodifikációt, vagyis az árúvá tételt és a piaci törvényeket korlátok között érvényesítő) piacgazdaság és az annak kedvezőtlen társadalmi hatásait ellensúlyozó jóléti rendszer, valamint egy valódi demokrácia kifejlődésének feltételeit – mégpedig a *reformok sorozatának* és a változó nemzetközi feltételekhez igazodásnak a *folyamatában*⁴.

Mint hogy a *tőke* fogalma és létezésének társadalmi elterjedtsége is igen sokat változott a két-három évszázaddal ezelőtti értelmezéséhez és létezéséhez képest, a piac fent említett korlátozott érvényesülése mellett működő piacgazdaságot nem merném minden további pontosítás nélkül tőke nélküli, illetve „nem-kapitalista piacgazdaságnak” nevezni – elkerülendő a fogalmakkal való értelmetlen ideológiai csatározást. Más a helyzet ugyanis, ha a tőkét pusztán felhalmozott értéknek (termelési, illetve pénzeszközöknek, szellemi tudásnak, információknak, képességeknek, társadalmi kapcsolatoknak stb.), illetve általában fejlődési forrásnak értelmezzük, és más, ha monopolista, másokat kizáró és mások munkájából származó jövedelem kisajátítását biztosító tulajdonnak! Nyilvánvaló, hogy amennyiben az utóbbi értelemben vett tőke uralkodik a piacgazdaság fölött, akkor ez eleve kizárja a piac tökéletes működését!

Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy egy olyan piacgazdaságban, amely nincs az utóbbi értelemben vett tőkének alárendelve, de amelyben az értékek, illetve fejlődési források rendszeres felhalmozása folyik, a piaci mechanizmus csak a gazdaság szférájában érvényesülhet, vagyis a piaci törvényei nem uralkodhatnak a társadalom, illetve a társadalmi lét gazdaságon kívüli szférái fölött. Ezért a piac jelenlegi túlterjedésének (Szentés 2009) és a kommodifikációnak korlátot kell szabni úgy, hogy se az élő ember, illetve a munkaerő, se a kultúra, oktatás és tudomány, se a sport, de még a politika se váljék a piaci törvényeknek alávetett árúvá.

Az ún. *rendszer váltás*, valamint a tőkés piacgazdaság és parlamenti demokrácia rendszerébe való *„átmenet” értelmezésében* is többnyire tetten érhető az a végtelenül leegyszerűsítő, nem kevésbé ideologikus és purista felfogás, amely az egyik rendszernek egy másikkal való felváltását csakis az előbbi teljes lerombolásával véli sikeresen megvalósíthatni (a schumpeteri „kreatív rombolás” koncepciójára hivatkozva), és az átmenetet úgy képzei el, mint az új rendszernek a régi romjain való teljes felépítéséig tartó folyamatot.

E nézetnek egy szélsőséges változata az, amely a gyűlölt rendszer összeomlása érdekében a „minél rosszabb, annál jobb” elvét vallja, a rendszer váltást pedig csak akkor tartja sikeresnek, ha az előző korszak minden intézményét és szabályát, vagyis még az akkori uralommal szemben a társadalom által kivívott, kicsikart *reformok eredményeit* is felszámolják.

Ami viszont a *kapitalizmus megújulási képességét* illeti, az már sokkal kevésbé elvitatott, és legfeljebb csak bizonyos ortodox nézetekhez

ragaszkodók őrzik még a kapitalizmusnak vagy egy változatlanul ideális-ként és örökkévalóként, vagy egy változatlanul ördögiként és elpusztítandóként ábrázolt képét. Aligha kétséges, hogy a mai kapitalizmus lényegesen más, mint – mondjuk – egy vagy akár csak fél évszázaddal ezelőtt. Valójában persze nem a kapitalista rendszer alkalmazkodott a (főként, de nemcsak technikai) változásokhoz, hanem maga az *emberi társadalom*, amely az előbbi módosította, és amely a történelem során is többféle rendszert produkált sokféle változatban. Az emberi társadalom alkalmazkodásának esete a Természet más fajainak alkalmazkodó változásaitól leginkább talán abban tér el, hogy az emberek közössége a környezetének és életfeltételeinek saját maga által okozott változásaihoz is kénytelen újra meg újra alkalmazkodni, mégpedig többé-kevésbé tudatosan és célirányosan.

Ma már aligha akad épeszű ember, aki azt feltételezné, hogy a ma uralkodó *tőkés piacgazdaság rendszere* a maga sokféle arculatával és még akár legjóságosabb, legkedvezőbb mai változatával is az emberi társadalom fejlődésének végső és legtökéletesebb, ideális szakaszát jelenti. Ugyanakkor a tornyosuló és mind súlyosabb világproblémák egyre sürgősebbé teszik a *világrendszer egészének* átalakulását. Az egyes nemzetek és az emberiség fejlődésének már nemcsak a továbbvitele, hanem a „fenntarthatósága” is megköveteli ezt.

A világtársadalom jövője, fejlődésének fenntarthatósága, sőt egyáltalán az emberiség fennmaradása szempontjából *sorsdöntő kérdések* várnak megoldásra (Szentés 2003b; 2009). Bár a történelemben a mélyreható változásokra, sőt azok szükségességének felismerésére többnyire csak megkésetten, valamely nagyobb katasztrófa, háború és pusztulás után került sor, ezúttal talán remélni lehet, hogy a végső pusztulással fenyegető katasztrófák előtt még időben megindul a messzemenő és mélyreható változásokhoz vezető reformoknak a folyamata a világrendszer egészében. A globalizációs folyamat felgyorsulása ugyanis nemcsak bizonyos korábbi és többnyire más eredetű problémák globalizálódását és egyszersemind újabb veszélyek, illetve „kihívások” globális szinten való megjelenését vonja maga után, hanem – szerencsére – a Földünk és a világtársadalom egészének állapotára és problémáira vonatkozó *ismeretek* mind szélesebb körökben való terjedését, valamint a „globális problémák” fokozott *felismerését és tudatosodását* is. Az információs és kommunikációs technológia forradalmi fejlődése mindinkább közelebb hozza egymáshoz a távoli földrészek lakóit, és elősegítheti egymás problémáinak, gondolatvilágának és törekvéseinek megértését, valamint egyfajta „globális társadalmi tudat” kifejlődését, továbbá a világ civil társadalma és annak különféle részei érdekképviselési, érdekkifejező és -érvényesítő lehetőségeinek kialakulását. Kibontakozóban van (igaz, egyelőre inkább csak a retorikában) egyfajta globális szociális tudat és felelősségérzet. Mindezekben túlmenően az információs technológia rohamos fejlődése az interaktív kommunikáció lehetőségeinek szinte korlátlan

kitágítása révén új perspektíváit nyitja meg a közvetlen demokrácia – mind nemzeteken belüli, mind világszintű – kifejlődésének is.

A *világrendszer átalakulásának*, megfelelő átalakításának általános kritériumait természetesen könnyebb felvázolni, még a nyilvánvaló nézeteltérések ellenére is, mint meghatározni a konkrét reformok tartalmát, kivitelezésük feltételeit, időzítését, forgatókönyvét és várható hatásait. Az utóbbira aligha vállalkozhatnék. Az előbbit, ti. az átalakulás általános követelményeinek saját felfogásom szerinti felvázolását már más írásaiban (Szentés 2003a; 2003b; 2008; 2009; 2011) megkíséreltem, ezért itt csak összefoglalóan sorolom fel a legfontosabbakat. Ezek – többek között – a következők:

- egy „szociális”, illetve „ökoszociális piacgazdaság” kifejlesztése világszinten is (és az egyes országokon belül is), a piac működésének a gazdaság, vagyis a termékek és szolgáltatások szférájára korlátozásával, kedvezőtlen társadalmi illetve nemzetközi hatásainak szociálpolitika és segélyezés révén való ellensúlyozásával;
- a luxusberuházásokat és hivalkodó fogyasztást sújtó, az egészséget és a környezetet károsító termékekre kivetett magasabb adóknak és vámoknak, valamint a jövedelmek és vagyonok progresszív adóztatásának általánossá tétele, továbbá egy progresszív nemzetközi jövedelemadó bevezetése – az erőforrásokkal való ésszerűbb gazdálkodás és a jövedelmeknek a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségeket csökkentő újraelosztása céljából;
- a nemzetközi intézmények reformja egy arányos és demokratikus képviseleti rendszer kialakítása irányában, és a globalizálódó civil szervezeteknek, NGO-knak a döntéshozatalban való megfelelő részvételét biztosítandó;
- mind a piac működése, mind az állami, illetve nemzetközi intézmények tevékenysége fölött a civil társadalom demokratikus ellenőrzésének kifejlesztése;
- a globális kormányzás feltételeinek megteremtése az államok, illetve regionális blokkok közötti együttműködés fejlesztésével, egy globális közületi szektor megteremtésével és a konszenzus alapján hozott határozatok végrehajtását kikényszerítő, azok megsértését szankcionáló eszközökkel;
- az ideológiákat visszaszorító és a vallások, illetve kultúrák közötti konfliktusokat feloldó „új felvilágosodás” kibontakoztatása;
- a planetáris tudatnak, az egyetlen (a Természet részét képező) emberi fajhoz tartozás tudatának általános kifejlesztése és ennek megfelelően az erkölcsi megújulás, együttműködés és szolidaritás szellemének az elterjesztése stb.

Nem állhatom meg, hogy az *együttműködés* követelményével kapcsolatban ne tegyek egy hangsúlyozott megjegyzést. Noha a mai, társadalmon belüli és nemzetközi, illetve globális problémáknak nyilvánvalóan csak összefogással és együttműködéssel lehetséges bármiféle megol-

dása, mégis divatosabb és mindinkább uralkodó koncepcióvá vált a „*nemzeti versenyképesség*” ideája és javításának követelménye. Ez persze kiválóan alkalmas a jóléti kiadások lefaragásának igazolására, miközben azt a hamis, veszélyesen félrevezető képzetet kelti, hogy az országok, illetve nemzetek versengése valamiféle zéró összegű játék, amelyben az egyik annyit nyer, amennyit a másik veszít. Ez legfeljebb a piaci versenyben, bár többnyire ott is csak átmenetileg igaz, és voltaképpen nem más, mint a tőkés profitszerző motívumnak az a megnyilvánulása, amely a versenytárs kiszorítását, legyőzését, illetve bekebelezését célozza. A nemzetek ilyenfajta versenye csak és kizárólag negatív összegű játékot jelenthet, amelyben mindenki veszít. Félreértés ne essék: eszembem sincs elvitatni a verseny és a versenyképesség fontosságát a gazdaságban az anyagi termékek és szolgáltatások, illetve az azokat előállító és piacra vivő vállalatok vonatkozásában! Nem tudom azonban elfogadni a versenyképesség ily módon kialakult koncepciójának a nemzetek, illetve országok vagy éppen régiók esetére vonatkoztatását és ezek versengésének ökonomista, a gazdaságra leegyszerűsített és (a „*competitio*” eredeti jelentésével is ellentétben) az együttműködést negligáló értelmezését, sem pedig az országok versenyképességének mérésére kialakított és nemzetközileg elterjedt mutatószámokat!

A fennálló világrendszer átalakítása nemcsak a nemzetközi élet megannyi szférájában, globális szinten megindítandó és együttműködéssel végrehajtandó reformok sorozatát követeli meg, hanem feltételezi a világrendszer részeiben, az egyes régiókban és országokon belül is reformok útján végbemenő változásokat. Ebből egyfelől az következik, hogy egy *folyamatról* van szó, amelynek világosan meghatározandó iránya kell legyen (az annak megfelelő vagy attól eltérő változások mércéjeként), és amelynek a megindulása parancsolóan sürgős. Másfelől következik az is, hogy a globális rendszer átalakítása nemcsak globális szintű változásokat tételez fel, hanem a *részek átalakulását* is – az egész és a részek közötti dialektikus viszony jegyében.

Jegyzetek

- ¹ Így például az 1973-ban kitört világgazdasági válság természetéről a Max Planck Intézetben tartott szűk körű szeminárium folyamán, továbbá az Egyesült Nemzetek Egyeteme némely konferenciáján is stb.
- ² Megjegyzendő persze, hogy cserefolyamatra adásvétel nélkül, vagyis piacon kívül is sor kerülhet.
- ³ Noha reményeit *Marx* a munkásmozgalom megerősödéséhez fűzte, amely mint „ellensúlyozó erő” meghatározó szerepet játszott az általa elemzett kapitalizmus későbbi megreformálásában, paradox módon ő maga nem hitt a reformok sikerében. Ezért a kapitalizmus forradalmi megdöntését helyezte kilátásba, s egy olyan posztkapitalista társadalom jövőképét vázolta fel, amelyben sem tőke, sem piac, sem állam, sem erőszak nem létezik, az emberek pedig legjobb

tudásuk és képességeik szerint munkálkodnak a közjó gyarapításán, és csak tényleges szükségleteik szerint veszik igénybe annak termékeit.

- ⁴ Amikor *Juan Carlos* királytól az Egyesült Nemzetek Egyeteme néhány fős delegációja számára (alig egy évvel Franco halála után) adott audienciáján azt kérdeztük, hogy miként képzelel el a demokrácia megteremtését a több évtizedig tartó diktatúra után, ő válaszában hangsúlyozta: nem lehet demokráciát máról holnapra teremteni, de el kell indítani a *demokratizálódás folyamatát*, és nem szabad azt megállítani, sem pedig valaha is befejezettnek tekinteni.

Hivatkozások

(Csupán saját korábbi írásaimra hivatkozom, ily módon egyes megállapításaim kapcsán a bővebb kifejtést megtakaríthatom.)

- Szentes Tamás 1971, 1973, 1976a, 1983, 1988: *The Political Economy of Underdevelopment*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 1976b: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ-gazdaságban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szentes Tamás 1980: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világ-gazdaságról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szentes Tamás 1985: *Theories of World Capitalist Economy. A Critical Survey of Conventional, Reformist and Radical Views*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 1995: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Budapest, Aula
- Szentes Tamás 1999: *Világgazdaságtan I. Elméleti és módszertani alapok*. Budapest, Aula
- Szentes Tamás 2002, 2005: *World Economics I. Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 2003a: *World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 2003b: Globalizáció: áldás vagy átok? In: Bayer J. – Lévai I. (szerk.): *Globalizációs trendek. Tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 13–59.
- Szentes Tamás 2008: Győzött-e a kapitalizmus? In: Miszlivetz F. (szerk.): *Találjuk ki... Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. Budapest – Szombathely, MTA PTI – Savaria University Press, 32–49.
- Szentes Tamás 2009: *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szentes Tamás 2011: *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Nincsbokornak nincs virága

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.
(József Attila: Eszmélet)

Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét immár több évtizeddel ezelőtt alapos bírálatnak vetette alá a magyar világgazdasági, fejlődés-kutató szakma, amely fénykorát a 80-as években élte (lásd pl. *Fejlődés-tanulmányok* sorozat). Mindenekelőtt Szentés Tamás 26 (!) évvel ezelőtt született elemzése érdemel figyelmet, amelyben Wallerstein „egyoldalú túlzásokba vitt elméleti konklúzióit” (Szentés 1985, 722), valamint ellentmondásait komoly elméleti és szakirodalmi ismeretek birtokában körültekintően és meggyőzően bírálta. Az osztályviszonyokról és az azokhoz fűződő tudatformákról többek között Miszlivetz (1984), a kapitalizmus önmagát elpusztító Rosa Luxemburg-i koncepciójának Wallersteinnél is fellelhető hibájáról Wallerstein *The Capitalist World Economy* c. műve kapcsán Szigeti (2005, 68–70) elemzése érdemel figyelmet. Hogy példaként a nemzetközi irodalomból is merítsünk, a wallersteini rendszer tudományelméleti alapjait bírálja, következtetéseit ütközteti az elmúlt évtizedek társadalmi-kulturális fejleményeivel Holubec (2008).

1. A wallersteini világrendszer

Wallerstein szerint az elemzés megfelelő szintje a világrendszer, amelynek a nemzetállamok éppúgy szereplői, mint az osztályok, vállalatok, családok, identitáscsoportok, egyének, ahol a tőkékkel szemben számtalan elnyomott osztály áll, s ahol az osztályviszonyok is nemzetközies. A világrendszer fő meghatározója a tengelyszerű munkamegosztás a centrum és periféria között, amelyben az erősebb államok egyenlőtlen csere révén szívják el az értéket az utóbbiaktól.

Nincsenek „örök igazságok”, általános érvénnyel csak egy-egy hosszú életű (*longue durée* – Braudel) történelmi rendszerre vonhatunk le következtetéseket. A rendszerek hanyatlásuk során káoszba, egy bifurkáló (kétkimenetes) átmeneti, kaotikus fázisba jutnak, ahonnan akár visszafelé is vezethet az út, de a rendszer végül eltűnik. Most is ilyen bifurkáló periódust élünk, amit 1968 „kulturális forradalma” indított el, és döntenünk kell, milyen világot akarunk. Wallerstein a Társadalmi Világforum (WSF) civil mozgalmainak „egyenlőbb” társadalom iránti törekvéseiben látja a kiutat.

A vilárendszer-elmélet a tudati elemek túlértékelésével és a vilárendszeres fejlődésének öntörvényűként tételezésével végső soron a szervezett forradalmi átalakulás létjogosultságát kérdőjelezi meg. Wallerstein szerint se evolúció, se forradalom. A régi rendszerből az anarchián át vezet az út az újba. Ahogyan azt egy korábbi művében kifejti: az átmenet nem ellenőrizhető jelenség. „Az az átmenet [...] amely ellenőrizhetően és szervezeten folyik, megköveteli a kizsákmányolás bizonyos folytonosságát is. [...] A különböző szervezett formáknak addig lehet fontos szerepük, amíg a jég megtörik, az azonban kétséges, hogy képesek-e ezek egy új társadalom létrehozására.” (Wallerstein 1997)¹

A szervezett forradalmi átalakulás kizárása látszólag végpont, valójában azonban a wallersteini elmélet origója. Ebből ered a vilárendszeres közti kapcsolat, illetve a vilárendszeres átívelő történelmi fejlődés megszüntetése, esetlegessé tétele és a vilárendszer cselekvő alanyának „eltüntetése” is.

A *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe* annak a számos értékes eredményt és ugyanakkor ellentmondásokat tartalmazó, baloldali és nemzetközileg elismert koncepciónak az összegzése, amely a marx-lenini forradalmi elméletet éppen a gyakorlati cselekvés mibenléte kérdésében írja felül. Egyszóval: ügyesen kiéneklí a történelem forradalmi osztályának szájából a sajtot...

Ezt a rendszert az alábbiakban szemléleti oldalról teszem bírálat tárgyává (2–3. pont), egy szaktudományos kérdés (4. pont) kapcsán is illusztrálva, hogy helyes szemlélet nélkül nincs helyes elmélet, helyes elmélet nélkül nincs helyes statisztika.

2. A tudati elemek túlértékelése

A wallersteini vilárendszer-elmélet szerint nincsenek örök érvényű igazságok. (42, 90, 199, 202²) Wallerstein szerint csak a „strukturális idő” (a vilárendszeres, a braudeli *longue durée*) belső törvényszerűségei léteznek, ám nem állítható, hogy az időben egymás után következő vilárendszeres valamiféle fejlődési logika mentén születnének: a fejlődés elkerülhetetlensége kétséges. (48) Az egzisztencialista Heidegger (1984, 162–164) ugyanezt az ismeretelméleti problémát így fogalmazta meg: „a

létező teljességét sohasem vagyunk képesek [...] felfogni [...] a létezők összességének megragadása [...] elvileg lehetetlen”.

Az egyéni tudat szerepének túlértékelése megjelenik a világrendszeren *belüli* elemzésnél is, amikor Wallerstein 1. a mai világrendszer fordulópontját 1968 „kulturális sokk”-jában határozza meg; 2. amikor az osztályok helyett a legkülönbözőbb szintű és ideológiájú státusz- és identitáscsoportokat teszi meg a globális világ hierarchiarendszerei alapvető alkotóelemeinek; és 3. amikor a világrendszer megváltoztatását (csak) tudati kérdéssé teszi (illetve, mint látni fogjuk, még azzá sem). Ez a három mozzanat szorosan összefonódik az alábbiak szerint.

Wallerstein a mai világrendszer válságát 1968-ban gyökerezeti, amely szerinte „az elnyomottak” haragjából és csalódottságából következő „kulturális földrengést” hozott. 1968, azzal, hogy nemet mondott a rasszizmusra és igent a szexuális szabadságra, „jelentős mértékben szétzilálta a világrendszer struktúráit”, és szétvetette az addigi geokultúrát, „amely egészen addig összetartotta a rendszert”³. A világrendszer átlépett bifurkáló átmeneti fázisába (157–158, 170–171, 174). 1968-cal beindult egy „kulturális evolúció” (174), harc egy olyan világért, ahol a szabadság a többséget és kisebbségeket egyaránt megilleti: individuumoknak és csoportoknak egyaránt lehetőségük van saját preferenciájuk követésére (178–179).

Itt tehát Wallerstein letér a gazdasági meghatározottság eredetileg vállalt útjáról, és mind a rendszer válságát, mind az új rendszer kibontakozását tudati-kulturális tényezőkkel magyarázza. Csakhogy először is, ez a kulturális evolúció nem 1968-cal vette kezdetét. Lásd: a háború utáni baby boom, a hippy mozgalom, a „Beat-generáció”, (Jack Kerouac regénye, 1948), Greenwich Village (New York) alternatív művészete, a Beatles stb. Másodsor, 68 forradalmi szervezetei hamar kimúltak, illetve szétszóródtak, vezetőik beépültek az establishmentbe, értékeit kommercializálták (szex- és kozmetikai ipar, forradalmárok képe a pólón). Az identitáscsoportok, amelyek, ha nem is rendszerváltó, de az akkori világot tényleg elutasító kultúrában egy pillanatra találkoztak, gyorsan kis csoportokra váltak szét és osztódtak tovább, hatalmas fogyasztói piacot kínálva a tőke számára. A civil társadalmat a „részvétel” intézményeinek megalkotásával (NGO-k), a munkásokat béremeléssel, a fiatalokat egyetemi reformokkal szerelték le. A nagy és romantikus 68 magának a tőkés világrendszernek a belső fejlődése volt. A „geokultúra” megváltozhatott, de még ezután jött a hetvenes évek sikeresen legyőzött gazdasági válsága, a fejlődő országok eladósítása és a 80-as évek „adósságkezelése”, ami mind megszilárdította a „tengelyszerű” munkamegosztást. Intézményesült a korlátlan tőkeuralom a neoliberalizmussal és a „washingtoni konszenzussal”, összedől a rendszeralternatíva, ezzel anyagilag és szellemileg is megtámogatva az immár világuralmat gyakorló tőkét; a mikroelektronika korának csúcsát jelentő internet segítette a tiltakozó identitáscsoportok becsatornázásában, továbbosztódásában és

az indulatok levezetésében, 68 békepártisága ellenére Irak nem vált új Vietnammá stb. A „geokultúrában” visszavette helyét a konzervativizmus, a rasszizmus és a xenofóbia, a szociális kérdéseket háttérbe szorította a zöldmozgalom, a politikai struktúrában megerősödtek a jobboldali pártok és mozgalmak. (Ld. erről Holubec 2008.) Az 1968-ban felhorgadó nemes lelkű „citoyen”-t ismét maga alá gyűrte a nyereség-hajhász „burzsoá” – és a kettő ugyanaz. (Ld. erről Rozsnyai 2010, 14–16.)

1968 a társadalmi kiábrándultság ösztönös megnyilvánulása volt, készsúrás a ködbe. E tekintetben semmiben sem különbözik a napjainkban a válság szociális hatásai miatt sűrűsödő erőszakos tiltakozásoktól, autógyújtogatásoktól vagy a tőke által spontánul (a piaci viszonyokon keresztül) és tudatosan (a politikai ideológiákon, pártokon keresztül) gerjesztett „identitás- és státuszcsoportok” (lényegében: individualizmus) által darabjaira szabdalt munkásosztályon belül erősödő faji, etnikai kisebbségek ellen irányuló mozgalmaktól.

A tőkerendszer fejlődésének alapalgorithmusa (a kisajátított értéktöbbletből folyó tökefelhalmozás) miatt ugyan szükségszerűen halad az összeomlás felé, de ez csak akkor következik be, ha a tömegek nem egyszerűen „kiábrándulnak” (ezt teszik már a felvilágosodás óta), hanem felismerik és megszüntetik alapellentmondását (hogy alávetettségük oka az általuk létrehozott érték mások, a termelőeszközöket *magántulajdonként* birtokló tőkészek által történő kisajátítása). Pusztán a fennálló viszonyoktól való irtózás és az elidegenültségből kirobbanó lázadás ünneplése nem több, mint amit Rousseau érzett a rendszer születésének hajnalán: „mihelyt [a népnek] módjában áll lerázni az igát, és le is rázza, még jobban teszi, mert ugyanazon jogon veszi vissza a szabadságát, mint amellyel elragadták tőle, [...] a polgárháború lángjába borult állam pedig mintegy újjászületik” (idézi Rozsnyai 2010, 28).

Wallerstein szerint a jövőért folyó harc nem gazdasági természetű. Két csoport van: azok, akik a többség és kisebbség szabadságát egyaránt ki szeretnék terjeszteni, és azok, akik akár a többség, akár a kisebbség érdekében autoritárius rendszerre törnek. A szabadsághoz gazdasági és társadalmi egyenlőség „kell”. (Rousseau: „ha mindenkinek jut valami, és senkinek sem jut túl sok”.) Ekkor a többség megvalósíthatja saját szabadságát, és tiszteletben tarthatja a kisebbségeket (178–179). A „gazdasági egyenlőség” említése itt egyrészt minden meghatározottság nélkül, másrészt a tudati tényezőktől elkülönülve, az azokkal fennálló dialektikus kapcsolatának megvilágítása nélkül marad. Ennek hiányában a rousseau-i kispolgári, kisárutermelői egyenlőség utáni vágyra (és a kanti erkölcsi törvényre, amely megszelídíti a versenytársadalom „társiatlan társiaságát” okozta károkat) enged asszociálni, annál is inkább, minthogy Wallerstein szerint 1. (Braudel nyomán) csak a monopolisztikus viszonyok tekinthetők kapitalistának (ergo a kisárutermelői egyenlőség nem), 2. az egyenlőtlenség a jövedelmek egyenlőtlenségében, a csere egyenlőtlenségében rejlik, 3. a modern világrendszert, annak alkotórészeit,

így különösen a családot, a jövedelemtípusok, illetve azok elosztása jellemzik (74–77). (Vö. Adam Smith: az áru értéke jövedelmekre oszlik.) Ha tehát egyenlő elosztás van, minden megoldódik.

Wallersteinnél a tudati változások indukálják a rendszer válságát, a szereplők „döntései” viszik tovább, de végül nem ezek határozzák meg kimúlását. A szubjektív nézőpontot ugyanis a végkifejletnél hirtelen felváltja a világregndszer minden alany nélküli öntörvényű pusztulása. A „világregndszer-elmélet történelemfelfogásában [...] nincsen egy központi szereplő”: az „egyén”, az „ipari proletáriátus”, a „politikai vezető” mind szabadon cselekszenek, mindössze „egyéni életpályájuk és a társadalmi meghatározottságok láncai” korlátozzák őket. „Ezeknek a láncoknak [melyikeknek: az egyéni életpályák és a társadalmi meghatározottságok, vagy csak az utóbbiak láncai? – A. A.] az elemzése által érhetik el lehetséges szabadságuk maximumát. Minél inkább megvilágítjuk és megértjük ezeket a társadalmi láncokat [tehát akkor az egyéni életpályák korlátaival nem kell csinálni semmit – A. A.], annál inkább fölszabadulhatunk az általuk jelentett kötöttségek alól – természetesen a fölszabadulás általános, abszolút határain belül.” (54–55) Minthogy az „egyéni életpályák” érintetlenül maradnak egy olyan radikális változásban, mint a régi rendszer újjal való felváltása, a társadalmi korlátok megszüntetésével az egyéni életpályák, az *egyének* szabadulnak fel (vagy inkább: *e!*). Nyilvánvalóan ebben állnak a szabadság „abszolút határai” (az én szabadságom addig terjed, ahol a másiké kezdődik). Itt lepleződik le a wallersteini elmélet *individualista* meghatározottsága. Az individuumok felszabadulását gátló társadalmi korlátokkal pedig csak annyit kell tenni, hogy „meg kell őket érteni”, s máris elenyésznek számunkra. Hogy miféle láncokról van szó, hogyan keletkeznek, mi tartja fent őket, és hogyan tűnnek el a felismerés hatására, az homályban marad.

Mindez nem véletlen, hiszen „a bérmunka a kapitalizmusban csak egyike a munka fölötti kontroll számos formájának és a tőke szempontjából egyáltalán nem a legjövödelmezőbb” (52). Ebben a logikában tehát nemcsak az érték többlet keletkezésének jelentősége tűnik el, de tulajdoni meghatározottságú osztályok helyett a tudati meghatározottságú státusz- és identitáscsoportok (81–87) válnak a társadalom, a világregndszer legfőbb alkotóelemévé, mindenekelőtt a nacionalizmus (114) – ahogy önmagának is ellentmondva állítja Wallerstein. Nem vesz tudomást a tudati viszonyoknak az osztályhoz tartozást elleplező szerepéről, a hegeli-marxi „magánvaló” és „magáértvaló” különbségéről, a tudatnak a létre gyakorolt visszahatásáról. Mislivetz (1984, x) már Wallerstein egy 1977-es cikke kapcsán így összegzi: a különböző etnikai, vallási stb. csoportokba szerveződés „elsősorban tudatforma, hasonlóan a rasszizmushoz, míg az osztály elsősorban termelési viszony, s csak bizonyos körülmények között jelentkezik tudatformaként”.

A változatos tudati és munkaszervezési formák leple alatt megbúvó termelési viszonyok és osztályok beazonosítása helyett a státusz- és

identitáscsoportok, valamint „egyének, politikai vezetők, az ipari proletariátus” és a többi „egy rendszerbe szerveződő közeg részei” (54) egyenrangú szereplővé tétele a világrendszerben, azon kívül, hogy az egészen különböző szintű és tartalmú kategóriák megengedhetetlen összekeverésével zavart kelt, felveti a kérdést: kiknek kell felismernie és miféle „láncokat”? Vajon a „láncok” mindannyiuk számára ugyanazok? Ha igen, hogy létezhet társadalmi egyenlőtlenség?

A wallersteini világrendszer-*elméletben* a társadalom elveszíti anyagi alapját, és a különböző szintű szubjektumok ideáinak kaotikus „mátrixává” válik. Maga a *világrendszer* azonban – az elmélet szerint – válságba, bifurkáló és kaotikus káoszba csak életpályája végén jut, amelynek „végkimenetele mindig bizonytalan”. Nehezíti a kérdést, hogy ez a bizonytalan kimenet a rendszerben élő emberek „kollektív döntésén” múlik, ami azonban „a dolog természetéből adódóan kiszámíthatatlan”. Ráadásul „minden kis döntés jó eséllyel jelentős következményekkel jár”. Ezek után végül mégis „kialakul egy új képlet, és egyszer csak azt látjuk, hogy egy egy másik történelmi rendszerben vagyunk” (156 – kiemelés tőlem. A. A.).

E logika szerint a történelmi jelentőségű változásnak az alanya maga a világrendszer: az magától halad sírja felé, akárhogy „döntenek” is az emberek. Igaz, ehhez az kell, hogy „felismerjék a láncokat”, és akkor „egyszer csak” egy új rendszerben találják magukat. (A békés átmenet régi vágyálma.) Vagyis: a kapitalizmus magától számolja fel önmagát, mint Rosa Luxemburnál, azzal a különbséggel, hogy ott ennek anyagi alapjai vannak⁴, míg Wallersteinnél tudatiak. (Ha „megvilágítjuk és megértjük [...] a társadalmi láncokat [...] fölszabadulhatunk” /55/.) Hegelnél (1979, 138) az abszolút szellem (az ember) a különböző „népszellemeken” (társadalmakon, ha tetszik „világrendszereken”) át, azok elsajátítása révén fejlődik, és „a jelen világa, a szellem alakja, öntudata magában foglal minden fokot, amely korábban megjelent a történelemben”. Vagyis a társadalmi formák („világrendszerek”) egyetlen dolog, az *emberi társadalom* fejlődésének stádiumai, a szellem pedig maga az *objektív törvényszerűség*. Mivel ilyen összefüggések a világrendszer-elméletben nincsenek, a világrendszer keletkezésére, fejlődésére és összeomlására adott magyarázat a szubjektív és objektív idealizmus és miszticizmus eklektikájává válik.

3. Holizmus kontra történelmi szemlélet

Hiába hangsúlyozza a történetiség jelentőségét az elemzésben, a világrendszer-elmélet híján marad az átfogó történelmi szemléletnek, mégpedig kiindulópontjánál, a történelemnek „világrendszerek” halmazára bontása miatt. Wallerstein, bár „holisztikus⁵ történelmi társadalomtudomány létrehozására” törekszik, mégis egy csapásra felszámolja a történelmet

mint olyant, az emberiség történelmét – pedig akár ezt is tehetné volna vizsgálata tárgyává.

De ha a vizsgálat az emberiségre (annak történetére) mint *egészre* irányulna, akkor a vilárendszer csak a rész szerepét játszhatná, és kell, hogy legyenek a vilárendszerre felelő egészre vonatkozó általános („örök érvényű”) igazságok. A vilárendszer kialakulása, valamint a bennük zajló folyamatok (mint például a félperifériák kiválasztódása, amely Wallerstein szerint még utólag is nehezen megmagyarázható – /119/) az *egész* törvényszerűségei alapján meghatározottak és nem a véletlen művei lennének. Wallerstein a „holisztikus” szemléletre hivatkozva elveti (egyébként helyesen) a nemzetgazdaságok szintjén való elemzést, ám végül is nem csinál egyebet, mint a parciális (redukcionista) elemzési egységet eggyel feljebb, a nemzetgazdaságok szintjéről a vilárendszer szintjére tolja.

A történelmi szemlélet azt az általános mozzanatot kutatja az ember (társadalmi) fejlődésében, ami alapját és hajtóerejét képezi ennek a fejlődésnek, és azokat a különös mozzanatok, amelyek az általános formaváltozataiként egyes társadalmak (vilárendszer) jellegét meghatározzák.

Hegel szerint az abszolút szellem az emberi társadalom tökéletesség felé törő lényege, a különös formák pedig, amelyek a végcél eléréséig át kell mennie a „népszellemek”. Marx materialista felfogásában az emberi társadalom fejlődése a bornírt és szűkös közösség felől a termelőerők (anyagiak és szellemiek) megfelelő kifejlesztése által lehetővé tett bőségen alapuló közösség felé halad, és az ennek során létrehozott társadalmi formációkat a gazdasági alapok határozzák meg. A kapitalizmus leváltásához nála is elengedhetetlen az elnyomott osztályok öntudatra ébredése, de ez nem a vége, hanem a kezdete a régi rendszer *általuk történő* megszüntetésének és egy új felépítésének.

A történelmi fejlődés belső logikájának létét nem tagadja az az egyébként helyes wallersteini megállapítás, hogy „a fejlődés nem lineáris”. Így Wallerstein a fürdővízzel együtt kiönti a gyereket is. Márpedig e belső logika, hajtóerő megismerése, az emberi társadalom keletkezése, formaváltásainak mozgatórugói, önpusztító és forradalmi cselekedetei okának és értelmének megtalálása nélkül a jövő keletkezésére vonatkozóan is mindössze homályos kijelentésekkel élhetünk („egyszer csak” kialakul az új rendszer, ahol mind a többség, mind a kisebbség „szabad”).

Ju. I. Szemjonov: *Hogyan keletkezett az emberiség* c., a társadalom- és természettudományok (régészet, antropológia, szociológia, biológia, filozófia, politikai gazdaságtan stb.) sorának eredményeire épülő könyvében mutatja be, hogy az emberiség biológiai evolúciója együtt zajlott az emberi társadalom kifejlődésének folyamatával. Az az előemberi horda maradt életben, amelyik nem csökkent egy bizonyos létszám alá. Ennek feltétele az együttműködés, vagyis a közösségi magatartás volt, egészen odáig menően, hogy a hordát tizedelő legnagyobb ellenséggel,

a nemiséggel kellett leszámolni: meg kellett tiltani a nemi kapcsolatot a hordán belül.

„A nemi ösztön kielégítésére irányuló semmi által nem korlátozott törekvés, azzal, hogy aláásta a termelőtevékenységet, [...] mind nagyobb mértékben akadályozta a [...] táplálkozási és védekezési ösztönök kielégítését, [...] fenyegette a kései előemberek pusztá létét. [...] Arra volt szükség, hogy a termelési szükséglet, amely egyetemlegesen az összes egyedek szükséglete volt, de külön-külön egyiké sem, miközben társadalmi, közösségi maradt, ugyanakkor a horda *minden egyes tagjának belső szükségletévé* váljék, az állati ösztönökkel egy sorban egyéni szükségletükké változzék, mégpedig a biológiai szükségleteknél fontosabb szükségletté.” (Szemjonov 1973, 145 – kiemelés tőlem, A. A.)

Az egyén (ösztöneinek!) korlátozása nélkül az emberiség ki sem fejlődhetett volna. A „természetközeli” népeknél ma is a közösségi boldogulás (Polányival: reciprocitás és redisztribúció) az alapelv; a nyereség, gazdagság felhalmozása nemhogy tiltott, de az illet elkövetőket bolondnak, betegnek tekintik, esetenként meg is ölik.

Az „ember nembeli lényege” (Marx), hogy geneziséstől fogva társadalmi lény. Minden, amit elért, megtanult, nemzedékek egymásra hagyományozott tárgyiasult és eszmei tudásán – az általa létrehozott termelőerőkön – alapul. Az emberi történelem folytonos formaváltásai e termelőerők fejlődésének (!) adnak teret, hogy a megfelelő szintre emelve őket az ember visszatérhessen önmagához: a közösséghez. Minden társadalmi formációváltás és minden konkrét és különös forma, amiben a társadalmi újratermelés zajlik, ide, az ember nembeli lényege (a közösséggel azonosuló és ezáltal kiteljesedni képes önként egyesült egyének társadalma) felé törekszik.

Nem sok értelme van az olyan elméleti konstrukcióknak, amelyek a honnan hová kérdését a történelmi gyakorlat alapján nem tudják, vagy nem akarják megválaszolni.

4. A válságtényezők

A wallersteini világrendszer-elmélet buktatói különösen konkrét és tiszta formában mutatkoznak meg a mai világrendszer válságtényezőiről szóló 5. fejezetben. Wallerstein szerint a rendszerválság oka az, hogy emelkednek a bérek, költségek, adók, az árakat azonban a monopolizációt gátló tényezők (a verseny) és a hatékony kereslet korlátja miatt nem lehet akármilyen magasra emelni. Wallerstein tehát a „fennálló elleni rettenetes fegyvert” (Wicksell – idézi Juhász 2009, 63) jelentő munkaérték-elmélet helyett a polgári közgazdaságtan osztálysemleges ármeghatározását veszi át: az árat a keresleti-kínálati viszonyok szabják meg.

Szűkebb, közgazdasági szempontból is problematikus, hogy Wallerstein nem tárja elének, honnan veszi a bérek, a felsorolt inputok és az

adók növekedésének tendenciáit. Az egyedüli megoldás az lehet, hogy a költségeket nem fajlagos értékükön (termékegységre, egységnyi árra vetítve), hanem abszolút színvonalukon veszi számba, ami azonban semmit nem árul el a valóságos folyamatokról, sőt éppen ellentétes azokkal.

A bérek GDP-arányos növekedése csak egyes – leginkább fejlődő – országokban, régiókban, ideiglenesen nyer teret, és minden ilyen változás megbosszulja magát a világgazdasági versenyben. Azonban a mai válságjelenségek legexplicittebb formában nem ezekben, hanem a jóléti államok kora utáni fejlett országokban tapasztalhatók. E tendenciát a 2000-es évek pénzügyi (hitelpiaci) expanziója eltakarta, mivel az előrehozott vásárlások (és a lakosság eladósítása) révén megnövelte a keresletet. A válság árát a tőkének nyújtott állami segélycsomagokkal fizették meg, amit a jóléti rendszerek (és bérek!) drasztikus visszavágása révén a dolgozókra hárítanak.

Az Eurostat és az OECD adatai szerint is az utóbbi évtizedekben, a jóléti államok 70-es évek végéig tartó fénykora óta a bérek aránya a GDP-ben általánosan csökkent (ott ahol ideiglenesen nőtt, az országok világgazdasági versenyképességi hátrányt szenvedtek). A 60-as években a bérek aránya a GDP-ben még 60-70% körül alakult, vagy a felett, mára 55%, sőt annál kisebb a részesedése.⁶ A tőke adója úgyszintén jellegzetesen csökken (az USA-ban például 1981-ig 35, sőt nemegyszer 40% feletti volt, mára 30% alá süllyedt⁷), sőt e téren kifejezetten adóverseny a jellemző az országok között. A nemzetközi munkamegosztás jóvoltából a beszállított félkész termékek ára a növekvő automatizáció és a folyamatosan olcsóbb bérű országokba telepítés miatt, és még inkább, ha a végtermék eladási árához mérjük, szintén csökkenő tendenciájú (különösen jellemző példa erre a korunk alaptermékjait jelentő elektronikai alkatrészek és kiegészítők ára, amely 1990 óta több mint 40%-kal esett⁸). Az egyes nyersanyagok ára valóban növekvő, ami nagyban függ a kitermelés monopolizáltságától, azonban itt sem az abszolút, hanem a relatív költségek számítanak. Az USA példáján: 1965 és 2009 között az intermedierek, komponensek termelői árszintje 5,5, az alapanyagoké 5,6-szeresre nőtt, míg a befejezett termékek átlagos ára csak kevesebb, mint 5,1-szeresére, a tőkefelszereléséké pedig 4,6-szeresükre. Mindeközben azonban a fogyasztási cikkek árindexe 6,8-szeresre ugrott!⁹ A termelés költségei tehát kevésbé nőttek, mint a végső értékesítési árak. Talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy a nyersanyagok, félkész termékek árainak emelkedése nem okozhatja a profitráta tartós csökkenését.

A környezetrombolás („hulladékok”) költségei – ellentétben azzal, amit Wallerstein állít – a vállalatok számára csak esetlegesen és kivételesen nőnek. A jellemzőbb az, hogy a környezeti rombolás (egyrészt az e téren elnézőbb országokba telepített termelés, másrészt a termékek minőségének rontása, a csomagolóanyagok, hulladékkezelés költségeinek a fogyasztói árakba építése, a szelektív hulladékgyűjtés terheinek

a lakosságra és az államra hártása stb. révén) úgyszintén legkevésbé a vállalatokat érinti.

Mindennél súlyosabb probléma azonban, hogy Wallerstein a profitráta alakulása kapcsán lényegében csak a forgóeszközökről (nyersanyagokról, félkész termékekről, bérekről) beszél, szót sem ejt a profitráta alakulásában kulcsszerepet játszó állótőkéről (gépek, épületek stb.). A forgótőke teljes egészében része a termék értékének, az állótőke azonban csak apránként adja át értékét (amortizáció). Elsősorban éppen az állótőke által jelentkező költség növekedése az, ami a profitráta süllyedését meghatározza. A profitráta nem a termelési értékre, hanem a befektetett tőkére (a megelőlegezett, felhalmozott és lekötött tőkére, ami egyszerre tartalmazza az álló- és forgótőkét) vonatkozó kategória – másként nincs is semmi értelme. (Ha 1000 dollárt kell gépekre, épületekre és a termelési ciklusonként megtérülő anyagokra és bérre költenem, hogy évi 200 dollár bevételre és ezen belül 100 dollár profitra tegyek szert, rosszabbul jártam, mintha ugyanezt az évi 200 dolláros forgalmat és 100 dollár profitot csak 800 dollár befektetésével – „lekötésével” – érem el.)

Az elmúlt évtizedekben (századokban) nőtt az a felhalmozott tőke-mennyiség, ami a tőkésosztály birtokában van, s erre vetítve valóban egyre kisebb a profit aránya. Ezt a tőke a profit/bér (kizsákmányolási) ráta növelésével igyekszik kompenzálni, aminek kézzelfogható jelei a munkaerő-piaci változásokban tetten érhetők (fizetetlen túlmunka, munkaintenzitás növekedése, atipikus foglalkoztatási formák bővülése, prekariátus terjedése stb.) Ez a növekvő tőke–bérmunka ellentét a tőkés világrendszer leglényegesebb mozzanata, és ebben rejlik a világrendszer válságának, újjal való felváltásának „cselekvő alanya” is.

A profit csökkenését Wallerstein is érzékeli („szűkül a termelési költségek és az eladási ár közötti rés” /159/), de azzal, hogy e csökkenésnek a végső társadalmi konzekvenciáit nem látja (hiszen azt sem látja, mi a profit forrása, sőt azt sem, mi a profitráta süllyedésének lényege), érthető módon nem tudja megnevezni a rendszer alapvető osztálykonfliktusát sem. Még azt a hibát is elköveti, hogy a profitráta süllyedése okának az oligopolisztikus viszonyok ellehetetlenülését jelöli meg („a termelők száma állandóan nőtt, és [...] lehetetlennek bizonyult az oligopolisztikus viszonyok fönntartása” /167–168/), amivel – saját elméletének tétele alapján – implicite azt mondja, hogy a kapitalizmus elkezdett nem kapitalizmus lenni. (Lásd Braudel Wallerstein által elfogadottként hivatkozott állítását, hogy a szabadpiaccal szemben csak a monopóliumok szféráját lehet kapitalizmusnak nevezni – amivel Braudel, úgymond, „hatad üzent” a marxizmusnak. /47/)

* * *

A társadalomtudományok eddigi fejlődése Marxszal érkezett el csúcspontjára, azóta a főáram mégis alatta sétafikál. A nemegyszer jelentős

részeredményeket produkáló, gyakrabban a Marx előtti hibákat ismételtető elméletek kavalkádjában Marx egész hatalmas munkássága, a történelmi fejlődés, benne a tőkés társadalom legmeghatározóbb összefüggéseinek – továbbfejlesztésre érdemes és arra kész – rendszere, a szervezett forradalmi átmenetre vonatkozó következtetése stb. csak egy „izmussá” válik. De hát, Rozsnyai Ervin (2010) találó hasonlatával élve, a kocsmai verekedésben nehéz felismerni az áluhás királyfit...

Einstein (1927) szavai szerint „az elméleti fizika Newton rendszeréből nőtt ki [...] Elméletünk egész fejlődése [...] a newtoni gondolatok szerkesztésének folytatása.” Bár a relativitáselmélet az univerzumra vonatkozóan „megszüntette-megőrizve” felülírta Newton törvényeit, azok túlnyomó többsége ma is tökéletesen igaz arra a világra, amit mindennap élünk.

Newton elméletét azt követően fejleszthette tovább Einstein, hogy az közel 200 évig a tudomány vezérfonala volt. Marx elmélete azonban, éppen az általa – az addigi tudomány eredményeit összegezve és kritikailag továbbfejlesztve – leírt tőkés társadalmi viszonyok miatt még mindig perifériára szorult: az idealizmus és individualizmus gyakran a világrendszer legismertebb tudósainak szemét is beköti az általuk élt kapitalizmus mindennapjainak törvényszerűségei, és így a társadalmi haladás szükségszerűsége és feltételei előtt.

Mivel Wallerstein nem találja meg világrendszerünk alapalgoritmusát, amelyből azt a történelmi szükségszerűség felépítette (a termelőerők fejlődésének előbb tág teret, majd kalodát jelentő *tőkeviszonyt*), nem tudja leírni fejlődésének, formaváltozásának okait, és nem tudja megnevezni bukásának feltételeit sem: a reális viszonyok tudatosulására (a „magáértvaló”-vá válásra) épülő társadalmi *cselekvést*. József Attila hasonlatánál maradva: Wallerstein, nem látva a „bokrot”, nem tudja elképzelni a belőle kibomlani hivatott „virágot”. Így a világrendszer-elmélet „akár egy halom hasított fa” hever előttünk, ahol az egymásnak feszülő elemek káoszának „rendjét” nem az *objektív törvényszerűségek*, hanem a *szubjektív önkény* hozza létre...

Jegyzetek

- 1 Ezzel szemben Marx: „Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az osztályok létezése csak a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.” (Marx – Engels 1956, 45)
- 2 A szerző nélküli hivatkozásokban az oldalszámok mindig Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*” c. művére vonatkoznak.
- 3 Mivel Wallerstein másutt (114) azt írja, hogy a világrendszer legfőbb összetartó ereje a nacionalizmus, állítása erre redukálható: 1968 lerombolta a nacionalizmust.

- ⁴ Luxemburg szerint a tőkés felhalmozás csak a rendszeren kívüli területek folyamatos bekebelezése által lehetséges, s ezek elapadása a rendszer működését teszi lehetetlenné.
- ⁵ A holizmus lényege egy adott, mástól külön létező rendszer önmagában, teljes egységként való vizsgálata.
- ⁶ *European Economy* 2004/2 és Eurostat portál: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/national_accounts/data/database
- ⁷ US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis.
<http://numbrary.com/sources/f06427db17-wpu1178-ppi-electro-compone>
- ⁹ US Department of Labor (Bureau of Labor Statistics) <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/ERP-2010/pdf/ERP-2010-table65.pdf>

Hivatkozások

- Einstein, Albert 1927: Newton születésének 200. évfordulójára írt cikke a *Smithsonian Annual Report*-ban. Utánközlés: Einstein on Newton. NOVA <http://www.pbs.org/wgbh/nova/physics/einstein-on-newton.html>
- Hegel, G. W. F. 1979: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Heidegger, Martin 1984: A létezés, a semmi és a szorongás. In: *Az egzisztencializmus*. Budapest, Gondolat
- Holubec, Stanislav 2008: Wallerstein-űv epistemologický obrat. *Socialistický kruh*. 2008. November 28. http://www.sok.bz/index.php?option=com_content&task=view&id=281&Itemid=49
- Juhász János 2009: Marx és a modern polgári közgazdaságtan. *Fordulat* 2009/3 (új évfolyam 6. szám), 62–99.
- Marx – Engels 1956: *Levelek „A tőké”-ről*. Budapest, Szikra Kiadó
- Miszlivetz Ferenc 1984: Az osztály-elemzés fogatékosságairól. In: *Fejlődéstanulmányok 6. Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok*. Budapest, ELTE ÁJK – MTA
- Rozsnyai Ervin 2010: *A gondolat felemás forradalma. A hegeli dialektikáról és történelmi feltételeiről*. Budapest, Rozsnyai Ervin
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szemjonov, Ju. I. 1973: *Hogyan keletkezett az emberiség?* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szentes Tamás 1983: Utószó Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása* c. művéhez. Budapest, Gondolat
- Szentes Tamás 1985: Világgazdasági elméletek. In: *Szemelvények a világgazdaságról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Wallerstein, Immanuel 1997: Marx és az alulfejlettség. *Eszmélet* 9. évf. 35. sz. (1997 ősz). <http://www.freeweb.hu/eszmelet/35/wallerstein35.html>
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világgazdasági elméletbe*. Eszmélet kiskönyvtár. Budapest, L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány

Világrendszer-elmélet: álláspontok és problémák

Wallerstein (2010) munkája igen jó szolgálatot tesz a haladó gondolkodású és humanista elkötelezettségű értelmiség számára, hogy megértse világunkat, s hozzáférjen egy korszerű irányzat keletkezésének és elméleti alapjainak értelmezéséhez¹. Ugyanis életünk strukturálisan meghatározó kereteit ma már nemcsak az országhatárok és a nemzetállami lét jelentik, hanem a világrendszer viszonyainak alakulása is. A polgárság hegemoniája – világlátása, történelem felfogása, értékrendje, hétköznapi elvárásai, jogi normái – a világrendszer anyagi függési viszonyain és kulturális mintázatainak keresztül érvényesül. A szerkesztőség felkérése az iskolaalapító Wallerstein propedeutikus műfajú és funkciójú könyvecskéjének megjelenése kapcsán született, azonban helyt hagy annak, hogy ne feltétlenül ragadjunk bele annak szövegébe, hanem a világrendszer kutatás tárgyi problémájához szólhassunk hozzá.

Az utóbbival kezdem. Nekem plusz nehézséget okoz, hogy mondanivalómat erről az irányzatról nemcsak 2005-ös monográfiámban fejtettem ki, hanem a legutóbbi két évben is három publikációt szenteltem e témának az *Eszmélet* hasábjain. Így az ismételéseket nem tudom teljesen kikerülni. A monográfia III. fejezetében (Szigeti 2005, 45–86) éppen az elméleti-módszertani kérdéseket foglaltam össze, az iskola eredeti princípiumainak jelentőségét méltatva, ahol az alapító atya mellett jó néhány ebbe a vonulatba eső szerzőre támaszkodtam. Az egész mű tárgya pedig a világkapitalizmus jelenlegi stádiumának értékelése volt, ahol a világrendszer-elemzést a *marxi alapozású kritikai társadalomelmélet egyik mai, korszerű, adekvát formájának fogtam fel*. Eltérően Wallersteintől, aki a közvetlenebb keletkezéstörténet szempontjából vizsgálta e hagyományba tartozó összetevőket², de *egy új, unidiszciplináris tudományterületnek* fogja fel saját törekvéseit, nem pedig a marxi tradíció és módszertan jelenkori megújító alkalmazásának. Ez az *Ő ars poeticája*, melyet aligha oszt a világrendszer-elmélet (továbbiakban: VRE) összes művelője. Néhány ponton ezért tisztáznom kell a könyvében megfogalmazottaktól eltérő elvi-metodikai nézetemet.

Mi a marxi alapozású kritikai gondolkodás specifikuma? Az erre vonatkozó megoldásom eltér a Göran Therborn értékes esszéjében (2010) olvasható felfogástól is. Ő az elemzendő probléma tárgyává sem teszi

ezt az aspektust. Engem viszont érdekel: *hogyan jelöljük ki a kritikai gondolkodás nagyobb halmazán belül a marxi indíttatású elméleti alapokat?* Merthogy ez létezik, de nem leszűkített, dogmatikus felfogásként, mely utóbbi szerint a társadalmelemzés módszertana lényegében semmit sem fejlődött a XIX. század óta – amiből egyenesen következne, hogy a marxi elméletet csak elrontani lehet. Kisebb baj, hogy Karl Kautsky a huszadik század elején határozottan védte ezt az álláspontot³, a nagyobb, amikor valaki ezt ma, a XXI. században ismétli meg. Marx óta a marxisták több nemzedékének munkássága révén – Hilferdingtől, Lenintől Gramsciig, Tőkeitől Ernst Mandelig, Samir Aminig, Etienne Balibarig, Nicos Poulantzsig, Ralph Milibandig, Bob Jessopig, Peter Gowanig, Norberto Bobbioig, Hugo Radicéig, Robert Wentig és másokig – az elmélet sokat gazdagodott, továbbá a társadalomkutatás és a társadalmi-történelmi feltételek is túl sokat módosultak ahhoz, hogy megálljunk a klasszikusoknál. A félperiféria-értékelés vitájában Hugo Radicével szemben – leíró elemzési értékeinek elismerése mellett – fejtettem ki kritikai álláspontom, rámutatva, hogy közel sem tűnik véletlennek, miszerint *a világrendszerben a félperiférián kívül még szocialista kísérletekre sem került sor, a centrumban pedig legfeljebb előkészületekig jutottak, tehát a hatalom megragadásáig nem.* (Ezért sem fogadható el Wallerstein 1968-at viláforradalomként túlértékelő pozíciója⁴, noha nem volt jelentéktelen és hatástalan előkészület. Gondoljunk csak '68-nak Amerikában neokonzervatív, Európában neoliberais ideológiai-politikai reakciójára. Következményeit ma is „élvezhetjük”.) Radice (2010) – ironikusan – a félperiféria-elmélet magyarázatát a paradicsomba vezető (fél)útként utasította el, minthogy abból hiányzik az osztályviszonyok elemzése. Ez valóban nagy probléma volna, letérés a marxi elvi-módszertani, történelemelméleti útról, a társadalmi alakulatok átfogó strukturális meghatározottságainak számbavételéről. Aki a modernitás viszonyait az érték-többlet-termelés és -elosztás jelentősége nélkül kívánja elemezni, az lehet bármennyire kritikus, művelhet bárminő színvonalas kritikai szociológiát vagy más diszciplínát, mondjuk politológiát vagy államelméletet, el fogja kerülni a marxi gondolati univerzum kvintesszenciáját. Amikor G. Arrighi megújította a félperiféria-elméletet, éppen a világgazdaságban megtermelődő profitból való részesedés alapján magyarázta meg, hogy a perifériák iparosítása miért jelenti egyben az ipar periferezálódását, tehát a centrumban előállított termékekhez képesti leértékelődést, a fejlődés illúzióját, s csak ritkán utolérést-közelítést. A polgári társadalom elemzésének kulcsa ma is a politikonómiában van, de a nemzetállamon belüli elemzést a nemzetközi munkamegosztás és csereviszonyok elemzésével kell szélesíteni – az új szereplőkkel és világrendszerbeli függési pozíciókkal, az egyenlőtlen csere mechanizmusával. A hatalmi-politikai harcok ugyanis mindig az átfogóbb osztályuralmi érdekek meghatározottságai közepette bonyolódnak – tudhatjuk a társadalomtudomány forradalmát jelentő marxi alapművekből. A tőke és megszemélyesítői, a polgári vál-

lalkozói osztályok valóban nemzetközivé váltak, míg a munkatársadalom politizálódása az elmúlt harminc évben jelentősen elmaradt ettől, sőt, nemzeti szinteken is fragmentálódott. Leginkább lokális, partikuláris, magánvaló szinten egzisztál. Az osztályviszonyok elvétele vagy elejtése azonban nem általános, legfeljebb sporadikus vonása a világrendszer keretében elemző szerzőknek.

Kapcsolódva a félperiféria fogalmához, az egyenlőtlen és az egyenlő fejlődés ismeretelméleti vektorait vissza kell hoznunk az elemzésbe, mert e nélkül se a centrum, se a félperifériák, se a perifériák osztályuralmi és hatalmi viszonyai nem érthetőek meg. A XIX. században a cselekvés tárgya az állam volt, alanyai az osztályok (és politikai formációkká szerveződött képviselőik), s ezek a viszonyok döntően nemzetállami keretekben érvényesültek. Ma az elemzés tárgya az egyenlőtlen és hierarchizáló természetű világrendszer, míg alanyai az osztályharcot a rend keretei közé szorító nemzetállamok és a világgazdaságot behálózó transznacionális tőkés társaságok (számuk 60-62 ezerre becsült). A VRE szemléleti fordulata erre, az *elemzés megváltozott alapegysége* fejleményére koncentrált, s állította a nemzetállam helyére elsődlegesen a világrendszert (lásd például: Wallerstein 2010, 11–12). A tőke új, globális mozgásformájának periódusában pedig a jelenségek és összefüggések tömege teszi ezt még nyilvánvalóbbá, mint ahogy ez korábban – mondjuk az 1970-es évek előtt – érzékelhető volt. Nemzetállamok fölötti, de különböző szerkezetű regionális integrációk jöttek létre (EU, NAFTA, délkelet-ázsiai térség), a világpiacon, a nemzetközi kereskedelemben értékesülő áruk (kb. 25%) és a realizált értéktöbbség tömege jelenősen megnövekedett. A pénz- és hitelügyletek, a valuta- és értékpapírpiacon informatikailag összekötött banki és tőzsdai hálózatnak léte és felismerése „két lábón járó, közvetlen realitássá váltak”. Galló Béla geopolitikai könyvét recenzálva éppen az foglalkoztatott, hogy a *világrendszer*, s annak Giovanni Arrighi, Peter Taylor és mások által leírt hegemonia-viszonyai hogyan kapcsolódnak a geopolitikai fogantatású *világrend* kategóriájához (Szigeti 2010a, 164–166), amely egy meghatározott csúcshegemonia kialakulása után *ad conservandum equilibrium*-ra törekszik, azt fenntartandó. Itt is jól össze lehetett kötni a VRE és a nemzetközi kapcsolatok elmélete – szaktudományként kihordott – felismeréseit.

Nem volna jó, ha a magyar társadalom történeti útjának és helyzetének megértésében nem alkalmaznánk a VRE-t⁵. Gazdaságtörténet-írásunk és néhány történésünk jó hagyományt teremtett ebben. Ha a szekuláris tendenciát figyelembe véve nézzük gazdasági teljesítményünket, akkor 1860-tól – a konjunkturális ingadozások ellenére – a félperiferikus kapitalizmus létformája dominál. Nagyobb itt a baj a társadalmi „formaviszaváltás” – tkp. átmenetből visszamenet – húsz éve után a hárommillió szegénnyel, mintsem ezt a kormányokat kölcsönösen ócsárló pártpolitikai hadak hívei gondolnák. (Szigeti 2010b, 63–79)

Visszatérve most már korábban feltett kérdésünk megválaszolásához: *mi a marxizmus alapozású kritikai elmélet specifikuma, megkülönböztető sajátossága, gondolati alapja*, a következőt állíthatjuk: 1. önálló vizsgálati tárgyat talált magának, és 2. sui generis mércét tud alkalmazni a társadalmi-történelmi jelenségek megítélésében. Tárgya a (jelenkori) társadalmi lét totalitása, amely éppen tőkés formameghatározottsága, hosszú tartama következtében az alkotó részrendszerek racionalitása ellenére irracionális. Kritikájának mércéje, módszere: nem a survival, a túlélés biologizáló, evolucionalista kritériuma, hanem az *emberi emancipáció*⁶. Ha a nembeli lényeg kibontakozása előtt nem tornyosulnának formációs-specifikus akadályok, akkor nem lenne szükség erre az elméletre, melynek tehát nemcsak gondolati-, hanem létalapja is van. (Noha erről Wallerstein nem ír, mindkét kritériumnak megfelel a VRE is, továbbá e paradigmán kívüli szerzők és művek sokasága.)⁷

Amikor Therborn a kritika anyagi alapjának megroppanásáról ír, valóságos folyamatról szól. Az elmélet elvesztette történelmi szubjektumát, mert ma sem harcos munkásmozgalom, sem pedig szocialista-kommunista tömegpártok nincsenek mögötte. Egykor világtörténelmi erejét, politikai befolyását éppen attól kapta ez az eszmei irányzat, amit mára elvesztett. „A marxisták tudományos állításai és önbizalma – Engelstől és Kautskytól az ausztromarxistákon át egész Louis Althusserig és tanítványaiig – azon a feltételezésen nyugodott, hogy a kritika, mondhatni, a valóság természetes velejárója, és a létező munkásmozgalomban ölt testet. Csak amikor ez utóbbiról mint már valamilyen letűnt jelenségről kezdtek beszélni, jött el a döntő pillanat a tudománytagadó kritika számára.

A történelem e kritikus pillanatában, az októberi forradalom kimerülése és az ipari munkásosztály hanyatlása után, a modernitás marxizmus dialéktikájának jövőbeni relevanciáját újra kell gondolni” – írja Therborn (2010, 139). Igen, újra kell gondolni – éppen ezt teszi a VRE is –, de mindaddig amíg az emberi emancipáció nem valósult meg, addig nem a célt kell elvetni. Az marxizmus elméleti alap két sajátossága akkor is megmarad, ha a mozgalom apályban van, a szervezetek lehanyagoltak, s látszólag szubjektum nélkülivé vált a történelem. A tudományos és a mozgalmi (politikai) marxizmus közötti feszültség mindig is létezett, az alapító atyánál, Marxnál is – ma a kettő távolabb került egymástól –, de ettől még nincs okunk valamilyen posztkapitalista fejleményt kizárnunk a történelemből. A bővített újratermelés eredménye, a többlet feletti társadalmi rendelkezés demokratizálása – anyagi és szellemi javakhoz való hozzáférés – nem elvileg és örökké megoldhatatlan probléma. Túl van a tőkén. Nem pusztán ellenzéki pártokat és mozgalmakat vagy alkotmányos és politikai ellensúlyokat, hanem ellentársadalmat feltételez, a társadalmi lét reprodukciója személyi és tárgyi feltételeinek magasabb szinten történő újraegyesítését, amely ellentétben a tőkeviszony *struggle for life*-jával, nem veszélyezteti sem az emberiséget, sem pedig annak saját szervezetlen testét, természeti környezetét. A mozgalom apályának

nem kellene kiváltania az elméleti munka önfeladását, a reflexió öregkori megbékélését.

Ezt Therbornnal és nem Wallersteinnel szemben mondjuk tehát, aki könyve 5. fejezetében éppen a modern világrendszer válságának körülményei közepette keresi a meghaladás elvi lehetőségeit – ami műve kétségtelenül nagy értéke. Az „unidisziplináris történeti társadalomtudomány = VRE” (Wallerstein 2010, 54, 200–201) szerintünk elsősorban tárgyválasztása okán mutat saját arculatot, hiszen a történetiség hegeli-marxi elve („egyetlen tudományt ismerünk”), illetőleg a részrendszereket leíró szaktudományokkal szemben a konkrét totalitás módszertani elsőbbségét kritikai elméletként tudatosító lukácsi, horkheimeri („Hagyományos és kritikai elmélet”) erőfeszítések széles körben találtak követőkre.

Végül Wallerstein kis könyvének fejtegetéseéhez egy kiegészítő, kritikai megjegyzést kell fűznünk.

A *világgazdaság* (Braudel *économie monde*-ja) és a *világrendszer* fogalmainak némiképp tisztázatlan azonosítása helyett javasolható tézisünk: *egy harmadik közvetítő fogalom, a világtársadalom bevezetése*, amely lehetővé teszi, hogy a világgazdaság és a világtársadalom létező kettőssége a világrendszer magasabb egységét, szintetikus fogalmát alapozza meg.

„A modern világrendszer *világgazdasági rendszer* – ma éppen úgy, mint mindig, története során. S ma épp úgy, mint története során mindig, *kapitalista világgazdaság*. [...] olyan nagyobb földrajzi zóna, amelyen belül a munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és a munkaerő áramlásának szignifikáns szintjéről beszélhetünk. A világgazdasági rendszerek egyik meghatározó tulajdonsága, hogy *nem* fojta őket össze valamilyen egységes politikai struktúra. [...] ebben] számos politikai struktúra létezik egymás mellett, amelyeket modern világrendszerünkben az államközi kapcsolatok laza hálójá köti össze. A világgazdasági rendszer számos kultúrát és embercsoportot foglal magában: különböző vallások, nyelvek, mindennapi szokások sokféle mintázatát.” (Wallerstein 2010, 57–58) Vagy másutt: „A modern világrendszer [...] nem más, mint kapitalista világgazdaság” – írja egy összefoglaló mondatában (156). Szerintünk éppen azért kell analitikusan elválasztani a világgazdaság és a világrendszer fogalmát, mert ahogy egy gazdaságnak mindig van társadalom-struktúrája, azonképpen a tőkés világgazdaságnak is van ilyen struktúrája – ezt nevezném világtársadalomnak. Ekkor a modern világgazdaság integrációja – amelynél nélkülözhetetlen jellemző, hogy nem alakulhat át Birodalommá, mert akkor a Birodalom politikai imperatívuszai vennék át a szakadatlan tőkefelhalmozás ökonómiai imperatívuszának a helyét –, a világpiacon homogenizálódásának kérdése elválasztható a világtársadalom megszüntethetetlen kulturális és politikai heterogenitásától. A modern tőkés világgazdaságot a kapitalizmus szülte és tartja fenn – ahogy ezt az iskola alapművében Wallerstein (1983) gazdagon bizonyította. Szerintünk a

VRE hagyományban nemcsak nemzeti társadalmakról, hanem tagolt *világtársadalomról* is szó van. Ugyanis közvetítési folyamatok zajlanak le az egyes egyén és a világrendszer között. Ahogy a kapitalista gazdaságnak van immanens társadalomstruktúrája, amely a nemzetben belüli munkamegosztásra épül, *azonképpen a kapitalista világ gazdaságnak is van világtársadalma, amely az egyes egyéntől az emberiségig futó közvetítési folyamatban és magatartási-kulturális minták révén létezik.* A fő tendenciája tekintetében homogenizálódó integrált rendszer, a világ gazdaság és a közös minták – például fogyasztói tömegkultúra és annak konzum-idiotizmusa – ellenére megszüntethetetlenül heterogén világtársadalom ellentmondásos egységeként foghatjuk immáron fel a világrendszert. A világrendszer tehát világ gazdaságból és világtársadalomból tevődik össze. Wallerstein *Bevezetés*-éhez képest érvelésünk ugrópontja az *„egyéntől az emberiségig tartó közvetítési folyamat”* tézis bevezetése volt (a heterogenitás és a kulturális mintázatok elemeit csak megismételhetjük). Mit értünk ezalatt? Hogyan játszódik le ez a közvetítési folyamat – ahol az egyik elem tulajdonságokat ad át egy másiknak, amelyikkel érintkezésbe lép?

Nézzük ezt alanyi oldala felől. A társadalomelméletben *az egyéntől*, a legkisebb elemzési egységtől – amely a hegeli intenzív individuum értelmében nagyon is betölthet történelmi szerepet, szemben az extenzív individuumokkal, akiknek elsősorban a sokasága számít – *az emberiségig* számos közvetítési forma és közösségi alakzat található. Ezért beszélhetünk világtársadalomról. Az egyes egyén létezésének számos felületével, vonatkozásával áll kapcsolatban más egyénnel és közösségekkel. Ráadásul a legkisebb és a legnagyobb, az egyes ember és az emberiség – nem terjedelmileg, hanem minőségét illetően – egybe is eshet, ahogyan José Martí ezt gyönyörű kifejezéssel mondja: *az emberiség a hazám* (patria es humanidad). Kevésbé költői, a filozófia nyelvén szólva, az egyes ember is élhet a nembeli lényeg színvonalán, noha az osztálytársadalmakban ez csak keveseknek adatik meg. A globalizáció korában – tehát a mind egyetemesebbé váló gazdasági, kulturális és politikai kommunikáció és érintkezés idején – ennek jelentősége még közvetlenebbül belátható, mint korábban. Az egyén a világrendszerrel kerül érintkezésbe, mégpedig gyakran akarától és az erről való személyes tudásától függetlenül, mert számos közvetítési forma és struktúráviszony idézi ezt elő, a tevékenységek és a szellemi termékek közötti kölcsönös függés növekedése következtében. Ilyen objektív közvetítés a világpiac, mint a tevékenységek jövedelmezőségének és értéknagyságának meghatározója, és ilyen struktúráviszony a nemzeti társadalomban és a világ gazdasági munkamegosztásban elfoglalt szocio-ökonomiai pozíció. Ezért iktatódik az egyén és a világtársadalom közé az *osztály*, a *nemzet* és a *régió*, és ezért vannak az osztályoknak szociológiailag, történetileg és kulturálisan eltérő rétegei és a rétegeknek a legkülönbözőbb csoportjai. Státusz és/vagy identitás csoportok. A társadalmi tagozódások igen

különböző alapokon és igen sokféle formában érintik az egyes ember egzisztenciáját. Minél kisebb egység felé megyünk, annál fontosabbak a személyközi, interperszonális kapcsolatok, és fordítva, minél nagyobb közösségek felé haladunk, annál több a személytelen kulturális közvetítő, s annál inkább kerül előtérbe az egyén intézményesült struktúrákba és nemzetközi munkamegosztásba illesztettsége. A VRE elismeri a világtársadalmat, következőképpen elismeri – egyéb konfliktuspotenciálok, így a vertikális munkamegosztáson alapuló centrum–félperiféria–periféria viszony mellett – az osztálykonfliktusokat is.

Szerintünk, a kezdetben szükséges és jellemző leegyszerűsítések után, az egyes egyéntől a világtársadalomig és azon keresztül a világrendszerig történő közvetítés elismeréséből fakadó önkorrekciót az iskola többé-kevésbé elvégezte. Egyértelműen szakított azzal, hogy a világrendszert – a nemzetállamot kizárólagossá tevő mainstreammel szemben – a társadalomtudományi elemzés egységeként akként monopolizálja, mint ami más entitások szerepének vizsgálatát kizárná. Újítása abban áll, hogy ezt a szempontot fundamentálisan érvényesíti, és nem abban, hogy mást kizár. Miként azzal is szakított, hogy az államközpontú gondolkodás államközi, nemzetközi kapcsolatokra kiterjesztésével oldja meg az elemzési alapegység megválasztásának kérdését. Különösen az elmúlt 30–40 évben – amikor a kölcsönös függés és érintkezés intenzitása az *államokon túlnyúló* társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek sokaságát produkálta – vált elégtelenné *az állami (nemzeti) térbeli keretek közé* zárt társadalmelemzési alap. Ahogy a társadalomtudományok jövőjével foglalkozó, Wallerstein vezette Gulbenkian Bizottság jelentése mondja, a hagyományos diszciplínákkal való egyértelmű szakítást új, *globális térbeli vonatkoztatási keret váltja fel*. Ami mégsem jelenti azt, hogy „az államot ne tekintenénk a modern világ egyik kulcsintézményének, melynek jelentős a befolyása a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatokra”. (Wallerstein et al. 2002, 83–87) Az elemzés „természetes” egysége, új alapjának megválasztása azonban igényli a radikális perspektívaváltást: a világrendszer-szemléletet. Míg a liberalizmusban az *egyén*, a konzervativizmusban a *nemzet*, a marxi elméletekben az *osztály* a központi kategória, anélkül, hogy utóbbi ne ismerné el az egyén és a nemzet kategóriáinak realitását. Az individuum és az emberiség között pedig a csoportok, rétegek, osztályok, államok, nemzetek, régiók és a világrendszer, mint konkrét egész (konkrét totalitás) közvetíti és artikulálja a mindenkori társadalmi állapotokat. Az értékföllet-termelés és elsajátítás egyszerre osztályok közötti és világrendszerbeli függőségi viszonyokon keresztül érvényesül, benne az uralkodó nemzetek és elnyomott nemzetek viszonyával.

A világrendszer organikus egysége nem az egész világot, hanem annak elemei, ágensei szakadatlan változása és változatossága közepette magánál maradó, tehát saját alapon fejlődő intenzív totalitását fogja át. Saját alapja az uralkodó tőkés termelési mód, amely ugyan más termelési

módokat és formákat is tartalmaz, azonban ezeket maga alá rendeli, hierarchizálja és ekként integrálja. Polgári társadalomalakulatként, amely történetileg keletkezett, fennáll, variáció-gazdagságot és a centrum–periféria termelési tevékenységek megoszlását, vertikális tagoltságot mutat. Antagonisztikus természete miatt azonban még inkább és közvetlenebbül alá van vetve „az egyszer minden véget ér” történeti-térbeli időhorizontjának, mint sok más történeti-társadalmi viszonyrendszer.

Jegyzetek

- ¹ Hasznos a továbbgondolás és kutatás szempontjából a kötetben lévő szerzői bibliográfiai útmutató és fogalomtár, továbbá az eligazodást és visszakereshetőséget segítő név- és tárgymutató.
- ² 1945 és 1970 között négy vita készítette elő a világrendszer-elemzést: 1. a dependencia-elmélet keretein belül a centrum–periféria viszony kérdése; 2. az ázsiai termelési mód vitái; 3. a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet kérdése; 4. az ún. teljes történetírás, amely az összefolyamat megragadására képes, s az *Annales*hez kapcsolódva elfogadja a társadalmi idő Braudel-féle tipológiáját: az eseménytörténet és a nomotetikus felfogáshoz közel eső örök törvényeknek alávetett végletek között a *struktúrafüggő hosszú tartam*, és az ezen belül lejátszódó *ciklikus* mozgások vizsgálatát (Wallerstein 2010, 35–48). Megjegyzendő, a struktúrafüggő hosszú tartam státusza éppen megfeleltethető a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmának, mert az biztosítja sokáig, de nem örökké fennálló kontinuitását.
- ³ „A szocialista tudomány legmagasabb színvonalát Marxnál érte el. Mi hagyjuk magunkat a kezei által vezetni, mert ez a legbiztosabb módja annak, hogy eligazodjunk ebben a labirintusban. És minél jobban megértjük Marxtot, annál biztosabban igazodunk majd el.” (*Die Neue Zeit* XXIX. I. 797)
- ⁴ A modern világrendszer történetének három alapvető fordulata: 1. a hosszú XVI. század, melynek során a világrendszer tőkés világgazdaságként látott napvilágot; 2. 1789, amely a centrista liberalizmus által dominált két évszázados geokulturális hegemonia kezdete volt; 3. 1968 világgforradalma, a fentebbi hegemonia kohéziójának alapjait aláásó hosszú fázis kezdete a modern világrendszer történetében (Wallerstein 2010, 10–11).
- ⁵ Szerencsére a szociológus Szalai Erzsébet és Böröcz József, a történész Krausz Tamás, az alkotmányjogász-politológus Wiener György, a közgazdász Artner Annamária, Farkas Péter, Szentés Tamás és Lévai Imre munkásságuk számos elemzésében kapcsolódnak a VRE szempontrendszeréhez, elemzési metodikájához.
- ⁶ Részletesen kifejtve Szigeti (1994), illetve ugyanez: Szigeti (1995, 163–180).
- ⁷ Például nálunk Lukács György vagy Mészáros István munkái. A szélesebb elméleti univerzum felmutatásakor pedig nyomatékosítsuk: azért nem azonosítható a *marxi alapozású* kritikai elmélet mindenféle – önmagában értékes – kritikai gondolkodással: például a kritikai szociológiával vagy civil társadalom elméletekkel, netán a késői J. Habermas kommunikatív cselekvéseméletébe ágyazódó deliberatív demokrácia felfogásával stb., mert kutatási tárgyánál fogva és alkalmazott mércéjében különmemű problémákkal foglalkozik.

- Radice, Hugo 2010: Félúton a paradicsomba? *Eszmélet* 85 (2010. tavasz), 159–174.
- Szigeti Péter 1994: Cselekvés – struktúra – legitimáció a kritikai elméletben. In: *Marx Károly 175. éve. Politikatörténeti Füzetek*
- Szigeti Péter 1995: *Az út maga a cél*. Budapest, MTA Politikai tudományok Intézete
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2010a: Világrend és világrendszer. *Eszmélet* 87 (2010. ősz) 162–167.
- Szigeti Péter 2010b: A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. *Eszmélet* 88 (2010. tél), 63–79.
- Therborn, Göran 2010: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Budapest, L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Wallerstein, Immanuel 1983 (1974): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Wallerstein, Immanuel et al. 2002: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Budapest, Napvilág Kiadó

Pieter Bruegel: A nagy halak megeszik a kis halakat

Ami a wallersteini elméletből „kimaradt”

Néhány megjegyzés

Immanuel Wallerstein egyetemes jelentőségű intellektuális teljesítménye vitán felül áll, ezért ilyen értelemben vett „értékelése” szükségtelen, hiszen az *Eszmélet* szerkesztői, részben szerzői gárdája és olvasói is ezt az elméletet a világ megértése egyik fontos szellemi eszközének tekintik a folyóirat születése óta; mondhatom többes számban: gondolkodásunkat megtermékenyítette. Ráadásul egész Kelet-Európában talán Magyarországon fedezték őt fel leghamarabb és a legtartósabban. Már a 60-as évektől két ismert történész, Ránki György és Berend T. Iván akadémikusok, valamivel később a közgazdászok körében és általában is a legkitartóbb Wallerstein „exportáló” és kritikus-támogató, Szentés Tamás „honosította meg” a világrendszer-elméletet és szemléletet Magyarországon, hogy a későbbi, „*Fejlődés-tanulmányok*” című sikeres kiadványsorozatról ne is beszéljünk. Oroszországban például Wallerstein csak az utóbbi években jelent meg a marxista értelmiség közvetítésével. Népszerűsége manapság nem lehet széleskörű, ha arra gondolunk, hogy ez a kapitalizmuskritikai elmélet elsősorban a rendszerellenes, antikapitalista mozgalmak szellemi tápláléka.

Wallerstein törekvése, az „új”, „szintetikus”, *unidisziplináris* tudomány mind szaktudományos, mind módszertani-teoretikai, mind történeti értelemben mélyen beágyazott az emberi fejlődésbe. Ebben az értelemben a róla folytatott vita – egyúttal a történelemtől és jelenkorunk alternatíváiról szóló tudományos eszmecsere. A szerkesztőség természetesen ennek tudatában, éppen ezért kérte fel a hozzászólókat, hogy kommentálják Wallerstein legutóbbi magyar nyelven is megjelent összefoglaló könyvecskéjét, a *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* (2010) c. munkát.

Történész lévén csak történeti és elméletitörténeti összefüggésekhez szólnék hozzá. Mindössze két, relevánsnak tűnő mozzanatot kívánok érinteni.

I.

Az *Eszmélet* folyóiratot, mindenekelőtt alapító szerkesztőit nem érheti a vád, hogy a *tőkefelhalmozás* problematikájának világtörténelmi je-

lentségét – a rendszerváltás előtörténetének és következményeinek, mindenekelőtt a privatizálásnak fényében – ne ismerték volna fel már az 1980-as években. Ehhez kétségtelenül elméleti támaszt nyújtott a világrendszer-elmélet (Wallerstein mellett Andre Gudel Frank, Samir Amin, Giovanni Arrighi, Hopkins, Chase-Dunn és mások), illetve természetesen annak „előtörténete” (Marx, Lenin, Rosa Luxemburg, Gramsci stb.). Középpontba állították a globális tőkefelhalmozás folyamatait, a régiók és nemzetek közötti egyenlőtlen cserét, a regionális-nemzeti és a globális folyamatok brutális ellentmondásainak sok kérdését. A kelet-európai kritikai marxista tradíciónak, amely még a régi, államszocialista rendszer keretein belül szakított az ún. marxista-leninista legitimációs ideológiával, nem volt tehát nehéz a 89-es rendszerátalakulás periódusában az „új” tudományos „nagyelmélet” felé fordulni, amikor éppen az attól való elfordulás volt „divatban”. (A mainstream menekülési pálya a régi marxista értelmiség többsége számára egyfajta „pragmatizmus”, „empirizmus” és „neopozitivizmus” volt, amivel antimarxista-antikommunista fordulatukat igazolták.) A privatizáció aktualitásai, az állami tulajdon kiárusítása, magán-kiszajátítása a tőkefelhalmozás ismételt „eredetiségét” állította előtérbe. Marx társadalmi formákra vonatkozó elméleti gondolatairól is hamar kiderült, nem dobhatók félre. Ám éppen itt kell megjegyezni, hogy a világrendszer-elmélet hívei, talán az „ortodox marxizmustól” való elhatárolódásuk okán, nem hozták közvetlenül összefüggésbe a felhalmozásra vonatkozó elméletüket a társadalmi formákra vonatkozó marxi elmélettel. Ez első látásra a kelet-európai marxistáknak mégiscsak furcsának tűnik.

Wallerstein még e könyvében (2010, 51–52) is így fogalmaz: „A világrendszer-elmélet marxista kritikája lényegében az, hogy amikor az előbbi a világgazdasági munkamegosztást mint egy centrum–periféria tengelyt írja le, akkor túlságosan nagy hangsúlyt helyez az árucserre, a forgalom szférájára („cirkulacionista”), így elhanyagolja az értéktöbbletnek a termelési szférában található („produkcionista”) bázisát és a burzsoázia és a proletariátus közötti osztálykonfliktusokat [...] A kritika [...] szerint] a bérmunkán kívüli kizsákmányolási formák szerepét túlbecsüli [...] A világrendszer-elmélet művelői sokszor hangsúlyozták, hogy a bérmunka a kapitalizmusban csak egyike a munka fölötti kontroll számos formájának, és a tőke szempontjából egyáltalán nem a legjövődelműbb.”

Van ennek a vitának egy elvontabb „logikai” síkja, amelyen – s ez mondandóm lényege – az egész nézeteltérés kevésbé lesz fontos, hogy ne mondjam, irreleváns. Hisz a vitázó felek fogalmai sok mindent tartalmaznak a másik álláspontjából... Vajon maga a tőkefelhalmozás talán nem a tulajdonviszonyok megnyilvánulása, amely viszonyok a társadalmi formákról szóló marxi elméletnek a központi kategóriáját alkotják? Talán a tőkefelhalmozás nem a profittermelés megnyilatkozása? *Vajon bármely háborús rablás, gyarmatosítás a modern társadalomban elválasztható a bérmunka–tőke viszonytól?* Vajon a rablás eredményei nem kerülnek

vissza a tőkés újratermelési folyamatba? A tőkefelhalmozás a modern világrendszerben (is) magának a tulajdonviszonyoknak a permanens újratermelődése, megújítása. A tőkefelhalmozás a tulajdonviszonyok átalakulásának a legkonkrétabb megtestesülése, amit a 89-es rendszerváltás nyomán oly közelről megtapasztaltunk mi is a privatizáció folyamatában. A világrendszer-elmélet nagy érdeme volt, hogy a „megszokott” marxi „formaelméletet” – melyet nálunk Tőkei Ferenc képviselt a legmagasabb elméleti szinten a vulgármarxista determinisztikus leegyszerűsítésekkel szemben – megnyitotta a kapitalista világrendszer új fejleményeinek értelmezése, elemzése előtt. Tőkei elméleti értelmezése a társadalmi formák változásairól maga is antikapitalista következtetéseket involvált, alternatíva felállítására ösztönzött a maga idején és ma is, mind az államszocializmus „államiságával” szemben, mind a kapitalista magántulajdon, a tőkerendszer kizsákmányoló természetével szemben – a társadalmi-közösségi tulajdonlás rendszere irányába mutatva.

A termelést, a bér munkát mint kiindulópontot tulajdonképpen Wallersteinék sem tagadják, csak más oldalról veszik szemügyre a történelmi folyamatot. Jól látják, hogy a lényeg nem önmagában a termék keletkezésében rejlik, hanem – s erre Marxnál sok gondolat található – az áru útjában, vagyis hogy az áru keletkezése és útja a fogyasztóig nem választható el egymástól, hiszen az áru ezen útja során újabb áruk és „intézmények” keletkeznek a nagyobb profit, a tőkefelhalmozás érdekében. (Persze ezek a kereskedelmi és általában az értéköbbség realizálására szakosodott intézmények végső soron a termelőtőke infrastruktúrái.) Minden áru a kapitalizmus-tenger egy cseppje. A termelési és tulajdonviszonyok átalakulása, formaváltozatai és a tőkefelhalmozás módjában beállt változások tehát ugyanannak a kérdésnek eltérő oldalról való megnyilatkozásai. A modern kapitalizmus, a tőkefelhalmozás, amelyről oly sok fontos dolgot tudhatunk meg Wallersteintől, csak mint világrendszer létezhet, végső soron ebből következett már Marx és Lenin közös meggyőződése is: a kapitalizmus, a tőkés társadalom közösségi társadalommá transzformálása csak egyetemes folyamatként lehetséges, amelyben persze a kiindulópont nemzeti és/vagy regionális, de a „végeredmény” csak egyetemes lehet, mert a parcialitás visszavezet a kapitalista kiindulópontozhoz. Az orosz forradalomtól a Szovjetunió összeomlásáig tartó történelmi folyamat drámai módon demonstrálta ezt az igazságot.

Az álviták ritkán visznek előre...

II.

Wallerstein könyvecskéjében – de általában is – elméletének történeti levezetése igen hézagos, mondhatnám, problematikus. Ezzel kapcsolatos, hogy a szerző elemzésében meglepő hiátus a Szovjetunió és általában a kelet-európai államszocialista régió „felhalmozás-történetének” konk-

rétabb vizsgálata. E kis könyvből erről úgyszólván semmit sem tudunk meg. Pedig Wallerstein terminológiáját használva, olyan történelmi „világrendszer” (vagy csak prekapitalista „világbirodalom?”) hét évtizedéről volt szó, amely radikálisan átalakította a világrendszer egész (geo)politikai és gazdasági szerkezetét, emberek százmillióinak életmódját, gazdasági és politikai struktúráját, mentalitását a Föld több mint egyhatodán; de azon kívül is megváltoztatta sok embernek a kapitalizmushoz fűződő viszonyát szerte a világban. Ez a hét évtized alapján kihívás volt ama világrendszer számára, melynek elemzését Wallerstein oly nagyszerűen elvégezte. Nyugaton talán Keynes volt az első, aki már 1919-ben felismerte a „bolsevik kihívás” jelentőségét a Nyugat, a centrum számára. Wallerstein és hívei – akik közvetlenebbül kapcsolódtak a „kínai illúzióhoz” – nem tették világossá a szovjet és kelet-európai fejlődés hétévtizedes társadalmi-kulturális és ipari teljesítményének igazi jelentőségét, ami hátrányos a rendszerváltást követő kiábrándító fejlemények megértésében is. Itt nem egyszerűen az állami tőkefelhalmozás-problémára gondolok, amelynek jelentőségét éppen Wallerstein nem egy munkájában hosszú fejezetekben ecsetelte, hanem mindenekelőtt arra, „mit adott” a szovjet fejlődés a világnak. Nem is feltétlenül a mérlegen van a hangsúly, csak magán a teljesítményen, a „kérdésfelvetésen”. Pedig éppen az ő elmélete alapján kínálkozik majd a jövő kutatói számára e feladat. A dolog ott kezdődik, hogy az orosz forradalom és szovjet fejlődés nélkül teljességgel érthetetlen és megmagyarázhatatlan a kínai forradalom, és jórészt annak fejlődési íve is. Az orosz forradalom egyáltalán nem az állami tőkefelhalmozás egy útját jelenti csupán, noha objektív okok folytán úgy tűnik, hogy végső soron ez előtt nyitott utat, de nyilvánvalóan nemcsak ez előtt. (Leninnel foglalkozó könyvemben (*Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Bp., Napvilág, 2008.) igyekeztem ez utóbbi aspektushoz bizonyos adalékokat fűzni.)

Legutóbb Perry Anderson mutatott rá arra nagyon helyesen, hogy a kínai forradalom elválaszthatatlan az 1917-es forradalomtól. (P. Anderson: *Two revolutions*. *NLR* 2010. január-február, 61. sz. 59–62.) Más kérdés, hogy az államszocialista Kína fennmaradásának okait a szovjethez képest a kínai „szocializmus” vívmányának tekinti – nem ok nélkül. Az „utolérő fejlődés” kínai útja kevésbé nyitott az európai minta felé, ezért lelassította a felbomlást, ami nézetem szerint a kapitalizmus meghonosításának csupán egy „megkésettőbb” módját jelzi. Wallerstein ugyanebből az „utolérő” szempontból közelítette meg magát a Lenin-jelenséget is pár hónappal ezelőtt egy, a moszkvai útja által inspirált írásában (*Lenin és a leninizmus ma és holnapután*. Ekspert online, Moszkva, 2010. dec. 27. Ld. magyarul a mebal.hu honlapon. Ford.: Terbe Teréz). Ám Wallerstein meglepő módon Lenin hagyatékának és az orosz forradalomnak igazi elméleti (és gyakorlati) jelentőségét nem érezte. Pedig nyitott lehetne az általam itt felvetett kérdést illetően, hiszen „1968 világforradalmát” az egész emberiség fejlődése szempontjából elemezte és hangsúlyozta.

De hát 1917 kisebb jelentőségű történelmi átalakítás volna, mint 1968? Ezt a problémát Wallerstein még csak fel sem veti, mintha egy szimpla evidenciáról volna szó. Nem érzékeli, hogy 1968 nemcsak az emberjogi és kisebbségi problematikát, nemcsak a másság és az antikapitalista ellenállás civil hagyományát hagyta ránk. Sajnálatosan nem tudott gazdasági alternatívát gerjeszteni a fennálló renddel szemben, sőt, „ál-lamellenességét” a neoliberális kapitalizmus „ellopta” tőle. 1968 végső soron utat nyitott – ezt nem lehet nem látni – a jóléti állam neoliberális lerombolása előtt, némileg analóg módon az orosz forradalommal, amely éppen ellenkezőleg, az államhatalmi koncentráció irányába mozdult el a történelmi kihívások hatására.

Fentebb már jeleztem: az orosz forradalom és a szovjet fejlődés Lenintől kezdve sohasem csak etatista tradíciót jelentett, noha napjainkban a mainstream gondolkör már csak ezt kívánja láttatni. Sajnos – mint alább látni fogjuk – Wallerstein nagy félreértése is az „etatista Lenin” túlhangsúlyozása. Ugyanakkor – bármiképpen is ítéljük meg a sztálinizmus egész jelenségét – az orosz forradalom, a bolsevizmus és a szovjethatalom a *szociális kérdést* eredeti módon vetette fel. Mondjuk ki: világtörténelmileg is elsőként állította fel az emberiség előtt a *szociális egyenlőség* megvalósításának gyakorlati *lehetőségét*, noha ugyanakkor a szociális egyenlőség hamar szembekerült a szabadság hiányával. Ez az örökség – minden eltorzulása dacára – a Szovjetunió összeomlása után is egész földrészek népeinek elképzeléseiben tovább él, minden modern rendszerellenes mozgalom kultúrájának része, a Chiapas indiánoktól a megszorítások ellen tiltakozó görög milliókig. Ezért is meglepetés, hogy miközben Wallerstein 1789 és 1968 forradalmi átalakulásainak jelentőségét a világrendszer fejlődésében kimerítően vázolja, egyszerűen nem említi, hogy a tőke a jóléti államok évtizedeiben – beleértve 1968 „világforradalmának kiprovokálását” is – éppen a szovjet fejlődés következtében sohasem tudta a szociális kiadások csökkentését olyan mértékben megvalósítani, mint napjainkban, amikor a Szovjetunió már nem létezik.

Az orosz forradalom legfontosabb hozzájárulása a közvetlen demokrácia tradíciójához – bármennyire is eltorzították azt a sztálinizmus és a poszt sztálinizmus évtizedei – elsőként Lenin munkásságában áll előttünk, elméletileg is artikulált formában a legteljesebben. A modern, valóban (tőke)rendszerellenes mozgalmak ehhez a forradalmi tradícióhoz kapcsolódnak, amely tradíció filozófiailag olyan műben is kifejeződött, mint Lukács György demokratizálásra vonatkozó 1968-as elméleti munkássága (*Demokratisierung heute und Morgen*), de – más színvonalon és síkon – például Rudi Dutschke vagy Daniel Cohn-Bendit forradalmi munkáiban is előbukkant, noha ez utóbbi szerző már régen elmerült a liberalizmus kínálta alternatívákban.

Úgy tűnik, hogy a szovjetek és a termelési kollektívák sztálinista államosítását (államszocializmus) is szervezesebben bele kellene, bele kellett

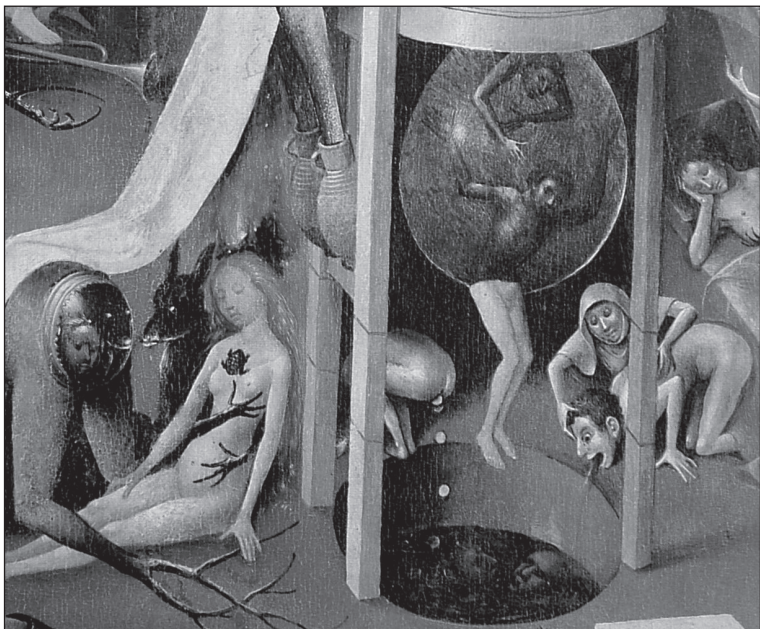
volna építeni a *történelmi vilárendszer* mozgásformáinak elemzésébe. A szovjet tapasztalat ne csak úgy jelenjen meg, mint az USA partnere a vilárendszer fölötti ellenőrzésben. Bármennyire is igaz legyen Wallerstein és mások – például Samir Amin – tézise arról, hogy a Szovjetuniót végül is felemésztette az a vilárendszer, amelyről nemcsak nem tudott, de végső soron nem is akart leszakadni, de egyúttal fennmaradt egy másik, legalábbis elméleti lehetőség, amely még ma is a tőkerendszer meghaladására inspirál.

Wallerstein „russzifikálja” Lenint. A „leninizmus hat vonását” különbözteti meg, amelyek között azonban Leninre mint teoretikusra gyakorlatilag nem történik utalás. Lenin csupán mint az államszocializmus előfutára, horizontos államférfija jelenik meg, amely beállítást Kelet-Európában a kulturáltabb liberális gondolkodóktól szoktuk meg: A „leninizmus” (nem mindig derül ki, hogy csupán a legitimációs ideológiáról van-e szó vagy csak a Lenin utáni politikai törekvésekről) „fő politikai célja – az utolérésre törekvő gazdasági növekedés a világméretű skálán számítva. Az összes többi célt és problémát az utolérésre törekvő gazdasági növekedés elsőbbségének rendelik alá. Vagyis természetesen az államnak és a pártnak más céljai is vannak, mint például a nemzeti kultúra fejlesztése vagy a természetvédelem, de ez soha nem a legfőbb prioritás.” (Ekszpert online, Moszkva, 2010. dec. 27.) Hogy Lenin valójában mint teoretikus és politikus eltérő pályán is mozgott, erről az ellentmondásról nem esik szó, miként Gramsci vagy Lukács György Lenin-értelmezései sem „hozzáférhető” számára. Lenin így az államszocializmus ideológiai összefoglalójaként áll csak előttünk, mint „leninizmus”. Sőt, Lenint mint párt- és államalapítót, akit Wallerstein élő hagyománynak tekint, fura módon csak elhatárolja Marxtól: „Itt csak azt szükséges hangsúlyozni – írja –, hogy a leninizmus [...] nem állt közvetlen és szükségszerű kapcsolatban sem a marxizmussal, sem magának Marxnak az eszméivel.” Ez a beállítás azonban egyáltalán nem verifikálható és Wallerstein ezt nem is bizonyítja. Éppenséggel magának Leninnek a határozott meggyőződésével, elméleti teljesítményével áll szemben ez a beállítás. Lehet, hogy Wallersteinnek igaza lesz és évtizedek múlva „Lenin mint nagy nemzeti hős és hazafi fog megjelenni, aki megmentette Oroszországot a teljes széthullástól, amit a régi rezsim kompetencia-hiánya idézett elő minden területen”. Még az is lehetséges, hogy „2050-ben már senki semmit nem fog tudni arról, hogy valójában mit gondolt Lenin magáról és a történelmi szerepéről.” Nem tudjuk; az ember csak 80 fölött merészkedhet a vátesz szerepébe. Aki megéli, majd meglátja, de az bizonyos, hogy nem segítünk azzal sem a történelmi, sem az elméleti gondolkodásnak, ha mi magunk is beállunk a nemzeti mitológia gyártói közé és redukcionista módon Lenint, mondjuk, a török Atatürk kategóriájába szuszakoljuk.

Összefoglaló megjegyzésében Wallerstein ezt írja: „Másodszor azt gondolom, hogy Leninre úgy fognak tekinteni, mint Vitte gróf reformjainak folytatójára, mely reformokat a gróf politikai akadályok miatt nem tudott

végigvinni.” Ez éppenséggel a mai oroszországi jobb indulatú konzervatív és liberális közhelyek visszavetítése és egyúttal a jövőre való extrapolációja, amelyet inkább kétségbe kellene vonnunk, mint erősíteniük.

Mi lehet e beállítás oka? Nyilván nem az, hogy Wallerstein egyáltalán nem ismeri Lenin elméleti munkásságát vagy szimpatizálna a jelzett orosz áramlatokkal. Nézetem szerint arról van szó, hogy – mint mostani *Bevezetése* is demonstrálja – világrendszer-elméletének forrásait nem tudatosította teljességgel, nem tárta fel kellően saját előzményeit, elméleti hagyományait. Munkásságában sehol, *Bevezetésében* sem emlékezett meg arról, hogy bizony a világrendszer hierarchikus felépítésének és a régiók közötti egyenlőtlen cserének, a gyarmati szisztéma gazdasági struktúrájának talán a legelső elméletileg és szaktudományosan is megalapozott elemzését – éppen nem elválasztva az orosz kapitalizmus specifikumainak vizsgálatától – maga Lenin adta meg. Másutt kifejtettem Lenin ez irányú gondolatainak főbb vonatkozásait, itt nem ismételném meg magam, de annyit feltétlenül alá kell húzni, hogy a XX. században a világrendszer (legalábbis imperialista korszakának) megértéséhez minden rendszerellenes elmélet – pozitíve vagy negatíve – Leninen keresztül érkezett el. Vonatkozik ez Wallersteinre is. Előbb-utóbb az antikapitalista elmélet (is) egy új, koradekvát és konkrét („a sokféle meghatározottság”) alternatív társadalmi-politikai stratégia végiggondolására kényszerül a világrendszer különböző régióiban...

A Sátán (Részlet)

Hieronymus Bosch és a haldokló feudalizmus művészete

Ugyanazokba a folyamatokba lépünk, és mégsem ugyanazokba lépünk, vagyunk is, meg nem is vagyunk.

(Hérakleitosz)

A Hieronymus Boschnak nevezett ember életéről vajmi keveset tudunk. Még a neve sem a sajátja, csak álnév, amellyel műveit szignálta. Valódi neve Jeroen Anthoniszoon van Aken, 1450 tájt született a gazdag holland kereskedővárosban, 's Hertogenboschban, a német határ mellett. A virágzó városnak 25 ezer lakosa volt akkoriban. A fő iparág a lenfonás volt, de a hely az orgonakészítőiről, harangöntőiről, fegyverkovácsairól, kés- és tűkészítőiről is nevezetes volt. A lakosok 90 százaléka földet művelt.

Bosch abban a korban élt, amelyet Huizinga a középkor alkonyának nevezett, és ami egybeesett a nagy kulturális megújulást jelentő reneszánsz kezdetével. Felfedezések és élénk tudományos vizsgálódások zajlottak az intellektuális kíváncsiság légkörében. Az egyházi körmenetek, zarándoklatok és más ájtatos külsőségek mögött az emberek hite egyre inkább megrendült az egyházban, és kételkedni kezdtek a dolgok istenadta rendjében. A nyomtatás fellendülése szélesebb körben is elterjesztette a műveltséget.

Mindez óriási történelmi fordulatot jelentett. Ebben az időszakban ásta alá a kapitalizmus a feudalizmus alapjait, ahogy Marx (1975, 138) fogalmazott:

A középkor jobbágyaiból lettek az első városok polgárai; ebből a polgárságból fejlődtek ki a burzsoázia első elemei.

Amerika felfedezése, Afrika körülhajózása új teret nyitott a felemelkedő burzsoáziának. A kelet-indiai és kínai piac, Amerika gyarmatosítása, a gyarmatokkal folytatott csere, a csereeszközök és egyáltalában az áruk gyarapodása – mindez eddig soha nem ismert lendületet adott a kereskedelemnek, a hajózásnak, az iparnak, és ezzel előidézte a széthulló hűbéri társadalom forradalmi elemének gyors fejlődését.

Az ipar űzésének eddigi feudális vagy céhes módja már nem tudta kielégíteni az új piacokkal megnövekvő szükségletet. Helyébe a manufaktúra lépett. A céhmestereket kiszorította az ipari középrend; a különböző testületek közötti munkamegosztást felváltotta az egyes műhelyen belüli munkamegosztás.

'S Hertogenbosch városa az új kapitalista fejleményeknek köszönhetően virágzott. A középkorban minden mesterember tevékenységét a céhek szabályozták. Most viszont a munkások új termelési eljárásokat vezettek be. A sikeres munkások nagyobb haszonnal dolgoztak, mint a különböző mesterségek hagyományos művelői, és nagy vagyonra tettek szert. Hollandia arisztokrata urai szövetkeztek a polgársággal, és részesedtek a termelés új kapitalista módszereinek nyereségéből. A céhek elzárkóztak a változástól, ez pedig tönkremenéssel fenyegette őket. Az ellentétes érdekek konfliktusa csaknem polgárháborúhoz vezetett.

Boscht csak a huszadik században fedezték fel újra, miután teljesen feledésbe merült közel három évszázadra. Nem véletlenül. A korábbi generációk nem tudtak mit kezdeni különös művészetével. Egy forrongó világ művészete az övé, egy ellentmondásos erőktől szagatott világé, amelyből száműzték az értelmet, és ahol az állati készletések kerekedtek fölül; az erőszak és a terror világa, a valósággá vált rémálom. Röviden: a miénkhez nagyon hasonló világ.

Az átmenetiség kora

Bár több mint hat évszázad választ el tőlük, Bosch művei – úgy tűnik – többet mondanak nekünk, mint számos más későbbi alkotás. E képek sokkal jelentőségtebbek a mi korunk számára. Különös és káprázatos vonzerejük van e festményeknek, de logika egyáltalán nincsen bennük. A józan ész provokálja mindegyik, a világ fejtetőre áll. A képek, amelyekkel szembesülünk, annyira hihetetlenek, annyira ellentmondanak a világról alkotott nézeteinknek, hogy szédülünk bele. Teljes erejével kólint fejbe bennünket Hegel mondata: az Értelme fölött győz az Értelmentlen.

E művészet lényege a bizzar furcsaság. A világ, amit tükröz, többé nem azonos önmagával, hanem minden pontján hasadt. Többé nem szilárd a talaj a lábunk alatt. Ami szilárd, az képlékennyé válik és viszont. Az óriási hegyek a *Gyönyörök kertjének* közepén mintha szörnyűséges növényekké változnának, amelyek természetellenes érettséggel bukkannak elő. Hérakleitosz híres szavaival, minden az ellentétébe csap át, „minden van és semmi sincs, mert minden állandóan változik”.

Stílusukat tekintve Bosch művei nem emlékeztetnek sem a középkor, sem a reneszánsz alkotásaira. Bár mindkét korszak elemei megtalálhatók benne, Bosch művészete csodálatosan modernként szegez minket maga

Hieronymus Bosch: A töviskoronázás. (Részlet a 157. táblából)

elé. Képei annyira megdöbbenőek, sőt sokkolóak, az egymás mellé helyezett alakok olyan ellentmondásosak és váratlanok, hogy szemlélői a szürrealizmus világában találhatnak csak valamennyire is hasonlót. Valójában e képek rémálomszerű jellege sokkal erőteljesebben hat, mint Dali meggyötört torzói vagy megolvadt órái.

Jól érzékelhető anarchista és irracionális sajátosságai ellenére e művészet valójában hű leképezése annak a világnak, amelyben Bosch élt. Az átmenetiség korának – a feudalizmus hanyatlásának és a kapitalizmus kezdetének – művészete ez. Óriási katalizma és változások zajlottak

ebben az időben: a feudális rend végképp széthullóban volt, a városi polgárság a régi rendet támadta és saját jogokat követelt.

Amikor egy adott szociális-gazdasági rend lép működésbe, általános a bizalom és az optimizmus. Nem szokás megkérdőjelezni a fennálló rendet, eszméket és erkölcsöket. De itt a középkor hajdani világa a vallásos hit szilárd alapjaival együtt porladt szét. Hirtelen minden az olvasztótégelybe került. A vallásos hit rendszere került válságba, amely ezer éven át, a Római Birodalom széthullása óta uralt mindent. Helyette univerzális szkepszis és cinizmus hatotta át a társadalmat. Az általános társadalmi zűrzavar egyetemes kétkedésben tükröződött.

Egy örült világ ez, egy halálosan beteg világ, amely nem talál gyógyírt. A *Gyönyörök kertje* mindent átható központi elemének témája éppen az efféle undorító rothadás. Óriási halakat látunk, mint fallikus szimbólumokat; a bűn – amelyet gyakran társítanak a szexualitással – hatalmas és húsos gyümölcsökben, főleg eprekben ölt alakot. Belső romlást sugalló túlélrettségük undort kelt.

A XV. század végén zajlottak a százéves háború utolsó véres csatái. Ekkor támadtak először a törökök is. Nem véletlen, hogy a török félhold visszatérő motívum Bosch képein. Az emberek életét folyamatosan fenyegette az erőszak és a halál. A pestis, a fekete halál milliósámra szedte áldozatait, a háború és a felkelések is általánosak voltak. A társadalmi összeomlás járványszerű tolvajlással, rablásokkal és általában véve törvénytelen magatartással járt.

Az afféle városok, mint 's Hertogenbosch tele voltak akasztófákkal, verpadokkal, börtönökkel. A szakadatlan és értelmetlen erőszak idején a halál felismerhető és állandó társ lett. Torz arca minden templomban látható volt. Bosch festményein is mindig megjelenik a háttérben a halál, általában csontvázként. Ugyanez a vezérmotívum érvényesült Bosch egyetlen igazi követőjének, id. Pieter Brueghelnek *A halál diadala* című festményén.

A feudalizmus széthullása, amelyet mindenféle válság, háború, éhínség és pestis kísért, nyomorgó emberek óriási tömegének megjelenésével járt: föld nélküli jobbágyok, szajhák és koldusok, házalók és jövendőmondók, leszerelt katonák és útonállók, akik elvágták a torkát bárkinek néhány fillérért. Németországban sok hűbérúr lett „rabló báró”, akik a parasztságon élőködtek. A társadalom e változatos hordaléka mind megjelenik a Bosch-festményeken.

A fekete halál, amely a XIV. században tizedelte Európát, eltüntette a lakosság legalább egyharmadát. A járványt éhínség követte, amely újabb tömegeket pusztított el. Majd sötét káosz és anarchia következett. Az emberek úgy hitték, a járványt démonok okozták, és a fekete halál az isteni harag biztos jele. A középkori gondolkodás szerint, amely át volt itatva misztikummal, szellemekkel és babonasággal, mindezek a világvége közeledtének jelei voltak. Egy közkeletű hiedelem szerint 1500-ban kezdődik a világvége. A pokol ott ólálkodott az emberek körül, és a többségnek nem volt reménye a megváltásra.

Tudni lehetett, hogy a régi világra gyors és visszafordíthatatlan hanyatlás vár. Ellentmondásos hatások között őrlődött mindenki. A hitüket összetörték és támpont nélkül maradtak egy rideg, embertelen, ellenséges és zűrzavaros világban. Az érzés, hogy közeledik a világvége, minden történelmi korszakban megjelenik, amikor az adott szociális-gazdasági rendszer visszafordíthatatlanul bomlásnak indul. Ahogy Peter S. Beagle (1982, 14) írja:

Bosch születése idején kezdték megkérdőjelezni a dolgok rendjét. A feudalizmus könyörtelen biztonsága a dolgok mennyei rendjének általános felfogásán alapult. Az Úristen, a nagy hűbérúr a világ nagy birtokosaként felosztotta a földet és a hatalmat erős vazallusai között, a pápák, fejedelmek és királyok között, akik továbbadják azt másoknak.

Hirtelen ez a bizonyosság megdőlt. Mintha kifordult volna a világ a sarkaiból. Az eredmény: rémisztő káosz és bizonytalanság. A XV. század közepére a régi hiedelmek e rendszere megdőlt. Az emberek többé nem az egyháztól várták a megváltást, a vigaszt és megnyugvást. Helyette vallási kisebbségek változatos formái ütötték fel a fejüket, a szociális és politikai ellenállási mozgalmak álöltözeteként.

Számos hasonló pontot találunk Bosch világa és a miénk között, ugyanakkor óriási szakadék is van köztük. Manapság – legalábbis Nyugaton – a vallás magára hagyatva, lassan múlik ki. A késő középkorban a vallás mindenek felett állt. Ennek eredményeként természetes volt, hogy a politika és az osztályharc vallásos fogalmakban fejezte ki magát. Az egyetlen, ami elviselhetőbbé tette a létet a tömegek számára: a túlvilág reménye.

Az Anyaszentegyháztól várták a vigaszt a szegények számára és egy jobb világ reményét e bűnös siralomvölgy után. De ez a remény is korrumpálódott és devalválódott, ahogy Bosch egyik remekművén látjuk. A szegénység egykori eszménye, amely az első szerzetesek szeme előtt lebegett, ebben a korban már távoli emlékké foszlott. Az egyházi hatalmasságok vetélkedtek a világi urakkal, és gyakran felül is múlták őket a luxusjavak és mesés vagyonuk élvezetében.

A híveket megdöbbenetette mindez, és mély nyomot hagyott bennük. Ha egyszer ez a világ olyan szörnyű, az egyetlen vigasz az a remény, hogy a túlvilágon egy jobb élet vár rájuk. Mivel ezt a reményt elvették, a legsötétebb kétségbeesés maradt csupán. Az egyház tekintélye egyre jobban megkérdőjeleződött. A régi rend fellazulásának és közelgő szétesésének jeleként az emberek az egyházon kívül kezdték keresni a megváltást a legkülönbözőbb babonás és misztikus irányzatokban, amelyek közül nem egy veszélyes és felforgató társadalmi mozgalmakat leplezett.

Krisztus kigúnyolása

Ebben az időben rengetegen rótták az országutakat mezítláb, vezeklő-csuhában, véresre korbácsolva magukat. A flagellánsok aggodalmasan várták a világvégét, amely akár a következő órában is beköszönhetett. Végül nem a világ, hanem a feudalizmus vége jött el, és utána nem az ígért új ezredév, hanem csak a kapitalista rendszer kezdődött el. Persze nem várható el az akkori emberektől, hogy mindezt értsék.

A feudalizmus hanyatlása és a kapitalizmus megjelenése forrongó új eszméket hozott, és a hit válságát, amely ellenzéki áramlatokban öltött testet, mint az angol lollard mozgalom, John Wycliffe és a cseh husziták. A szociális és vallási forradalom az ajtók előtt volt. A régi világ korruptnak és velejéig rothadtnak tűnt, amely imbolyog, és rögvést összedől. Nem érdemi meg, hogy fennmaradjon.

Bosch festményeinek szelleme ugyanaz a szellem, ami a flagellánsokat az utakra űzte. Az utolsó ítélettel vannak átítatva. A flagellánsok látványa,

amint az utakon vonszolják magukat szörnyű „én vétkem” kiáltásukkal, sikolyokkal és sóhajokkal, és az ostor belemar vérző hátuk húsába, az idők jele volt. Johan Huizinga *A középkor alkonya* című híres könyvében (1976, 24) írja:

A fenyegető balsorstól való félelem állandósul, mindenütt örökös veszedelem leselkedik az emberre. [...] Szinte állandóvá vált a háborúskodás, a veszedelmes csöcselék állandó nyugtalanságot okozott, nem bíztak az igazságszolgáltatásban. Vegyük hozzá a közelgő világvégét, a pokoltól, a boszorkányoktól és ördögöktől való szorongást [...] A gyűlölet tüze lobog mindenfelé, igazságtalanság uralkodik a földön. A sátán komor földet takar be fekete szárnyaival.

A megváltás és az örök élet ígérete elméletben létezik, de a valóságban az általános jövőkép a fekete legsötétebb árnyalata. Ez a pesszimista érzet a kor költészetében is tükröződik, például a francia Deschamps következő soraiban, amelyek a világot egy elaggott, végelegyengülés előtt álló emberhez hasonlítják:

„Or est laches, chetis et moltz,
Vieux, convoiteux et mal parlant;
Je ne voy que foles et folz...
La fin s'approche, en verité...
Tout va mal.”

(A világ gyáva, romlott és roskatag, ósdi, sóvárgó, zavaros beszédű; akár férfi, akár nő, mind bolond... most már tényleg a vég közeleg... minden rosszul megy.)

A Szénásszekér *triptichon* avagy a pénz hatalma

A feudalizmus idején a gazdasági hatalmat a föld birtoklása fejezte ki, a pénz szerepe másodlagos volt. A kereskedelem és a manufaktúrák erősödése és az ezekkel járó kezdeti piaci viszonyok megnövelték a pénz jelentőségét. A szédítő vagyonok kontrasztjaként a tömegek élete nyomorult, fájdalmas, kegyetlen és rövid volt. A feudalizmus korában a jobbágy élete még normális körülmények között is elképesztően kíméletlenné vált, ebben a késői időszakban viszont nemigen voltak normálisak a körülmények.

Németalföldön a kapitalizmus korábban jelentkezett, mint bárhol más hol, Olaszország kivételével. Fellendülését új gondolkodásmód kísérte, amelynek eredményeként fokozatosan megszilárdult egy új erkölcs és új vallásos meggyőződések. A Hanza-szövetség, több mint száz kereskedővárosával tartotta ellenőrzése alatt az Angliától Oroszországig terjedő

kereskedelmet. Óriási vagyonok születtek. Nagyhatalmú bankár családok jelentek meg – mint amilyen a Fugger család – és váltak egyenrangúvá a királyi hatalommal. Új erő jelent meg, olyan erő, amely szétszakította a régi társadalom szövetét és aláásta annak értékeit: a pénz hatalma.

Új eszme terjedt el: a materializmus és a kommercializmus eszméje. Maga a művészet is egyre inkább árucikké vált. Egy sikeres művész képes volt vagyont és rangot szerezni. A művészek többsége persze csak az alkotás napszámosa maradt, vagy a legjobb esetben mesterember.

A *Szénásszekér* című grandiózus triptichonján Bosch egy kapzsiság és erőszak uralta világot ábrázol, ahol az emberek a szénásszekér után loholnak. A megrakott szénásszekér ismerős látvány volt a tizenötödik század emberének, mint a télire elraktározott élelem és így a biztos megélhetés jelképe. A régi holland mondást idézi: „De werelt is een hooiberg; elk plukt ervan wat hij kan krijgen” (A világ szénásszekér, és mindenki annyit szed le róla, amennyit tud). Az egész emberiség a szénásszekér rabszolgája, amelyet a jobb szélen látható hét ördög húz a pokol lángjai felé.

A festmény előterében zűrzavar: mindenki azért tolakszik, hogy egy kis „szénát” szerezzen. Elöl egy férfi aranyért vágja el a másik torkát. Az emberek ölni is készek a pénzért, és a pénz szekere átgázolhat rajtuk. A nők a testüket ajánlják fel érte. Az előjárók a jó hírnevüket is áruba bocsátják. A jobb szélen a szekeret válogatott, különös alvilági démonok húzzák. Némelyik ilyen lény ember és hal keveréke, a másik félig madár, a harmadik kámzsás alak, akinek ágak nőnek ki a hátából.

Mellettük embereket látunk, amint egy földhalomba ékel tófoltnak ki. Magát a szénásszekeret nők és férfiak kísérik, akik megpróbálnak néhány marék szénát megragadni; lökdösődnek és a kerek közé zuhannak. Elöl két apáca látható, akik egy kövér szerzetesnek tömnek szénát egy zsákba, a szerzetest magát a misebor nyugodt iszogatója közepette látjuk, amint végignézi társai fosztogatását. Mindez nem pusztán azt sugallja, hogy az egyház kifosztja a népet, hanem a szerzetesek és apácák közti tilos szexuális kapcsolatra is utal. Ez általános képzet volt az egyház szereplőiről, és nem is alap nélkül. Rengeteg botrány kísérte az egyház működését, az igaz hívők magukra maradtak.

Az egyházaknak voltak a legtekintélyesebb földbirtokaik ebben az időben. Bár a papok és szerzetesek kegyességet és szegénységet fogadtak, sokkal fontosabbnak tartották a maguk anyagi boldogulását, mint hogy istenfélő életet éljenek. Az egyház vagyonának számottevő része származott a búcsúcédulák árusításából. A búcsúcédula kis papírszelet, amely a vásárlójának a purgatóriumból való szabadulást ígérte egy bizonyos összeg fejében. Hans Dietz – a közismert üzér, aki búcsúcédulákkal járt házról házra – állította, hogy a kárhozott lélek abban a pillanatban szökik ki a pokol bugyrából, amikor a búcsúcéduláért járó pénz megcsendül az erszényében. Hogy Bosch mit tartott az egyházzal,

azt jól mutatja, hogy az apácák és a szerzetesek mohón csatlakoznak a szénásszekeret marcangolókhöz.

A festményen csak a gazdagok tűnnek nyugodtnak és tartózkodónak: a bal szélen egy fejedelem, egy király és egy pápa lovagol a szekértől tekintélyes távolságban, a szénarakomány különös kíséretéért. De tartózkodó viselkedésük csak látszólagos. Csak azért nem rohannak a kocsi után úgy, mint a többiek, mert már több mint elég jutott nekik a „szénából”, de valójában éppolyan hű és alázatos szolgálói a szekérnek, és ugyanolyan elszántsággal haladnak az utolsó ítélet felé.

A gonosz arca

Németországban a késő gótikus művészetben jelent meg először az olasz reneszánsz hatása. De míg az olasz művészet derűs és napfényes, a korabeli német alkotások sötétek, témájuk nyomasztó, a látásmódjuk groteszk. Két világ között állnak ezek az alkotások, áthatja őket az átmenetiség, mert a régi kor szülőttei, a késői feudalizmus és a kezdődő kapitalizmus találkozási pontján.

A német Matthias Grünewald 1506 és 1515 között festette az isenheimer oltárképet. A keresztrefeszítést brutális és szadisztikus módon ábrázolja. Nincs megnyugvás, nincs megváltás és nincs élet a halál után, csak végtelen sötétség. A jelenlévő démonok a gonosz diadalát testesítik meg. Egy félelemteli és nyugtalan kor művészete ez. Ez az érzés áthatja a kollektív psziché legmélyebb zugait is ebben a zaklatott korszakban, amikor az embereket minden oldalról a gonosz zabolátlan erői szorongatják.

Bosch *Krisztus megcsúfolása* című festményén az embereket ördögként ábrázolja; arcuk nem emberi grimaszba torzul. Poncius Pilátus személye testesíti meg a hatalmat, akit Bosch visszataszító képmutatóként és kajánul cinikusnak ábrázol. Az egyetlen emberi arc a mártírhálál előtt álló Krisztusé. Az emberség képe megint a visszájára fordul: egy tönkrement világ képét látjuk, a megváltását elmulasztó emberiségét.

Egy másik Bosch-festményen, a *Keresztviten*, amely Belgiumban, a genti szépművészeti múzeumban látható, a magányos és elkínzott Krisztust figyelhetjük meg, akit szörnyetegre emlékeztető arcok vesznek körül. Olyan emberek arcai, akik annyira mélyre süllyedtek, hogy emberségük minden tartalmát és érzését elvesztették. De ha közelebbről megnézzük, ez a benyomás csak futólagos. Amit Bosch ábrázolni akar, az nem az emberiség általában, hanem egy konkrét társadalmi csoport. Nem szegény embereket látunk, hanem kereskedőket, egy páncélos lovagot és más tekintélyes személyeket, köztük egy domonkos szerzetes rútvicsorgó alakját.

Míg a pokol kínjai közt vergődő bűnösöket Bosch úgyszólván távolságtartó szánakozással ábrázolja, a *Keresztviten* szereplői iránt nyílt

gyűlöletet fejez ki. Megint csak egy tanulság a mi korunk számára: Bosch abban az időben alkotott, amikor a piac és a pénz új jelenségek voltak, amely mint társadalmi erő épp csak akkor kezdett megerősödni. Mai nyelvzetünkkel viszont olyan emberekről beszélünk, akik „aranyat érnek”, és nem is gondolunk bele szavaink jelentésébe – hogy az emberek pusztá megvehető javakká váltak.

Hatalmuk, vagyonuk és kiváltságaik védelmében a gazdagok és befolyásosak rémséges kegyetlenségre és elvetemültségekre is képesek. A *Keresztvitél* elembertelenedett arcai a kapzsiság, a telhetetlen bírvágy és az emberi lélek züllésének kifejezői. A világ gazdagjainak és hatalmasainak arcai: nem olyanoknak látjuk őket, amilyennek látszani akarnak, hanem amilyenek valójában. Bosch kíméletlenül tépi le a mosolygó maszkot és mutatja meg a mögötte rejtőző bestiát.

Természetesen a hatalom birtokosai szívesen tetszelegnek más szerepekben, többek között ők az emberiség jótevői, a munkahelyteremtők, a gazdaság motorjai és így tovább. A talpnyaló portréfestők ilyen kedvező fényben jelenítik meg őket. A dolog magyarázata a szénásszekér. Az úgynevezett piacgazdaság az, ami korrumpálja a világot és megfosztja emberségétől.

A Gyönyörök kertje

Bosch legismertebb mesterműve a madridi Pradóban látható. Az emberi létezés tragédiája ezen a képen elragadó szemfényvesztésként jelenik meg. Az egész kép örült szín- és mozgáskavalkád, hogy az ember csak kapkodja a fejét. A részletek olyan gazdagsága, olyan meglepő képek, olyan társítások állnak előttünk, hogy az egész mű egyszerre befogadhatatlan. De ha részletről részletre haladva figyeljük meg, elámulhatunk a koncepció gazdagságán.

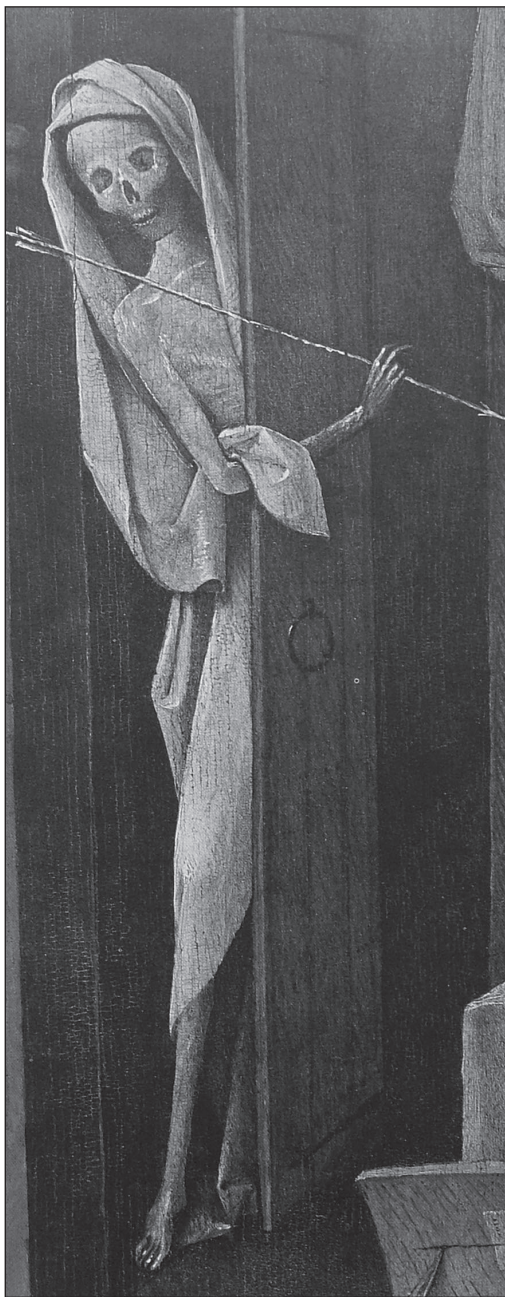
A *Gyönyörök kertjében* egy visszatérő Bosch-témával találkozunk: a kísértéssel, amely magában is ellentmondás, és antagonisztikus erők megtestesülése. A tiltott gyümölcsöt (a földi érzéki élvezetet, illetve a hústest bűneit) itt mint gyönyörű meztelen nőt látjuk, minden tiltott gyümölcsök legkívánatosabbikaként. Ugyanez az ábrázolás jelenik meg a *Szent Antal megkísértésén*. De ha közelebbről figyeljük meg, Bosch nem a földi gyönyöröket, hanem a pokol kínjait ábrázolja.

Ez a festmény is triptichon, akárcsak a *Szénásszekér*, azaz három részből áll. Jellegzetes középkori allegória ez is, története van. Pontosabban: konkrét történetet mesél el, az ember bűnbeesésének történetét. Balról jobbra haladva, az Édenkerttel kezdődik a történet. De már ebben a paradicsomban is jelen vannak a gonosz csírái. Már itt szörnyeket látunk: halat emberi kezekkel, egy kacsafejű lényt, amely egy könyvet szorongat egy üregből kiemelkedve, meg egy zsákmányt ejtő oroszlánt, amint a préda felfalására készül. A kép közepén az Élet groteszkül

megformált kútja, a tetején egy félhorddal, amely az ördög jele, és az iszlám valamint a törökök juthatnak eszünkbe róla.

Ennél is baljósabb a bagoly, amely a kút alján egy lyukból bámul kifelé. Az ókori görögök felfogásában a bagoly Pallasz Athéné jelképeként a bölcsességet testesítette meg (ezért lett bölcs a bagoly), de a középkorban ez az éjszakai madár baljós hangjával a gonoszt szimbolizálta. A bagolyfigura rendre visszatér Bosch festményein.

A festmény középső része az élet hatalmas panorámája: mezítelen alakok, fantasztikus állatok, méretes és túlrejt gyümölcsök és különös kőalakzatok. A hatalmas eprek, amelyek megízleléséért az ember elkeseredetten küzd, a kísértés legkézenfekvőbb megnyilvánulásának, a szexualitásnak a jelképei. Az óriás hal, amely a két szélen jelenik meg, fallikus szimbólum. Az első táblán az emberpár, Ádám és Éva nagyobbak, mint az állatok,

A Halál

és hasonló arányúak, mint az Istent megtestesítő Jézus. Itt, a középső részen viszont megváltoznak a dimenziók.

Számos madár vegyül az emberekkel, sőt, ők kínálják meg a (tiltott) gyümölcssel őket. A zseni szurreális tobzódását látjuk, már-már szurrealizmust. A valós életben a madarakat általában ártalmatlannak tartjuk. Vonzóak a színes tollaik és dallamos hangjuk. E madarak jelenléte azonban fenyegető és baljós. Mintha felfújták volna őket: sokkal nagyobbak az embereknél. Üresen meredő szemükkel és erős, éles csőrükkel mintha fenyegetnék a körülöttük lévő meztelen és védtelen embereket.

A *Gyönyörök kertjében* minden lépés veszélyt tartogat. Bosch a világi öröмок mulandóságára int bennünket. A lédús gyümölcsök édessége hamar eltűnik. Minden emberi teremtmény egy irányba halad, ami a jobb táblán látható. Mindenestül pokoli itt a táj, élénk részletekkel állnak előttünk a kárhozottak kínjai.

Akik halálra ítéltettek, a bűnük szerint bűnhődnek: a falánkak örökös hányásra vannak ítélve, vagy a madárfejű Sátán üríti ki őket. Egy néhai zenésznek hárfahúrok hatolnak át a testén, egy másik végbelébe furulya fúródik. Elképesztő változatosságban láthatunk itt szörnyeket és démonokat, mindegyik rémálomba illő.

A legrémisztóbb és zavarba ejtőbb pokoli szörny mind közül a fa-ember a kép közepén. Üreges torzója két korhadt fatöngön áll, és hegyes ágak döfik át, amelyek a testéből nyúlnak ki. A fa-ember a kép szemlélője mögé néz, különös, sóvárgó arckifejezéséből arra következtethetünk, hogy Bosch az önarcképét alkotta meg, amint gyászosan tanulmányozza az emberiség bukását.

Ellentmondások

E jelentős festményeken fény és árnyék szélsőséges kontrasztját látjuk, végül mindig a sötétség győz. Íme a középkor minden rémálma összefoglalva: kénkő és pokoli lángok, örök kárhozat és sötétség, sírás és fogagnak csikorgatása.

Bosch festményei láttán az ellentmondásosság erőteljes érzése fog el bennünket. Nem csak látjuk az összeférhetetlen erők öldöklő küzdelmét, de érezzük, tapintjuk, halljuk és ízleljük is. Az ábrázolás annyira élet-szerű, hogy kinyúlik a képből és torkon ragad. Időről időre megidéződik a szurrealizmus, amely egy hasonló történelmi környezet szülötte volt. A mélyben ugyanazok az ellentmondások húzódtak meg, amelyeket a motívumok nagy hatású társításával jelenít meg a festő.

Bosch mint valami tükör mutatta meg a kort, amelyben élt. Ez maga a földi pokol. Az akkori emberek nagy többségének a XV. század valóban földi pokol volt. Óriási mélységet látunk itt. Mint minden nagy művészet, Bosché sem marad a felszínen, hanem az emberi psziché legmélyére hatol, és legtitkosabb álmait és rémeit hozza a felszínre. A művészet imitálja az életet.

Abban a világban, ahol annyian éheztek, a visszataszító falánkság képeit látjuk. Ugyanaz az otromba egyenlőtlenség gazdag és szegény között, ugyanaz az igazságtalanság, mint amit korunkban élünk meg. Mivel nem képes ezeket az igazságtalanságokat orvosolni a valóságban, Bosch a festményei révén vesz elégtételt. A kárhozottak kínjai szorosan kapcsolódnak a bűnük természetéhez: a pompás és életveg nőket békák és gyíkok teszik magukévá, szemérmükbe csimpaszkodva. Ez a keresztény világkép elemi nőgyűlöletének kifejeződése, amely szerint az erendő bűn Éva anyánknak köszönhető. A zenészeket a saját hangszereik gyötrik, amelyek kínozóeszközzé alakulnak és így tovább.

Bár feltűnően modernnek hat, e képzetek művészi inspirációja a középkorból ered. Találkozhatunk vele a démonok és kárhozottak groteszk figuráin, a templomok külső falain, például a vízköpőkön. A régi művészet legizgalmasabb területe volt ez a fajta ábrázolás. Addig alárendelt szerepe volt, most viszont előtérbe kerül, és önálló életre kel.

Reformáció és ellenreformáció

A halál végül 1516-ban érte utol Boscht a szülővárosában. Egy évvel később egy fiatal szerzetes, Luther Márton felgyalogolt Wittenberg templomához, és kitűzte 95 pontját az ajtajára. A polgárság első lázadása a feudalizmus ellen szükségképpen vallásos reformmozgalomban öltött testet. A protestáns vallás lényegében a polgárság világnézetét és érdekeit fejezte ki. Ugyanakkor a régi feudális rend legelvakultabb támaszát a katolikus Spanyolországban találta meg.

Egész Európa a forradalmi kor szélén állt, amely vallásháborúnak álcázta magát. Mintha a haláltáncba léptek volna, amely három évtizedig tartott. A Bosch pokoli vízióin felcsapó tüzek Hollandia, Németország és Csehország városaiban gyúltak ki. De sehol nem harcoltak a vallás nevében olyan kegyetlenül, mint Hieronymus Bosch szülőhazájában, ahol a történelem első polgári forradalma a nemzeti függetlenségért vívott harcként lángolt fel Németalföld és Spanyolország között.

A Bosch festette pokoli kínok hasonlítottak azokra, amelyeket a spanyol inkvizíció szabott ki szerencsétlen nőkre és férfiakra a vallás nevében. Miután a kegyetlen Alba herceg vérbe fojtotta a protestáns Németalföld első felkelését, Bosch leghíresebb festményeinek jó része Spanyolországba került. A vakbuzgó katolikus II. Fülöp, az ellenreformáció vezetője Bosch lelkes rajongója volt, és megvásárolta vagy elkobozta az összes művét, amire csak rá tudta tenni a kezét. Az Escorialban tartotta a képeket, amely különös keveréke kolostornak és birodalmi hatalmi központnak.

A fatáblát, amelyre Bosch a hét főbűn motívumát festette, Fülöp a hálószobájába helyeztette, és az még a halálakor is ott volt. Rejtélyes figyelmeztetés áll rajta: „Vigyázz, Isten lát”. Kérdés, hogy Fülöp látott-e bármit is. Sem Boscht, sem a festményeit nem értette, amelyek dühödt

leleplezése a római katolikus egyháznak és korrupciós gyakorlatának, mint amilyen az apácafátylas koca, amely épp egy okmány aláírására kényszerít egy férfit, talán hogy világi javait adományozza az egyháznak. E képek erőteljes ábrázolásai az egyház morális hanyatlásának és mélyseges romlottságának.

A történelem furcsa fintoaként Bosch munkáit az ellenreformáció vezetői lelkesen éljenezték, köztük Fray José de Sigüenza, Fülöp lelki vezetője. Valójában Bosch egyetlen apácát vagy szerzetest sem ábrázolt kedvező fényben. Ha Bosch valamit előkészített, az épp az egyház megdöntése volt, nem a védelme. Azt is mondhatnánk, hogy Luther rendszerbe foglalta Bosch inkoherens művészeti elképzeléseit. Ebben az értelemben a művészet a történelem előfutára.

Egyes kutatók felvetették, hogy Bosch tagja volt valamely szakadár és eretnek csoportnak, amelyek gombamód szaporodtak abban az időben. Wilhelm Fraenger bizonyítani próbálta, hogy Bosch egy szakadár egyházhoz, az adamitákhoz tartozott. E csoport tagjai testvérnek szólították egymást, és a nőknek kiemelt helyzetük volt a közösségben. Ünnepezték a paradicsom örömeit és a tudás fáját. Meztelenül imádkoztak együtt, mint Ádám és Éva a bűnbeesés előtt. Merőben új eszme volt ez, már-már egalitárius. Fraenger szerint Bosch festményei adamita rituálékra alapulnak. Más szerzők ezt vitatták, és valódi bizonyíték nincs erre az elképzelésre.

Akkor és most

Boscht tekinthetjük a középkor utolsó festőjének. Erre az időszakra utalva írta Bosing (1993, 45): „A haldokló középkor teljes fényében ragyogott fel, mielőtt örökre kihuny.” E művészet mégsem tűnik középkorinak a számunkra. Hangosan és tisztán szól. Úgy tartják, hogy Bosch stílusa és technikája ijesztően modern. Egyfajta rejtett tartalma van. Ez a művészet olyasmiről, ami valamit üzen. Félelem nélkül néz szembe a realitással és ítélet kimondására kényszerít. Mennyire más, mint a mai művészet értelmetlen játszadózásai!

Bosch a kapitalizmus kezdetének korában festett. A kapitalizmus hőskora még a távoli jövő volt. De Bosch látómezején ez kívül esett: mindaz, amit látott, világos tünete volt a végső pusztulás fázisa előtt álló társadalomnak. Amikor egy adott társadalmi-gazdasági rendszer kifulladásra kerül, ugyanazok a tünetek mutatkoznak: gazdasági krízis, háborúk és belpolitikai harcok, erkölcsi hanyatlás és az eszmék válsága, amely a régi vallási és erkölcsi meggyőződések gyengülésében jelenik meg, a misztikus és irracionális irányzatok felerősödésével kísérve; a peszszimismus általános érzete és a jövővel kapcsolatos bizonytalanság, a művészet és a kultúra hanyatlása.

Ilyen jelenségeket fedezhetünk fel az olyan társadalomban, amelynek kifulladását a progresszív jellege és többé nem képes olyan előreívó tenden-

ciákat produkálni, mint korábban. Ezekben a helyzetekben rendre előjön a „nyakunkon a világvége” érzése. Az ókori Rómában ez a hiedelem a korai kereszténységben öltött testet, amelynek tanítása szerint a világ egyik napról a másikra lángok között fog elpusztulni. A feudalizmus hanyatlásának korszakában a flagellánsok városról városra járva jövendölték a világvégét. Mindkét esetben a világvége helyett a korábbi társadalmi-gazdasági rendszer múlt ki: a rabszolgaság, illetve a feudalizmus.

Most, a XXI. század második évtizedének elején tisztán látszik, hogy a kapitalizmus is a végső pusztulás fázisába lépett.

Sok hasonlóság van Bosch kora és a mi jelenünk között. A korai XXI. század zajos, erőszakos és kaotikus kor, szeptember 11-e világa, az Irak és Afganisztán elleni erőszak világa. A világot, amelyben élünk, háborúk dúlják, éhínség és nyomor, a legvisszataszítóbb jólét és hivalkodás mellett.

A rendszer betegsége minden szinten megjelenik. Hat évszázaddal a *Szénásszekér* megalkotása után a szekér egyre csak gördül tovább, súlyos kerekei közé darálva boldog-boldogtalant. A kapitalista elidegenedés és az árucikkek fétissé válása oly mértékig a pszichénk részévé vált, hogy észre sem vesszük. Egy Bosch formátumú alkotó tudná csak ezeket a rejtett meggyőződéseket tudatunk felszínére hozni.

A történelemben soha nem emelt ekkora válaszfalat ember és ember közé a pénz, mint manapság. Az embereket a tárgyak szintjére alacsonyítják, a lélektelen tárgyak pedig emberi jelentőséget kapnak. E folyamatban meggyengül, tönkremegy és elvész az emberség. A Bosch festményein látható érzéketlen, állatias, mohóságtól és fősvénységtől eltorzult arcokkal ma a tőzsdék parkettjein találkozunk, ezekben az óriási kaszinóknak, ahol milliók életét dönti el a piaci görbe kiszámíthatatlan ugrálása.

Bosch rémálomba illő víziói nem állnak távol a mi korunk állapotától, csak épp e képeket nem festményeken, hanem esténként a televízió képernyőjén látjuk. Mindez mégsem fejeződik ki a kortárs művészetben. A kongói polgárháborúban négymillió férfit, asszonyt és gyermeket mérszároltak le, közben a brit művészek legjelentősebb alkotása egy bevetetlen ágy.

Miért nézünk örökké a múltba és csodáljuk nosztalgiával a régi korok nagyszerű művészetét? Talán mert a művészetnek többé semmilyen értelmes mondandója nincs. Pablo Picasso a spanyol polgárháborúra válaszul alkotta meg mesterművét, a *Guernicát*. Goya is a maga kora szörnyűségeit kommentálta és ítélte el a háború borzalmi című sorozatában. Ma még a cápákat is csak döglötten és formaldehidben tartósítva mutatják nekünk.

Ma a művészetet magát is üvegtárolókban teszik eléink, fertőtlenítvé és balzsamozva. Először fordul elő az évszázadok során, hogy a művészetnek semmi mondandója nincs a világról, amelyben élünk. A valóságtól eltávolodott gyűjtők és esztéták kicsiny klikkje sajátította ki a művészetet. Nem csoda, hogy miután a művészet könnyel viseltetik az emberek igazi élete és gondjai iránt, az emberek is teljesen közömbössé váltak a művészet iránt.

A Kőmetszés

A mi korunknak is szüksége van a maga Hieronymus Boschára, hogy tükröt tartson és megmutassa e kor valódi természetét. Valahol távol bizonyára léteznek ilyen művészek, de nem halljuk a hangjukat. Elfojtja a pénzcsinálás zajos tülekedése, amely ugyanúgy uralja a művészetet, mint a társadalom többi részét. Előbb vagy utóbb a művészet valódi hangja, egy bátor és igaz hang hallatni fogja magát, és az emberiség csak gazdagodhat általa.

Hivatkozott irodalom

- Beagle, Peter S. 1982: *The Garden of Earthly Delights*. London, Viking Press
 Bosing, Walter (1993): *Hieronymus Bosch, 1450 k.–1516. Menny és pokol között*. Budapest, Kulturtrade Kiadó
 Huizinga, Johan 1976: *A középkor alkonya*. Budapest, Helikon Kiadó
 Marx, Karl 1975 (1848): A Kommunista Párt Kiáltványa. In: *Marx–Engels Válogatott művei*, 1. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

(Fordította: Gerle Éva)

(Erdeti megjelenés: *In Defence of Marxism*, 2010. december 23. <http://www.marxist.com/bosch-art-of-death-agony-of-feudalism.htm>)

Munkások az államszocializmusban: életszínvonal, politika és legitimáció

Bevezető megjegyzések

Az *Eszmélet* olvasói számára nem kell külön indokolni egy olyan tematikai blokkot, ahol kitüntetett figyelmet kapnak azok a munkástanácsai, öngazgatói kísérletek, amelyek megpróbálták a gyakorlatba átültetni a XX. század egyik legnagyobb marxista gondolkodója, Lukács György által megálmodott *tertium daturt* – vagyis azt a harmadik utat, amelyet sokan kerestek az államszocialista rendszer és a kapitalista restauráció között. A munkástanácsokhoz, a szabadon szerveződő termelő közösségekhez és az öngazgatáshoz való visszatérés nem volt elszigetelt gondolat, és csak 1989 után rögzült a *mainstream* politikai gondolkodásban az a meggyőződés, hogy az öngazgató társadalom „végérvényesen” az utópiák világába tartozik. Mára már sokak számára elfelejtett az a tény, hogy az államszocialista időszakban a keleti blokk országaiban – és persze Magyarországon is – létezett az államszocializmusnak egy baloldali ellenzéke, amelyik – noha elvetette az államszocializmust – nem a kapitalizmushoz való visszatérésben, hanem a szocializmus megreformálásában gondolkodott.

Az 1960-as évek gazdasági reformjainak idején mind az NDK-ban, mind pedig Magyarországon felmerült egy erősebben differenciálós bérrendszer kialakítása; az állampárt azonban végül mindkét országban visszatért a jól bevált munkáspolitikához, ami a munkásosztály egészségének kilátásba helyezte az életszínvonal folyamatos fejlődését.¹ Természetesen itt is voltak kiemelt csoportok, például a bányászok és a magasan képzett szakmunkások, és az egyes ágazatok munkásai sem egyenlően részesültek az állami juttatásokból. Ám az életszínvonalpolitika, illetve a gazdaság- és társadalompolitika egysége, ahogyan az NDK-ban nevezték, sikeres volt a rezsím szempontjából annyiban, hogy egyik országban sem alakult ki a lengyel *Szolidaritáshoz* hasonló számottevő munkásellenzék. Ahogyan Szalai Erzsébet (2004) is rámutatott, a „jóléti diktatúra” sikeresen depolitizálta a munkásokat, és a politikai nyilvánosság helyett más dimenziók felé fordította gondolkodásukat, érdeklődésüket. Hosszú távon azonban mégis hozzájárult az államszocializmus bukásához, mert egy olyan fogyasztói tudatot erősített, amelyet a

tervgazdaság keretein belül sehogyan sem lehetett kielégíteni. A magyar eset volt még a legsikeresebb, ahol a reformközgazdászok a második gazdaság kiterjesztésével akarták orvosolni a tervgazdaság krónikus áruhiányát. Ezt a politikát végül a kormánynak is el kellett fogadnia, amikor az 1970-es évek végétől egyre kevésbé állt módjában a munkásfizetések központi emelése. A munkások lehetőséget kaptak arra, hogy a második gazdaságból egészítsék ki jövedelmüket, és így jelentős többletmunka árán biztosíthatták életszínvonaluk fejlődését.² A szocialista ipar termékei azonban nem versenyezhettek a fejlett kapitalista országok által kínált fogyasztási árucikkkel, a nyugati bevásárló-turizmus pedig rádöbbenette az embereket arra, hogy a nyugat-európai munkások egészen más, magasabb szinten tudják kielégíteni fogyasztói igényeiket, mint akár a „legvidámabb barakk” állampolgárai Kelet-Európában.³

Honecker összehasonlíthatatlanul szigorúbb diktatúrát gyakorolt az NDK-ban, mint Kádár Magyarországon, és az ismert okok következtében sokkal inkább igyekezett elzárni a Nyugattól (elsősorban természetesen Nyugat-Németországtól) országának lakosait. Csakhogy a kommunikációs eszközök fejlődésével Honecker sem tudta megvalósítani a hírzárlatot: hiába számított politikai vétségnek a *Westfernsehen* (a nyugatnémet tv-adók nézése), a keletnémet családok túlnyomó többsége a „függöny mögött” a nyugatnémet médiából informálódott. Honecker ráadásul nemcsak a diktatúrát szigorította, hanem gazdasági téren sem tett a kapitalizmusnak engedményeket: az 1970-es években támadás indult a magántulajdonban levő kis-és középüzemek ellen, és többségüket államosították. Az NDK-ban – noha a vezető funkcionáriusok állandó harcot vívtak a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátásáért” – még a jelentések tükrében is krónikus áruhiány mutatkozott a legkülönbélebb árucikkekből, úgymint kávé, banán, autóalkatrészek és építőanyag; a gépkocsira való többéves várakozást és a szervizhiányt pedig még párttagok is gyakran kifogásolták. Az 1980-as években az általános áruhiánnyal együtt az elégedetlenség is nőtt Kelet-Németországban: az emberek számára világossá vált, hogy a tervgazdaság keretein belül nem tudják úgy kielégíteni a fogyasztói szükségleteket, mint a kapitalista országok irigylet állampolgárai.

Az egy sokkal messzebbre vezető kérdés, hogy a fogyasztói szocializmus mennyiben volt „fából vaskarika”, hiszen a nyugati újbóloldal éppen ezt vetette a „jóléti diktatúrák” szemére, már a 60-as években. Az viszont elmondható, hogy a fogyasztói tudat erősítése hosszú távon gyengítette a szocialista rendszert, éppen azért, mert az emberek nem másképpen, hanem *pontosan úgy* akarták kielégíteni szükségleteiket, mint a kapitalista országok állampolgárai.⁴ Miután világossá vált, hogy a kommunista rezsimek nem tudják teljesíteni azt az ígéretüket, hogy a kelet-európai munkásoknak is megteremtik a Nyugaton látott életszínvonalat, a munkások a „modernitás várakozásaival” fordultak az új rendszer felé. A fentebb említett, szociológiai témájú kutatásom nagy kérdése,

hogyan változtatták meg az újkapitalizmusban szerzett tapasztalatok és a fogyasztás világába való sikeres vagy sikertelen integráció a munkásoknak a fogyasztáshoz való viszonyát, illetve egyáltalán történt-e ebben a dimenzióban komolyabb változás, egy kevésbé materiális alapú értékrend felé történő tudati elmozdulás. Az alábbiakban ennek a kutatásnak az eredményeit vázolom tézisszerűen.

Magyarországon és általában a szocialista országokban a munkástörténetre mind az államszocialista időszakban, mind pedig az államszocializmus bukása után rányomta bélyegét az ideológiai megközelítés.⁵ Az uralkodó kommunista párt a munkásságot deklarálta uralkodó osztálynak; az a tézis, hogy a párt győzelemre vitte a munkásosztálynak a tőke ellen vívott harcát, szervesen beépült az államszocialista rendszer legitimációs ideológiájába és visszatérő eleme volt a hivatalos kommunista agitációnak és propagandának. Az a kutató, aki olyan következtetésre jutott, amelyik ellentmondott a hivatalos marxizmus–leninizmus rangjára emelt legitimációs ideológiának, tudományos pályafutását kockáztatta – legalábbis a kommunista blokk országaiban. De azért születtek – éppen a „legvidámabb barakkok” kikiáltott Magyarországon – fontos eredmények a munkásosztály és a szocializmus témakörében. Mindenképpen érdemes megemlíteni Kemény István kutatásait, aki lényeges tényezőket ismert fel a szocialista munkásosztály rétegződésében, a származástól a lakóhelyig, illetve a végzett munka jellegéig. A struktúravizsgálatok közül kiemelem Ferge Zsuzsa munkáját, aki a munkajelleg-csoportokkal helyettesítette a két osztály–egy réteg modellt (munkásság, parasztság és az értelmiség). És végül, feltétlenül említést érdemelnek Héthy Lajos és Makó Csaba iparszociológiai munkái, és az a tézis, hogy a „létező szocializmusban” is működik a béralku – sőt, a termelés kulcspozícióiban dolgozó munkások igen jelentős informális nyomást tudnak gyakorolni a vállalati vezetőkre, akik a terv teljesítése miatt sokszor arra kényszerülnek, hogy kielégítsék e munkások anyagi követeléseit.

A fenti munkák jelzik, hogy elindult egy reorientáció attól az ideológiai narratívától, amelyben a munkásosztály csak elnyomott vagy uralkodó osztály lehetett. A rendszer baloldali kritikussai sokszor eljutottak az ideológia tagadásához – vagyis ahhoz a tézishoz, hogy a munkásságot az államszocializmusban éppen úgy kizsákmányolják, mint a kapitalista országokban. Példának okáért Rudolf Bahro és mások mellett Michael Burawoy sokat tett annak érdekében, hogy új kérdések szülessenek, amelyek meghaladhatják a mindkét oldalon propagált „hidegháborús” legitimációs narratívát. Burawoy kapitalista és volt gyarmati országok üzem- és munkaszervezetét hasonlította össze, és arra a következtetésre jutott, hogy a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a „hegemón despotizmus”, ahol a munkások tesznek engedményeket a tőkének, annak érdekében, hogy megmentse a gyárat és a munkájukat. A kutató eredetileg Lengyelországban kívánta tesztelni, hogy a hegemón despotizmus a szocialista országokban is megjelenik-e, de

a *Szolidaritással* szemben alkalmazott állami represszió és a katonai diktatúra bevezetése meghiúsította a lengyel terepmunkát. Burawoy így végül a magyar Lenin Kohászati Művekben szerzett tapasztalatokat a szocialista üzemszervezésről. Terepmunkája megerősítette a hegemon despotizmus tézisét a szocialista országokban; igaz – és ez fontos –, a kutató ekkor még úgy gondolta, hogy ha megszabadulnak az állampárt gyámkodásától, a szocialista munkások több eséllyel valósítanak meg egy öngazgató, demokratikus szocializmust, mint a kapitalizmusban szocializálódott társaik.

Az államszocializmus bukása nem igazolta a Burawoy-hoz hasonló nyugati baloldali gondolkodók várakozásait. Ahogyan Mark Pittaway fogalmazott, Magyarországon a rendszer nem bumm-mal, csak nyűszítéssel ért véget. Ennek oka leginkább az, hogy a munkásság voltaképpen sikeresen integrálódott be abba a Kádár-rendszerbe, amelyik az életszínvonal folyamatos növelésére alapozta legitimitációját, és minden szocialista szlogen ellenére egy materialista értékrendet közvetített az állampárt fő társadalmi támaszának számító munkásosztály felé. Burawoy is említi, hogy a munkások kitartóan kérdezték az amerikai professzort az amerikai munkások fizetéséről és életszínvonaláról, miközben a szocialista rendszer olyan büszke vívmányai, mint az ingyenes egészségügy, a felsőoktatás vagy a kultúra támogatása szóba sem kerültek, mint a fizetést kiegészítő tényezők. A rendszer tehát sikeresen depolitizálta a munkásokat, de azon az áron, hogy a fogyasztói tudatot erősítette, miközben a munkások körében is hiteltelennek számító hivatalos „marxizmus–leninizmus” propagálásával lejáratta az egész szocialista ideológiát és magának a rendszernek a vívmányait is.

Az állampárttal együtt annak hivatalos ideológiája is megbukott, de ez sem vitte előrébb a tudományban a munkáskutatást. A történészek új nemzedéke fontos eredményeket ért el a sztálini időszak munkáspolitikájának revíziójában; az 1989 utáni időszak viszont megint áldozatul esett az ideológiai megközelítésnek. Berliozzal szólva azt mondhatjuk, mintha közmegegyezés volna arról, hogy a szocialista munkásosztály soha nem létezett. Holott számszerűen az ipari munkásság alkotta a foglalkoztatottak legnagyobb csoportját. Nagyon kevés kutatás foglalkozott azzal, hogy mi is történt ezzel a társadalmi csoporttal a rendszerváltás után. A kivételek között említhetem Szalai Erzsébet úttörő tanulmányát a hazai munkásság struktúrájáról és tudatáról, illetve Ferge Zsuzsa leírását a mai magyar társadalomról, aki újfent beemelte a struktúrába a munkásosztályt.

Ismert, hogy az 1970-es évek közepétől a fejlett kapitalista országok áttérnek az ún. posztfordista modellre, amelyet Boltanski és Chiapello így jellemeznek: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc

helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát teamekben szervezik, vagy projektek alapján, figyelembe veszik a vásárlói megelégedettséget, és általánosan mozgósítják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Az új munkásosztály fő jellemzője tehát, hogy szervezetlen és atomizált. A hagyományos nagyipari munkásság társadalmi és politikai súlyának csökkenését egyébként már Gorz is megfigyelte az 1980-as évek elején. Kevésbé vizsgált azonban az a kérdés, hogy az államszocialista országok miért ragaszkodtak a fordista modell fenntartásához. Szokás felhozni a vezetők elaggott életkorát és a kommunista politikusok általános félelmét az információs társadalomtól, de én fontosnak tartok rámutatni itt a munkáspolitikára, hiszen az ipar szerkezeti átalakítása tömeges állásvesztéssel és éppen annak az osztálynak a megrendülésével járt volna együtt, amelyekre az állampárt a társadalmi befolyását építette. Hogy ezzel mennyire tisztában voltak, annak bizonyítására emlékeztetnék arra, hogy 1989-ben az MSZMP közigazdasági szakemberek számoltak azzal a radikális szerkezeti átalakítással, ami végül is bekövetkezett, de úgy gondolták, hogy ennek megvalósulása esetén elkerülhetetlen lenne egy társadalmi forradalom.

Ez a jóslat nem teljesült, a kapitalizmust nem ingatta meg a posztfordista átmenet óriási társadalmi és emberi költsége. A magyar esetben azonban a privatizáció során tapasztalt visszásságok aláásták az új demokráciába vetett hitet is, és sokak szemében az új politikai-gazdasági elit is csak a korrupciónak és az állami vagyon kiürítésének köszönhette pozícióját, ami nagyban aláasta a hazai politikusok és üzletemberek hitelét. Az általam vizsgált Rába munkásai egyöntetűen a „hanyatlás narratívájába” illesztették bele gyáruk rendszerváltás utáni történetét, ahol a vezetők leépítették a termelést, az új tulajdonosok nem fektettek be a műszaki-technikai fejlesztésbe, a gyár értékes ingatlanjait pedig eladták. Ha Szalai Erzsébet modelljében gondolkodunk, akkor a Rába egykori törzsgárdája a hazai szektor alulfizetett, kizsákmányolt, „buheráló” munkásságával azonosult. A fejlődést az újkapitalizmusban azok a multinacionális vállalatok képviselték, amelyek a munkások szerint tönkretették a hazai ipar egykori büszkeségeit, elcsábították tőlük a legjobb munkaerőt és nagyobb tőkeerejükkel tisztességtelen versenyre kényszerítették a tőkehiányos magyar vállalatokat. A Zeissnél is drasztikus létszámleépítésekre került sor, de a vállalatnál maradó németek pozitív tapasztalatokat szereztek a posztfordista munkaszervezésről, hiszen az új tulajdonos nyugatnémet Zeiss-vállalat modernizálta a megmaradt üzemeket, lecserélte az elavult gépsorokat és gyártási technológiát, valamint jelentős fejlesztéseket hajtott végre a termelésben. Így a munkások közvetlenül is részesülhettek a posztfordista innováció vívmányaiban – különösen úgy, hogy a modernizálás során a munkakörülmények is jelentősen javultak (légkondicionáló beszerelése, nagyobb tisztaság, új mosdók, menza stb.). A német esetben különösen negatív tapasztalatnak nem a privatizáció, hanem a munkanélküliség bizonyult:

mindegyik interjúalany szembesült ezzel a fenyegetéssel rokonain, barátain vagy személyes sorsán keresztül. A tartós munkanélküliség nemcsak a dolgozók társadalmából jelentett kirekesztődést, hanem sokan igen súlyos lelki tünetekről és elszigetelődésről is beszámoltak. Néhány történetben klinikai kezelés és öngyilkosság is előfordult. Nem véletlenül jelentette a németeknek a munkanélküliség a rendszerváltás legfélelmetesebb tapasztalatát.

A másik dimenzió, az életszínvonal vonatkozásában is különösen szembetűnő különbségeket tapasztalunk a két minta között. Az anyagi világban a németek döntő többsége javulásról számolt be: a dolgozók anyagilag gyarapodtak, a munkanélküliek a szolgáltatások terén veték észre elsősorban a fejlődést. Nem így a magyarok, akik döntően stagnáló vagy romló életszínvonalról számoltak be az interjúkban. A Kádár-korszak fő pozitívumai között szerepelt a kiszámíthatóság és az életszínvonal: a rendszerben ugyan nem voltak nagy perspektívák, de abban mindenki egyetértett, hogy akkor a „kisember” is boldogulhatott. Az interjúalanyok egyöntetűen úgy gondolták, hogy a munkásság volt a rendszerváltás nagy vesztese; szemben a németekkel, a többség nem a társadalmi hierarchiák szigorodását, hanem az anyagi lesüllyedést fájlalta a legjobban. Miközben a németek szemében utólag sem növelte meg a honeckeri állam vonzerejét a kormány által garantált életszínvonal, addig Magyarországon a munkások többsége továbbra is aszerint mérte le a kormányok teljesítményét, hogy mennyire tudják növelni életszínvonalukat. Ezért nem véletlen, hogy sokan – főleg a falvakban élő családanyák – a diktatúra ellenére is inkább választották volna a Kádár-rendszert, mint az újkapitalizmust. A materiális gondolkodás tehát a magyar esetben nem változott; ellenkezőleg, a munkások többsége kevésbé tudta kielégíteni fogyasztói igényeit az új rendszerben, mint a régiben, és mivel a nyilvánosságban nem volt jelen egy alternatív értékrendszer, az emberekben tovább mélyült a depriváció érzése és a frusztráció.

Az újkapitalista rendszerben az emberi kapcsolatok változására egyformán negatívan reagáltak a keletnémetek és a magyarok. A német életút-történetekből az derül ki, hogy náluk az individualizáció is erősebben érvényesült, mint a magyaroknál. A kiindulási helyzet is különbözött, hiszen az NDK egy jóval (állam)kollektivistább (bürokratikus) szocializmust próbált megvalósítani, mint a piac kiszélesítésével kísérletező Magyarország. Az, hogy a technikai fejlődés feleslegessé teszi az emberek egy részét, mélyen benne volt a német köztudatban, mint ahogyan az is, hogy az új rendszerben jóval kiélezettebb verseny folyik a munkahelyekért, mint a régiben. Ennek következménye a társadalomban lezajlott nagyfokú individualizáció, a régi közösségi szellem eltűnése a munkahelyekről, a „riválisok” kiszorítása a jó munkahelyi pozíciókból, a magánjellegű kapcsolatok háttérbe szorulása a munkatársak között, a kíméletlen versengés, az információk eltitkolása a másik elől (nehogy ő húzzon hasznot belőle) és a bezárkózás. A német interjúalanyok több-

sége egyenesen „magányos harcosokról” beszélt. Mind a keletnémetek, mind pedig a magyarok hiányolták a régi munkahelyi kollektívákat és azt a közösségi szellemet, amelyik megvolt a szocializmus idején. Interjúalanyaim mindkét mintában elmondták, hogy a régi rendszerben máshogy viszonyultak egymáshoz az emberek: közösségibb volt a gondolkodás, kevésbé a haszon, a társadalmi hierarchia és az érdek irányította a társas érintkezést, és egyértelműen jobbak voltak az emberi kapcsolatok. A régi munkahelyi közösségek megszűnésére tehát egyformán negatívan reagáltak a keletnémetek és a magyarok – nem véletlen, hogy ezen a közösségi talajon fogalmazódott meg a magyar és a német munkások körében a leginkább azonos antikapitalista kritika.

Az utolsó fejezetben két nagy kérdést vizsgáltam: a munkásság helyét az új rendszerben és a rendszerváltásnak, illetve az új demokráciának a megítélését. A németek továbbra is a középosztály részének tekintették a szakmunkásságot, mint ahogyan azt sem bánták, ha gyermekük nem szerez diplomát, hanem valami jó szakmát tanul. Ennek a csoportnak a tudatában mélyen benne volt az NDK-ban megszokott nagyobb társadalmi egyenlőség; erre a sokakban megmaradt baloldali mentalitásra a baloldali pártok is számíthattak Németországban. A magyar esetben viszont a munkások egyöntetűen a rendszerváltás vesztesei közé sorolták magukat. A dolgozó németekkel ellentétben a mintában megszólaló magyar munkások mind arról számoltak be, hogy romlott az életszínvonaluk, és csökkentek a tartalékaik. A munkásokat elkésérítette, hogy annak ellenére sem tudnak kijönni a fizetésükből, hogy megvan a rendes, bejelentett állásuk. A többség kilátástalannak tartotta a középosztály helyzetét (ahová sorolták magukat); gyermekeiket pedig mindenképpen főiskolára vagy egyetemre szánták azok, akik abban a helyzetben voltak, hogy ezt valamennyire biztosítani tudták számukra. Egyfajta baloldali mentalitást itt is megőriztek az egykori munkásközösségek; de az is igaz, hogy mindegyik munkás hangsúlyozta: Magyarországon egyik párt sem tett semmit a munkásokért.

A másik nagy kérdés, hogyan ítélték meg a munkások a kapitalizmus tapasztalatával a hátuk mögött a rendszerváltást és az új demokráciát. A német esetben a rendszerváltást illetően egyértelmű a kép: senki sem bánta meg, hogy jött a *Wende*⁶, sem az egykori párttagok, sem pedig azok a mérnökök, műszaki rajzolók és könyvelők, akik ideiglenesen vagy akár tartósan is munkanélkülivé váltak az új rendszerben. Általában véve mindenki úgy látta, hogy a honeckeri állam megérett a bukásra. Bár nem fogadták el a náciizmussal való analógiát (a náciizmus elutasítása – talán az antifasiszta nevelés eredményeképpen – nagyon erős volt ebben a korosztályban), a megszólalók kizárták a lehetőségét még egy ilyen diktatúrának. A honeckeri állam elutasíthatóságát jól mutatja, hogy még az új rendszerben hajléktalanná vált interjúalanyom sem kívánczolt vissza az NDK-ba (vagy legalábbis úgy tett, mintha nem kívánná vissza a múltat).

Magát a kapitalizmust azonban már árnyaltabban ítélték meg a munkások. A posztfordista fejlődés pozitívumai mellett nagyon sok negatívumot is felsoroltak. Kiemelt helyen állt a munkanélküliség és a túlhajtott individualizáció, ami a németek többsége szerint a társadalmi együttélést is veszélyezteti. Mind a dolgozók, mind pedig a munkanélküliek körében megfigyelhetjük a fogyasztói társadalom kritikáját; nagy szerepet kapott a környezettudatosság (az ember a saját jövőjét veszélyezteti, ha felelőtlenül kizsákmányolja és rombolja környezetét a nagyobb haszon reményében) és a közösségi, emberi értékek hangsúlyozása a mind nagyobb fogyasztásra ösztönző fejlődéssel szemben.

A magyar vélemények több ponton is markánsan különböztek a németektől. A németek a magukénak érezték a *Wendét*; többen elmondták, hogy kimentek a nagy tüntetésekre, és úgy érezték, hogy aktív szereplői voltak a diktatúra bukásának. A magyarok többsége nem vállalt közösséget a rendszerváltással (igaz, a kommunistákkal sem!), és általában megfigyelhető volt egy igen erős *ressentiment* azokkal a csoportokkal szemben, akik a munkások véleménye szerint a rendszerváltás óta nemcsak elkülönültek a dolgozó emberektől, hanem aránytalanul nagy mértékben profitáltak a nép tulajdonának kiürítéséből és az új rendszerből. Ide sorolták a volt pártkádereket, az értelmiséget és a kialakuló új magántulajdonosi osztályt. A privatizációt kivétel nélkül mind nagyon negatívan ítélték meg: a Rába privatizációját a munkások úgy írták le, hogy a vezetők „szétlopták” a gyárat, de ugyanezt gondolták a többi állami vállalat magánosításáról is. A külföldi tulajdonosokkal szembeni bizalmatlanságot fokozta, hogy a munkások szerint a külföldi cégek csak a magyar piacokat akarták megszerezni, és leépítették a magyar termelést, vagy pedig bezárták a gyárakat. De a multinacionális vállalatokról is megvolt a munkások véleménye: kivitték a profitot az országból és kizsákmányolták a magyar munkaerőt. Ezek után nem meglepő, hogy a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, amelynek ők csak a hátrányait érzékelték: a vállalat leépült, a munkáslétszám az ötödére zsugorodott, elveszett a gyár régi presztízse (amit a betelepülő Audi még jobban kihangsúlyozott), és visszaesett a munkások életszínvonala. Tovább fokozta a *ressentiment* érzését az új elit „hivalkodó fogyasztása”: nagyon sokan elmondták, hogy régen, a szocializmus idején a vezetők és a munkások között nem voltak akkora anyagi különbségek, mint az új rendszerben.

A magyar munkások körében tehát erős kételyek fogalmazódtak meg mind a rendszerváltással, mind pedig az új demokráciával kapcsolatban. Ezek a kételyek azonban nem egy általános rendszerkritika irányába mutattak, hanem inkább egy sajátos magyar út preferálásába, ahol az állam valamiféle kiegyensúlyozó szerepet játszik egyfelől a multinacionális vállalatok és a hazai termelők, másfelől pedig a munkásság és a tőkés érdekei között. Több oka is lehet annak, hogy a magyar politikai baloldal miért nem tudott profitálni ezekből a kételyekből. A német és a

magyar mentalitás különbségei mellett érdemes rámutatni a baloldali nyilvánosság hiányára; elgondolkodtató, hogy még az elkötelezett baloldali szavazók is azt mondták, hogy egyetlen párt sem tekinti feladatának, hogy felvállalja a munkások érdekképviselését. A munkásosztály látványos kirekesztődése a politikából és az érdekvédelem gyengesége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a többség csak az államban reménykedett, amely hitük (vagy reményeik) szerint osztályok felett áll, és mint ilyen, tesz valamit a „kisemberekért”.

A vizsgálati eredmények segítenek megmagyarázni a Kádár-korszak ambivalens megítélését. Az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás utáni vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával, ahogyan azt sok interjúban is megfigyelhettük. A magyarok között csak kevesen voltak olyanok, akik úgy érezték, hogy profitáltak a rendszer-váltásból és az új demokráciából. A negatív tapasztalatok hatására Magyarországon a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, így a nagyobb és erősebb államban, illetve egy sajátos magyar út preferálásában vélték megtalálni a félperifériás fejlődés ellenszerét. A keletnémetek sikeresebb integrációját a kapitalista világgazdaságba egy mentalitásváltozás is kísérte a posztmaterális gondolkodás irányába, amit a magyar esetben kevésbé lehet kimutatni.

Ugyanakkor fontos hasonlóságnak tartom, hogy a szakszervezeti- és munkásmozgalom helyzetéről egyformán pesszimistán nyilatkoztak az interjúalanyok. A magyarok a nagyüzemek megszűnésével és a szakszervezeti mozgalom szándékos szétverésével magyarították a munkástiltakozás hiányát. A németek úgy vélekedtek, hogy a munkahelyen az emberek atomizáltak, magányos harcosok, és mindenkit csak az foglalkoztat, hogyan tartsa meg a munkahelyét. Abban megegyeztek a vélemények, hogy általában meggyengült az érdekképviselő. A munkások egyik mintában sem vártak az elkövetkező években jelentős társadalmi változásokat; a mindennapok mikrovilágában azonban sokan kifejezték, hogy nagyobb közösségi életre lenne igényük, mint ami a magányos harcosoknak megadatik.

Ezek a vizsgálati eredmények segítenek megmagyarázni, hogy miért nem teljesültek 1989-ben a magyar baloldali ellenzéknek a munkástanácsokhoz fűződő várákozásai. Jelen számunkban nem véletlenül kap helyet a portugál és a magyar tapasztalatok mellett Michael Burawoy tanulmánya, aki Mark Pittaway-hez hasonlóan elveti az államkapitalizmus téziséét. Az amerikai kutató még a Kádár-korszak idején végzett terepmunkája során regisztrálta a rendszer szocialista vonásait; érdekes módon jobban, mint azok a magyar munkások, akik csak az amerikai munkások fizetéséről kérdezték az amerikai professzort, és szóba sem kerültek olyan szocialista vívmányok, mint az ingyenes oktatás vagy egészségügy. Burawoy ugyanakkor felfigyelt a munkásközösségekre, hiszen éppen ezek a közösségek lehettek volna egy önigazgató társadalom bázisai.

- ¹ A témával hosszan foglalkozom korábbi könyvemben, Bartha (2010).
- ² A második gazdaságról lásd Gábor – Galasi (1981). A szerzők később arra is rámutattak, hogy ez a privát szektor az állami iparhoz csatlakozott (vagyis jó-részt állami megrendeléseket teljesített). Ezért szkeptikusak voltak afelől, hogy ez a „második” gazdaság egészében képes lesz talpon maradni egy kapitalista struktúrában. Tézisük hamarosan beigazolódott, hiszen a „második” gazdaság jó része – főleg a mezőgazdaságban – leépült a rendszerváltás után.
- ³ Róna-Tas Ákos (1997) megmutatja, hogy a társadalmi átalakulás a politikai fordulat előtt megkezdődött Magyarországon.
- ⁴ Ezt a fejleményt nevezte Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György (1991) a szükségletek feletti diktatúrának.
- ⁵ Az államszocializmus fogalmának kifejtéséhez lásd Krausz – Szigeti (2007).
- ⁶ A *Wende* (fordulat) a rendszerváltás közismert elnevezése a volt NDK-ban.

Irodalomjegyzék

- Bartha Eszter 2010: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan Kiadó-ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék (Kelet-Európai Monográfiák, 2), 2011.
- Gábor R. István – Galasi Péter 1981: *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György 1991: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó
- Földes György 1989: *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. Budapest, Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan
- Pittaway, Mark 1998: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary, 1948–1958*. (PhD disszertáció) University of Liverpool
- Pittaway, Mark 2002: The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture and the State in Early Socialist Hungary. *The Journal of Modern History*, 74.
- Pittaway, Mark 2006: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. *Eszmélet* 72 (2006. tél)
- Róna-Tas Ákos 1997: *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor, The University of Michigan
- Somlai Péter 2008: *Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szalai Erzsébet 2004: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 33 évf., 9. sz.

(A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.)

A harmadik nagy átalakulás, avagy hogyan lehet Polányit átmenteni a jövőbe

Az antikommunisták abbeli nagy igyekezetükben, hogy ellenfeleik álláspontját megcáfolják, gyakorta esnek bele ugyanabba a csapdába, mint hajdani ellenlábasaik. Miközben elutasítják a marxizmus lineáris történelemszemléletét – ami olyan, mint valami illuzórikus lépcsősor, amely a földről a mennybe tart –, az antimarxisták átadják magukat a véglegesség illúziójának. Ha a marxizmus arról beszélt, hogy a kapitalizmus összeomlása után felragyog a valódi történelem napja, akkor az antimarxista gondolkodás meg kinyilatkoztatta a kapitalizmus örökkévalóságát és a szocializmus – illúziójának – leáldozását.

Így esett, hogy a hidegháborús filozófus, H. B. Acton a (szovjet) marxizmus elleni archetipikus támadásának a *The Illusion of the Epoch* (a korszak illúziója) címet adta, míg Raymond Aron egy másik marxi idézetre utalva a marxizmust *Az értelmiség ópiumának* (*The Opium of Intellectuals*) nevezte. Ennek az illúzióromboló szándéknak a csúcspontját talán Leszek Kolakowski háromkötetes, nagy műve jelenti (*Main Currents in Marxism – A marxizmus fő irányzatai*), a marxizmusnak mint hitmagyarázatnak ez a ragyogó cáfolata, mely minden egyes kötettel harciasabbá vált, és a szerző egyre szenvedélyesebb, már-már vallásosan elutasító magatartásáról tanúskodott. Kolakowski nézete szerint a marxizmus minél távolabb kerül kezdeti eredetiségétől, annál meredekebb, egyenes vonalú hanyatlást mutat, hogy végül behulljon az értelmiségellenes fekete lukba, ahogyan az az 1960-as években, a diákmozgalmak értelmezése szerint már megtörtént.

A szociológiában a kommunista illúzió végének egy másik olvasatát találjuk meg. Az 1950-es években, illetve az 1960-as évek elején Daniel Bell, Seymour Martin Lipset és mások az ideológia végéről értekeztek. Véleményük szerint nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok oldotta meg az emberiség alapvető problémáit. Valójában, érvelt Lipset, az Egyesült Államok mindig is szocialista volt vagy a szocializmus mindig belopózott a hátsó ajtón. Alighogy ez az eufórikus kijelentés napvilágot látott, a történelem visszavágott: az USA-ban szociális tiltakozási hullám indult, mely ország-világ elé tárta a polgárjogok lábbal tiprásának gyakorlatát, az országban tapasztalható döbbenetes nyomort és a határokon túli imperialista terjeszkedés számtalan tényét. Az Egyesült Államok a

valóságban a kapitalista gonoszság és igazságtalanság szinonimájának bizonyult – tehát semmi köze sem lehetett a szocializmushoz. Az ideológia vége megteremtette saját végét. Maga is olyan ideológiává vált, mely a dominációk és alávetettségek sorát fedte el, és utat nyitott a szocialista kísérletezés új korszakának.

A kommunizmus bukása Kelet- és Közép-Európában 1989-ben, majd két évvel később a Szovjetunióban állítólag magával rántotta és – ismét – eltemette a marxizmust. A „gonosz birodalmának” széthullása lehetővé tette a Nyugat felsőbbrendűségének öngazolását és önünneplését. Csak az volt a különbség, hogy most az USA nem vette magára a szocialista feladatok megvalósítását, hanem a szocializmus mint fogalom került a történelem szemétdombjára. Úgyhogy ekkoriban a legváltozatosabb elméletekkel tömték a fejünket a kapitalizmus hallatlan szívósságáról és a kommunizmus megvalósíthatatlanságáról; a sor Francis Fukuyama győzedelmi indulójától, *A történelem végétől* egészen François Furet sokkal tragikusabbra hangszerelt változatáig, az *Egy illúzió vége* című írásáig terjedt. Ma talán már sokkal óvatosabban nyilatkozunk a történelemről és a történelem jövőjéről. Nem lehetünk biztosabbak a szocializmus végét illetően, mint a kapitalizmus örökkévalóságának kérdésében. A szocializmus és a kapitalizmus olyan mélységesen összefonódott egymással, hogy meglehetősen nehéz elképzelni egyikük elmúltát anélkül, hogy a másik ne tűnne el a történelem süllyesztőjében. Ezért aztán az „illúzió végének” fogalmát Jean Baudrillard találó kifejezésével, a „vég illúziójával” cserélhetjük fel. Tanulmányunk szerény hozzájárulás kíván lenni ehhez a paradox véghez – a végek végéhez.

Kiindulópontomat a magam 1989-1991-es emlékei jelentik, melyek az elfojtott szocialista óhajok újjáéledésére koncentráltak; ezen óhajok, vágyak feltámadásának illetve későbbi megfogyatkozásuknak megértéséhez Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2004 [1944]) című elemzését használom interpretációs keretként. Az önszabályozó piaccal kapcsolatos kritikájából indulok ki, hogy megmutathassam, az elmúlt húsz évben a piaci fundamentalizmus hogyan erősítette meg önmagát, és azt is bizonyíthatom, hogy miért nem lehet ez a történelem vége. Az elemzés során számba veszem, maga Polányi miért ragaszkodott olyan kitartóan egyfajta vég illúziójához, ahhoz a meggyőződéséhez, hogy az önszabályozó piac eszméje többé sosem tér vissza. Ehhez szükséges *A nagy átalakulás* rekonstrukciója, amely a manicheus egyszeri átalakulás elvétől eltérve a kapitalizmus fejlődésén belül számos, egymást követő átalakulást tételez fel. Hogy Polányi a történelmet a piacgazdaság kialakulásának és bukásának történetére egyszerűsítette, annak tudható be, hogy ő alábecsülte a kapitalizmus eszméjének elméleti elemzését – magát e megközelítést is az eredményezte, hogy Polányit magával ragadta a mechanikus és materialista marxizmus elutasítása, és a marxista történeti törvényekkel való leszámolás. A továbbiakban bizonyítani

fogom, hogy a mechanikus marxizmus korántsem jelenti mindenféle marxizmus végét, és *A nagy átalakulás* lapjain átszűrődik egy másféle marxizmus eszméje, mely összhangban van a piacositás harmadik hullámával; olyasfajta marxizmus eszméje, melyből kiszorul a vég illúziója, vagy ahogyan Stuart Hall fogalmazott, a garanciák nélküli marxizmus.

A kommunizmus romjai alá temetett lehetőségek

A kommunizmus összeomlása minden érintett országban két erő együtt-hatásából következett be – egyfelől a domináns osztályokon belül folyó küzdelmek hatására, másfelől a domináns és alárendelt osztályok között zajlott harcok következtében. A két erő különböző, de komplex módokon táplálta egymást. Az egyik végletet a magyarországi rombolás jelentette, amelyet döntően fentről vezényeltek le, a másik véglet pedig a tömegek mobilizálódása volt, amely az NDK és Csehszlovákia összeomlásához vezetett. Ceaușescu hatalmának megdöntése nyílt polgárháború eredménye is volt, de felülről is támogatták. Minden egyes összeomlásra jelentősen hatott a többi államban kibontakozó események dinamikája, és mindet lényegében határozta meg a Szovjetunió magatartása. Abbeli igyekezetükben, hogy magyarázatot találjanak e feletti drámai és váratlan eseménysorra, az elemzők megpróbálták egyetlen meghatározó mozzanatra leegyszerűsíteni – így például a demokrácia iránti vágyról, a kommunizmus iránti gyűlöletről, a gazdasági hanyatlásról beszéltek –, miközben nyilvánvalóan többet értünk meg az eseményekből, ha úgy közelítünk hozzájuk, hogy azok egyetlen politikai erőterben játszó különböző szereplők interakciói következtében alakultak. Akárhogyan is volt, e tanulmányomban inkább azokkal a lehetőségekkel foglalkozom, melyeket a kommunizmus összeomlása nyitott meg, és azt is elemezni kívánom, hogyan söpörte félre az események áradata ezeket az új lehetőségeket. Pusztán csak saját tapasztalataimra fogok hivatkozni.

1985 és 1988 között évente elzarándokoltam Magyarország legnagyobb acélkohászati üzemébe, a miskolci Lenin Kohászati Művekbe, ahol kohómunkásként dolgoztam, minden alkalommal jó néhány hónapig. Bár a szocializmus ránk, az Októberi Forradalom Szocialista Brigád tagjaira épült, alig vettük észre, hogy a rendszer összeomlott. 1989 júliusának második felében éppen Magyarországon tartózkodtam, amikor a különböző politikai pártok változó sikerei tartották lázban Budapestet, továbbá az a kérdés, meddig tart ki még a kommunizmus. A dráma kibontakozását Nagy Imre – az 1956 után meggyilkolt reformer miniszterelnök – szimbolikus újratemetése segítette elő, ahol a Fidesz vezetője, Orbán Viktor diadalmasan és bátran kijelentette: a kommunizmus halott. Tény, hogy ez a vég kezdete volt, melyet Kádár Jánosnak, az 1956-os reformkommunizmus megteremtőjének mindössze két héttel később bekövetkezett halála szimbolizált. Meglehetően, Budapesten Nagy Imre temetése gyűj-

tópont volt a politikában, de semmi hasonló hatása nem volt a Lenin Kohászati Műveknél, ahol a munkások erejét a megerősítő műszakok kiszívták, és elmerültek a családi élet problémáiban, dühösek voltak a növekvő árak miatt, és átkozták a vállalatvezetők alkalmatlanságát, tehetségtelenségét.

Csak 1990-ben kezdett a helyzet megvilágosodni, amikor a privatizáció lehetősége felderengett. Üzemi megbízottunk, aki már korábban lemondott posztjáról, és az előző évben visszaadta párttagkönyvét is, aktívan bekapcsolódott abba a mozgalomba, melynek célja az 1956-os munkástanácsok visszaállítása volt, ennek révén szeretnék volna a Lenin Kohászati Művek irányítását magukhoz ragadni. E szándék már túl kevés és túl késői volt, mivel a szocializmus korábbi menedzserei egyik napról a másikra kapitalista vállalkozók lettek, kivásárolták – vagy inkább eltulajdonították – a szerteágazó kohászati művek legtermelékenyebb részeit, melyeket a továbbra is állami kézben lévő infrastrukturális, veszteséges részlegek tartottak fenn. A pénz az állami koferekből az újsütetű vállalkozók zsebébe vándorolt.

Azon a tavaszon nem dolgoztam, hanem Lukács Jánossal, kollégámmal és barátommal tartottam, aki próbálta felkelteni a dolgozók érdeklődését az ESOP (dolgozói részvénytulajdonlási program) iránt, ami a szocializmusból a munkások érdekeit szolgáló kivezető út lehetett volna. Olyan óriáscégeknél is megfordultunk, mint a Rába Művek, ahol vasúti kocsikat gyártottak, illetve voltunk Herenden is, a híres porcelángyárban. A spontán privatizációnak ebben a korai szakaszában jelentős érdeklődés mutatkozott a munkástulajdonlás lehetőségei iránt. Lukácsnak még a konzervatív MDF vezetőit is sikerült meggyőznie, hogy támogassák a törvényhozásban ezt az alternatívát. A végén mindez kialakult, mivel a privatizációs folyamatokat központosították annak érdekében, hogy a nyugati pénzügyi cégek ellenőrzésük alá vonhassák. Az átalakulás feltételeit a külföldi tőke diktálta, nem pedig a munkástulajdon és munkásellenőrzés különböző formái.

1990 májusában Magyarországról rövid látogatásra Oroszországba utaztam, ahol mintegy százötven szovjet szociológusnak tartottam előadásokat; az esemény tíznapos volgai tanulmányi hajóúton (*komangyirovka*) zajlott. A *Gogol* nevet viselő hajó megfelelt névadója szellemének. Ez a periódus jelentős időszak volt a Szovjetunióban. Februárban a párt lemondott alkotmányban rögzített hatalmi monopóliumáról, és aztán a balti köztársaságok lépéseket kezdeményeztek a Szovjetunióból való kiválás érdekében. A *Gogolon* az orosz parlamentben folyó vitákkal szórakoztattak minket; a parlament ülései máskor legföljebb pantomimjátéknak tüntek, most viszont Borisz Jelcint, Gorbacsov fő riválisát akarták Oroszország elnökének megválasztani. A hajó így a peresztrojka amolyan úszó laboratóriumává változott, amikor utazás közben a gazdaság minden területén zajló titkos privatizációról szóló történetekkel traktáltak útítársaim, és ezt a titkos privatizációt maguk között

szövetkezeti mozgalomnak nevezték. Még a szociológusok is megalakították saját szövetkezeteiket, és közvélemény-kutatási eredményeikkel eredményesen járultak hozzá a lelkes civiltársadalom kialakulásához. Aztán megvendégeltek a harcias vorkutai bányászokról szóló beszámolókkal; ezek a bányászok a szibériai és az ukrajnai kollégáikkal együtt majd a következő évben térdre is kényszerítették a Szovjetuniót.

Kétségbeesetten kerestem a lehetőséget arra, hogy megismételhesem magyarországi terepmunkámat, vagyis hogy bejussak egy szovjet műhelybe dolgozni, amit aztán a csodával határos módon a következő évben sikerült megvalósítanom a távoli északon, Sziktivkar városában. Vajon akadt-e jobb hely a *Gogo*/nál, ha az ember a szociológusok között igyekezett kapcsolatot találni, akik – mint azt később megtudtam – az egész Szovjetunió gyáraiban és vállalatainál (beleértve a hadiipari üzemeket is) nagyra becsült személyzeti vezetők voltak. Az expedíció kockázatos vállalkozásnak bizonyult, mivel a párt még nem teljesen bénult meg, és az út rosszul végződött: vádak és kifogások merültek fel azokkal szemben, akik túl sok időt töltöttek velem és a másik három amerikaival. Nekem azonban óriási kaland volt ez az út, mert mindenben különbözött korábbi, előre megtervezett és megszervezett Szovjetunióbeli útjaimtól, és nekem sikerült itt barátságot kötnöm azokkal, akikkel a következő évtized során együtt kísértem figyelemmel a szovjet összeomlás fázisait.

És ha mindez nem lett volna eléggé érdekes, akkor elmondom, hogy ugyanezen év júliusában, a szovjet utamat megelőzően Dél-Afrikában jártam. 1968 óta nem vetődtem el arra, mivel az Afrikai Nemzeti Kongresszus bojkottot hirdetett az apartheid kormány ellen a tudomány területén. De akkoriban kezdett kirajzolódni a közeledés az Afrikai Nemzeti Kongresszus és *de Klerk* kormánya között. Februárban szabadon engedték a hosszú ideje börtönben tartott Nelson Mandelát, és csapatostul kezdtek visszatérni az országba a száműzetésben élők is. Dél-Afrika, amely politikailag mindig is eleven volt, most egyenesen tűzijátékot produkált, mivel a szegregált városban fellángoltak az összetűzések. Tanúja voltam a sowetói footballstadionban a Dél-afrikai Kommunista Párt megalakulásának, pontosabban újraelakulásának. Aligha lehet elfejteni annak a délutánnak a drámai légkörét, ahogy a felszabadító harc hőseit, akik olyan sokáig éltek illegálitásban, most sorra bemutatták a mintegy negyvenezer fős, reménykedő tömegnek. Meglehetősen ironikus persze, hogy Dél-Afrikában a kelet-európai kommunista pártok és az államszocializmus összeomlásáról tartottam előadásokat. Nagyon nehéz volt szembesülni a párt rendíthetetlen harcosainak ezekkel a tényekkel, de még Joe Slovo, a kommunista párt akkori főtitkára is friss szellemű vitát kezdeményezett a kommunista mozgalom hazai és nemzetközi történetéről. Ám a szocializmus eszménye ebben az országban is vereséget szenvedett, amikor az Afrikai Nemzeti Kongresszus által alakított új kormány 1994-ben hivatalba lépett, és privatizációs programot indítva útjára, tágra nyitotta a határokat a nemzetközi verseny előtt, ami természetesen

a munkások elbocsátásával és a munka informalizálásával járt. Tény, hogy az Afrikai Nemzeti Kongresszus vezetői szívesen letagadnák, hogy valaha is elkötelezték magukat a szocializmus mellett.

A Polányi-elmélet rejtélye: piacosítás ellenmozgalom nélkül

1990-ben meglehetősen optimista voltam a jövőt illetően, és ennek egy polemikus írásomban hangot is adtam: „A marxizmus halott: éljen a marxizmus”. A marxizmus, írtam akkor, az az elmélet, amely a legjobb magyarázattal képes szolgálni az államszocializmus összeomlásának okairól most, hogy a termelési viszonyok már nem béklyózzák meg a termelőerőket. De ennél is fontosabb – jelentettem ki –, hogy a szovjet típusú kommunizmus csődje megnyitja az utat a marxizmus előtt, hiszen az végre kiszabadulhat az uralkodó ideológia szorításából. Az elüszkösödött láb levágása után a marxizmus újra felkel és jár majd. Tény, ami tény, mindmáig tévedésnek bizonyult ez a jóslatom – kevés kivételtől eltekintve a kapitalizmus ilyen vagy olyan formában, de mindenhol győzedelmeskedett, letarolta és megsemmisítette a valódi alternatívákat, beleértve magának az alternatívának a lehetőségét is.

Ugyanakkor a marxizmushoz, de legalábbis az általam marxizmusként ismert eszmékhez való viszonyom is meglehetősen kritikus lett. Segítségével meg tudtam magyarázni az államszocializmus megsemmisülését, de nem segített eligazodni a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet okozta pusztítást illetően; az átmenetnek ezt a folyamatát egyébként én primitív ellen-felhalmozásnak, leépülésnek (*disaccumulation*) nevezem. A piacosítás keretei között nem a kizsákmányolás, hanem a munka száműzése volt a legszembetűnőbb jelenség, amely magyarázatot kívánt. Hogy megértem e folyamatokat, Polányi Károlynak *A nagy átalakulás* című 1944-ben született klasszikus művének tanulmányaihoz és figyelemzetéseivel fordultam. A mű két szempontból is roppant jelentős.

Először is, a szerző azt állította, hogy a piaci kapitalizmushoz nem vezet piaci út, hogy a piacok természetes módon nem alakulnak ki, hanem erőszakkal kell őket megteremteni és fenntartani az állam politikai beavatkozása révén. A piaci fundamentalizmusnak a paradoxonja, amely a szovjet államnak a kapitalizmusba való átalakulását is mozgatta, abban állt, hogy a piacnak a régi rendszer hamvaiból kellett volna feltámadnia. Ahogyan korábban a bolsevik átmenet, ez utóbbi is forradalmi átmenetnek bizonyult – a kapitalizmusba való átmenetet ötszáz nap alatt lebonyolítani, ahogyan a Satalin-terv megfogalmazta, az államot a lehető leghamarabb lerombolni, és mindenkit, aki ellenállni próbál a változásoknak, a sokterápiával lesből megbénítani. Polányi már azelőtt magyarázta ezt nekünk, mielőtt ez a *big bang*, ez a nagy durranás fedőnevű piaci őrület kirobbant volna, és a szovjet lakosság a sokterápia pusztító hatása alá került. Kína tisztán igazolta Polányi azon jóslatát, hogy a párt

által szervezett és vezényelt átmenet hogyan táplálja és formálja ki az államszocializmus méhében a piacgazdaságot. Magyarország pedig még korábban demonstrálta, milyen hatékonyan lehet a központosított gazdaság repedéseiben kicsírázó piacokat felnövelni.

E tanulmányban azonban Polányi jelentőségének inkább a második aspektusával foglalkozom, nevezetesen a kettős irányú mozgás elméletével – vagyis azzal, hogy az önszabályozó piac kialakulása szükségszerűen vezet el az ellenmozgalomhoz, a társadalom önvédelmi lépéseihez. Polányi azt állítja, hogy nem a kizsákmányolás, hanem az árucikké válás, az ún. kommodifikáció volt az, ami Nagy-Britannia társadalmi szövetségének felfeslésével fenyegetett az ipari forradalom idején, és ez váltott ki tiltakozást. Különösképpen a termelésnek, a munkaerőnek és a pénznek mint kulcsfontosságú tényezőknél az árucikké tétele volt az, ami a civilizáció megsemmisülésének veszélyét hordozta, és egyértelműen ez a helyzet fenyegette Nagy-Britanniát a tizenharmadik században. Amikor az emberi lényeket a szabályozatlan munkaerőpiacon szabadon adható és vehető munkaerővé redukálják, megsemmisül emberi karakterük, és használhatatlan eszközökké silányulnak azon vállalkozások számára is, amelyek őket mint munkaerőt megvásárolták. Amikor a földet és a földből élő közösséget elválasztják egymástól, hogy eladó területekké változtassák és tetszés szerint kereskedjenek vele, akkor az attól kezdve már nem szolgálja eredeti célját, vagyis azt, hogy az emberi létezés alapja legyen. Amikor a pénzből csinálnak árucikket úgy, hogy az értéke hullámszik, akkor éppen azokat a vállalkozásokat taszítják ki az üzletből, amelyeket pedig fenn kellene tartania. Ennek a három fiktív árucikknek ez a közös sajátossága: mihelyt a szabályozatlan csereforgalom részévé válnak, elveszítik használati értéküket, noha a cserének éppen ez volna a célja. De használati értékük elvesztése magával vonja a társadalom emberi kötelekeinek felbomlását, és erre – mondja Polányi – a társadalom spontán módon önvédelemmel válaszol.

Polányi tételét az angol történelemből vett példákkal illusztrálja. Így leírja, hogyan védelmezte az egyházközösségek közösségeit a Speenhamland-rendszer, vagyis az önszabályozó piacot feltartóztató 1795-ben elfogadott törvény (amire majd később még visszatérek), amely külső támogatást nyújtott a nemzeti munkaerőpiac kialakulásának hatásaival szemben. Am a gát 1834-ben átszakadt, ekkor ugyanis új szegénytörvényt fogadtak el, amely felszámolta a külső támogatást. Mindez azonban a társadalom részéről ellenlépést váltott ki: megalakultak Robert Owen utópikus közösségei, kialakult a szövetkezeti mozgalom, létrejött a chartista mozgalom, majd később, a tizenkilencedik század utolsó negyedében parlamenti törvények törölték el a szervezkedést tiltó törvényeket, és lehetővé tették a szakszervezetek kiformalódását, kiterjesztették a munkásosztály szavazati jogait, bevezették a munkások kompenzációját és így tovább. A huszadik századi történelemben Polányi figyelme az aranystandard által irányított nemzetközi kereskedelem felé

fordul, vagyis a pénz kommodifikálása kelti fel érdeklődését. Az a pusztítás érdekelte, amit ez a jelenség eredményezett az 1930-as években az egyes nemzetgazdaságokban, és ami az egyes országokban eltérő reakciót váltott ki a faszizmuson át a sztálinizmusig, a New Deal-ig és a szociáldemokrácia kialakulásáig. Minden politikai rezsimben közös volt azonban az, hogy reaktív elszigetelődéssel próbáltak védekezni a nemzetközi kereskedelem és az árucikké változott pénz okozta pusztítások ellen. Bár a reakciónak specifikus történelmi gyökerei voltak, különösen fontos volt az osztályerők egyensúlya, ám a hajtóerőt az adta, hogy a társadalmat a piac a teljes megsemmisülés rémével fenyegette. Polányi ezt a folyamatot a kettős mozgás törvényeként fogalmazta meg: minden egyes lépésre, amelyet az önszabályozó piac kialakítása felé tesznek, a társadalom ellenmozgással válaszol. Az embert ez a megfogalmazás Newton harmadik mozgástörvényére emlékezteti: a hatás és az ellenhatás egyenlő és ellentétes irányú!

Ám itt van a probléma gyökere is. Tény, hogy az angol munkásság mobilizálódott, és az is tény, hogy a mobilizálódást nem lehet pusztán a kizsákmányolás mértékével magyarázni, hanem nyilvánvaló, hogy történelmi örökségek is jelentős szerepet játszottak kialakulásukban, amint arra E. P. Thompson az angol munkásosztály kifermálódásáról szóló, ragyogó munkájában rámutat. Ha Oroszország felé fordulunk, látható, hogy a társadalom reakciója – már amit annak lehet nevezni – a sokterápiára és általánosságban a piacosításra a fentiekől jelentősen eltért. Ahelyett, hogy egyre szélesebb körű tiltakozás mutatkozott volna, a társadalom hajlandó volt visszatérni a nem-piaci, szovjet korszakot megelőző állapotokhoz. Amikor a rendszerváltást követően a szovjet munkásosztály sorsát elemeztem, felfigyeltem egy folyamatra, amelynek az involúció elnevezést adtam – azaz se nem forradalom, se nem evolúció –, és amely a Polányi által piac előtti társadalomként leírt viszonyrendszerre hasonlít, alapját pedig a háziipari gazdaság és a kölcsönösség valamint újraelosztás elvei adják. Ezt a visszalépést az ipari munkásság körében éppen úgy meg lehet figyelni, mint a közös gazdaságokban dolgozó parasztok között. A piacosítási folyamat nem indította be a társadalom spontán ellenállását. Éppen ellenkezőleg.

A kommunista korszakból jóval erősebb civil társadalmat öröklő Magyarországon és Lengyelországban a kettős mozgás eltérő formát öltött. Az ember azt várná, hogy a Szolidaritás által megalakított kormány a piacgazdaságba való átmenetet óvatosan bonyolította le, és a gyakorlatban majdnem ez is volt a helyzet, de nem a Szolidaritás vezetőinek ellenállása, hanem a menedzserek vonakodása miatt. Mint azt David Ost olyan ékes-szólan leírta, a Szolidaritás antikommunizmusa erősebbnek bizonyult a munkásosztály támogatása iránti elkötelezettségüknél – olyannyira, hogy a szocializmus összeomlását követően a munkaerő szorongatott helyzetbe került, ha politikai támogatást keresett. A kommunizmus elutasítása olyan mélyről fakadt a lengyel társadalomban, hogy nemcsak a szocializ-

must, hanem az osztálynak a fogalmát is megtagadták, és ezzel szélesre tarták a kaput a jobboldali nacionalizmus csábereje előtt. Magyarországon hasonló történéseknek lehettünk tanúi: először a szabaddemokraták és a Fidesz álltak a piaci társadalom megteremtéséért folyó harc élén, majd a kommunista párt örökösei is csatlakoztak hozzájuk. A társadalom piaccal szembeni ellenállását itt is a konzervatív nacionalista pártok, például a Magyar Demokrata Fórum vették kézbe. Gille Zsuzsa például leírja, az Európai Unióhoz való csatlakozás hogyan hozta magával az olcsó élelmiszerek importját, új ipari sztenderdek erőszakos bevezetését és a mezőgazdasági termelésbe beözönlő külföldi tőke tényyerését. Mivel e támadásokkal szemben teljesen védtelenek voltak, a parasztok a *Jobbik* és a hozzá hasonló jobboldali pártok támogatását keresték a neoliberais politika csapásaival szemben. Akárcsak Lengyelországban, az ún. szocialista pártok lemondtak a szocialista eszmények védelméről, és ezzel utat nyitottak a jobboldali nacionalizmus előtt.

A dél-afrikai neoliberais fordulat egészen más történelmi kontextusban zajlott, de kérdés, mennyire eltérőek az eredmények. Polányi ténylegesen Dél-Afrikára utal, amikor egy meglehetősen elnagyolt értékelésében a gyarmatosítás hatásait elemzi, és párhuzamot von az angol munkásosztályt a tizenkilencedik század elején ért pusztulással – párhuzamot lát a közösség felszámolásában és a munkások lealacsonyításában. Minden politikai tiltakozást, minden politikai függetlenségi törekvést Polányi az angol ipari forradalom lencséjén át vizsgál. Ahogyan Anglia historiográfiája előrelépett 1944 óta, ugyanúgy lépett előre Dél-Afrika historiográfiája is, ami azt jelenti, hogy a harc sohasem egyszerűsíthető le a társadalom önvédelmére. De még ennél is fontosabb, hogy azt láthatjuk, a társadalmi tiltakozás az 1980-as években érte el csúcspontját, vagyis akkor, amikor még az apartheid állam irányította a gazdaságot. Tény, hogy éppen ezzel az ipari irányító apparátussal szemben lépett harci szövetségre az ipari tőke az Afrikai Nemzeti Kongresszussal. Továbbá, amikor az apartheid bukásával a piacok megnyitáltak, bár nem tűntek el teljesen a tiltakozások, de meglehetősen alábbhagytak. Ahogyan a munkásosztályt kiszorították a termelésből az informalizálás legkülönbözőbb eszközeivel (kiszervezés, háztáji, háziipari termelés stb.), úgy veszítette el *képességét* is arra, hogy tiltakozzon, míg azok, akik meg tudták tartani az állásukat, elvesztették *érdeklődésüket* a tiltakozás iránt. Ismételten, a felszabadító párt feladja szocialista elveit (egészen odáig elmegy ebben, hogy azt is tagadja, valaha lettek volna szocialista elvei), és keblére öleli a neoliberalizmust; ezzel a lakosság döntő többségét magára hagyja. (Érdemes itt megjegyezni, hogy a *Grounding Globalization* című művükben Webster, Lambert és Bezuidenhout bemutatja, hogy a háztartásigép-iparban a piacosításra adott válasz mennyire eltérő Dél-Koreában [tűl munka és beleegyezés], Ausztráliában [szervezett harc] és Dél-Afrikában [informalizálás]. El kell gondolkodnunk azon, vajon a reakciók miért ennyire eltérők a gazdaságilag párhuzamos helyzetekben.)

A neoliberalizmus fűtötte a kapitalizmus elleni fellépés másféle formáinak meghonosodását is. Cihan Tugal például a Törökországban tapasztalható neoliberális iszlám felemelkedésére utalva egyfajta passzív forradalomról beszél, amely felszívta az iszlám kapitalizmusellenességét, részben persze az iráni forradalom tapasztalataira adott reakcióként, mivel ez utóbbinak sikerült féken tartania a neoliberalizmust. Érdekes jelenség, hogy azokban az országokban, ahol a szocializmust katonai diktatúra söpörte el, a szocializmus ismét egyfajta virágkorát éli. Itt első-sorban Latin-Amerika ún. „rózsaszín forradalmi hullámára” utalnék, azaz arra a folyamatra, melynek során szocialista pártok kerülnek hatalomra inkább választások, mintsem forradalmak útján – gondoljunk csak Bolíviára, Venezuelára, Uruguayra, Brazíliára, Chilére, Argentínára. Ezekben az országokban ma is napirenden vannak olyan szocialista projektek, amelyek lényegében a részvételi demokráciára épülnek.

A nagy átalakulástól a piacosítási hullámokig

Polányi Károly elmélete két, egymással szorosan összefüggő rejtélyt hagyott ránk. Egyfelől, nem vizsgálta a piacosítással szembeni ellenmozgalmak lehetőségének feltételeit, és különösképpen a jelenlegi neoliberális korszak adta feltételeket. Másfelől, Polányinak meggyőződése volt, hogy az emberiség soha nem fogja ugyanazt a hibát ismét elkövetni, soha nem fog beletörődni a piaci fundamentalizmus meggyökereztetésébe, amit ő liberális krédónak nevezett, és amelynek alapját az önszabályozó piac ideája alkotja. Miután rámutatott, milyen szörnyű pusztítással járt az emberiségre nézve, úgy gondolta, lehetetlen, hogy a piaci fundamentalizmus ismét feltámadjon. Azt gondolta, a két világháború okozta tragédia, valamint a fasizmus és a sztálinizmus tapasztalatai mindörökké maguk alá temették az önszabályozó piac eszméjét. Ha választ találunk arra, jóslata miként lehetett fatálisan téves, akkor jóval hatékonyabban láthatjuk át, hogy a piacosítás jelen hullámára adandó ellenmozgalom vajon miért is várat magára.

Mikor Polányi az önszabályozó piac végét posztulálja, akkor a kapitalizmus történetét két szakaszra bontja: az önszabályozó piac felemelkedésére és bukására. Az önszabályozó piacot a Speenhamlandnek harminckilenc évig sikerült feltartóztatnia, vagyis a törvény 1795-ös megszületésétől 1834-es visszavonásáig; ekkor a szegénytörvény lépett a helyébe, amely felszámolta a külső támogatást, és első ízben teremtette meg a valódi munkaerőpiacot. Csak ekkor – vagyis amikor kénytelen volt függőségi mentalitását feladni és pusztá léte forgott kockán – vált képessé a munkásosztály arra, hogy önmagát történelmi erőként megalkossa, ami meg is történt a tizenkilencedik század során. Az éhínség ostorcsapásai alatt nyögve állt be a munkásság a gyári mozgalom mögé; ekkor azt követelte, hogy rövidebb legyen a munkanap,

kiállt az owenizmus, a szövetkezeti mozgalom és chartista mozgalom mellett, szavazati jogainak kiterjesztése érdekében. Csak amikor a munkásosztály a reformista szakszervezetek révén már hozzáedződött a kapitalizmus feltételeihez, (amelyet részben még jobban elmélyített az 1873–1886-os nagy gazdasági válság) akkor, azaz a tizenkilencedik század utolsó negyedében szerezte meg a törvények adta engedményeket. A piac megjelenésére adott válasz egyfajta új imperializmusban öltött testet, amely a világkereskedelem működésével, a nyersanyagpiacok és új piacok megszerzésére irányuló versengéssel függött össze, és mindez elvezetett az első világháborúhoz.

De aztán, az első világháborút követően a piacokba vetett hit hevesen nyert teret, és a virágzó 1920-as évek a szabad kereskedelem hátán felkapaszkodó kapitalizmus gyors terjeszkedésének lettek tanúi; a szabad kereskedelem pedig az aranystandardba vetett bizalmon alapult. Az aranystandarddal valójában a nemzeti valutáknak rögzített átváltási rátája volt, ami katasztrofálisan lecsökkentette a nemzeti központi bankok manőverezési képességét a monetáris politika irányítása és közvetve a nemzetgazdaságok élénkítése terén. Végül az aranystandardra épített kieroszakolt nemzetközi kereskedelem az egész rendszert romba döntötte; az első ország, amely összeomlott, Nagy-Britannia volt (1931-ben), majd az USA is felmondta az aranystandard elvét (1933-ban), és ekkor kezdett kialakulni a piaccal és a pénz kommodifikálásával szembeni protekcionista politika. Akárcsak az 1834-es szegénytörvény, az aranystandard felmondása is a piac elleni fellépés kezdetét jelentette, ami a New Deal, a szociáldemokrácia, továbbá a fasizmus, a kollektivizálás, a központi gazdaságirányítás, valamint a második világháború kirobbanásában intézményesült.

Polányi elméletében a nagy átalakulás nem a piac létrejöttét jelenti, hanem a piac elleni fellépést, ami a piacot a társadalom ellenőrzése alá tudja vonni. Élete végén nem a piac teljes felszámolásában bízott, hanem a társadalmi ellenőrzésben, ami meg tudja őrizni a földet, a munkaerőt és a pénzt a teljes kommodifikálástól. A kapitalizmusnak mindössze két periódusát különböztette meg: az önszabályozó piac eszméjének felemelkedését, ami fokozatosan magával vonta a munkaerőt, a földet és a pénzt áruvá válását, majd erre válaszul életre hívta a társadalom önvédelmi ellenmozgalmait. Amikor az ember ráébred az önszabályozó piac váratlan visszaszivárgására – az 1970-es évek közepén és az olajválság hatására –, akkor megpróbálja Polányi történetiszemléletét újraértelmezni, és a piacosításnak nem pusztán egyetlen általános felívelő korszakát tételezni, melyet az ellenmozgás lefelé haladó ága követ, hanem egymást követő piacosítási hullámokat látni, amelyeket a kommodifikáció elkülöníthető mintázata és a piacosításra adott eltérő ellenmozgalmak jellemeznek.

Ha követjük Polányi leírását, az első periódus a munka árucikké-telének megtörténtét és az arra adott reakciót foglalja magában. Itt az

ellenmozgalom valójában az osztályharc, amelynek során a munkaerő a munkajogok kiterjesztését követeli, és a küzdelem még akkor is a helyi közösségekből indul ki, ha később a század folyamán országos jelentőségűvé válik. A viszontválasz konkrét formáját az osztályerők nemzeti konfigurációja alakította – így aztán Angliában a munkásosztály nagyjából és egészében autonóm erőt alkotott, míg a kontinensen a munkások szövetséget kötöttek a kapitalistákkal a feudális arisztokrácia ellen. Angliában a munkásosztály meg volt félemlítve és ki volt zárva a politikai képviseletből a reformista szakszervezetek létrejötte előtt, majd ezek mederbe terelték és megszelídítették az elégedetlenséget. Ezzel ellentétben, a kontinensen a domináns osztályok felismerték az effajta kirekesztés veszélyeit, és a munkások lehetőséget kaptak arra, hogy megalakítsák saját pártjaikat. Amikor pedig a munkaerő jogait törvényileg is garantálták, akkor a szabad kereskedelemnek a nemzeti protekcionizmus szabott korlátokat. A protekcionizmust az első világháború hozta felszínre, ami a piacosság második hullámát indította el.

Hogy bekapcsolódhassanak a nemzetközi kereskedelembe, a nemzeti valuták most az aranystandardnak voltak kiszolgáltatva, ami konvertibilissé tette őket. Ám a pénz áruvá válása súlyos inflációt és deflációt eredményezett, és a nemzetgazdaságokat létükben fenyegette. A piacosságnak ebben a második hullámában a nemzetgazdaságok reagáltak a fejleményekre azzal, hogy felmondták az aranystandardot, és lezárták gazdaságaikat a nemzetközi szabad kereskedelem előtt. Ez az államilag szabályozott gazdaságok korszaka volt, amelyekhez bizonyos szociális és jóléti jogok társultak (amelyekbe beletartoztak a munkával kapcsolatos jogok is). Hogy a protekcionizmus milyen tényleges formát öltött az egyes országokban, ismét csak a történelmi hagyományokat és az osztályok közötti erőviszonyokat tükrözte.

Ha meghatározzuk a piacosság első két hullámát, illetve a velük szemben kialakult ellenmozgalmakat, akkor világosan kirajzolódik a piacosság harmadik hullámának logikája; ezt a fejleményt Polányi már nem élhette meg. Az 1974-es olajválsággal kezdődő harmadik hullám előrevetíti a kommunizmus összeomlását (és erősen befolyásolta ezt az összeomlást sokféle, közvetett módon), ami aztán még jobban felerősítette és meg is erősítette a harmadik hullámot. Ahogyan például Gil Eyal kimutatta, a kommunizmus ellenségei a piaci fundamentalizmusra támaszkodtak szembenállásuk kialakítása során, és sikerük csak olajat öntött a tűzre, amelynek lángjait az uralkodó ortodoxia vetette. Van-e jobb, megfelelőbb ideológiai inspiráció, mint amit a kommunistákból lett újhítek teremtenek, olyanok, akik egész életükben a tervgazdaság működését biztosították? Továbbá, mivel a kommunizmus a kapitalizmus egyenlősítő alternatívája volt, a szisztéma összeomlásával csökkent a kapitalizmusra nehezedő nyomás, hogy emberi arcot öltson – hogy biztosítsa a megfelelő közoktatást, jóléti juttatásokat, társadalmi biztonságot, egészségügyi szolgáltatást. Ennek megfelelően az USA-ban minden olyan kísérlet, mely a

kapitalizmusnak efféle egyenlősítő arculatot próbál adni, azonnal diszkreditálódik mint szocialista, tehát ördögtől való, és ez is csak azt mutatja, hogy a kommunizmus összeomlása milyen mélységesen hiteltelenítette ezeket az eszméket.

A piacosításnak ez a harmadik fázisa nemcsak a munkaerő és persze a pénz áruvá változtatását végzi el, hanem a környezetet is áruvá teszi. Ez az új elem az, amely sajátos, új ellenmozgalom alapjául szolgálhat, ám ennek olyan ellenmozgalomnak kell lennie, amelynek – ha valóban hatékony akar lenni – globális méreteket kell öltenie. Még nem jutottunk el a földi létet fenyegető szörnyű veszélyhez, amely az emberi jogok széles körű védelméért kiáltana, és amely magában foglalja majd a munka- és szociális jogok körét, de persze túl is lép azokon. Csak az egész emberiséget fenyegető, egyre súlyosbodó környezeti válság – függetlenül attól, hogy a globális felmelegedés, a vizek privatizációja vagy a föld kizsákmányolása okozta-e – eredményez majd hatékony globális ellenmozgalmat. A mozgalmat nem a világvégével riasztató forgatókönyvek vagy absztrakt jóslatok fogják felfejleszteni, hanem katasztrófák sorozata Csernobiltól kezdve az ázsiai cunamikig.

Az effajta környezeti katasztrófáknak emblematikus példája volt az a cseppet sem a természet okozta pusztulás, ami a Katrina-hurrikánt követően New Orleansban bekövetkezett, hiszen egyértelműen és tisztán a piaci fundamentalizmus és a vele fű alatt együttműködő nemzetvédelem tevékenységének következménye volt. Először is, a kapitalista környezetpusztításnak óriási szerepe volt abban, hogy a hurrikán ilyen hatalmas károkat okozhatott. A hurrikánok általában véve is egyre intenzívebbé válnak a globális felmelegedés miatt, ami megemelte az óceánok vizének hőmérsékletét. Ami New Orleansra vonatkozik, ez mesterségesen kialakított város, melynek nem is volna szabad azon a helyen léteznie, mert a Mississippi árterében fekszik. Ahogyan a huszadik század folyamán a város terjeszkedett, egyre több mocsaras területet csapoltak le, és ezzel a város egyre nagyobb részét a tengerszint alá nyomták, amivel csak még sebezhetőbbé vált a hurrikánok előtt, és egyre inkább a spórolósan kiépített töltésektől és gátaktól függött a sorsa. Ahogyan a városban fejlődésnek indult a szórakoztató ipar, a Mexikói-öbölben pedig egyre intenzívebben fejlesztették az olajipart, úgy erodálódtak a mocsaras területek, és ez teljesen kiszolgáltatotta a metropoliszt a viharoknak. A nemzetvédelem elmulasztotta a környezeti pusztulás hatásainak ellensúlyozását. Az, hogy a gátak felmondták a szolgálatot, nemcsak a mérnöki és építői hanyagság vagy tudatlanság következtében állt elő, hanem az infrastruktúra fejlesztésének elhanyagolásából fakadt, ami háttérbe szorult a katonai biztonsággal szemben.

Az állam militarizálása nemcsak a megelőzés elmulasztására ad magyarázatot, hanem arra is, miért volt olyan határtalanul elfuserált a mentési hadművelet, ami sokkal inkább emlékeztetett katonai meg szállásra, mintsem humanitárius mentési beavatkozásra; hiába volt a

mentés, a lakosság negyede az elárasztott városban rekedt, és több mint ezer ember halt meg. A torzszülött nemzetvédelemi minisztérium létrehozása, amelynek a Szövetségi Katasztrófa-elhárítási Ügynökséget (Federal Emergency Management Agency) is alárendelték – ezzel lefokozták minisztériumi státusából –, nagyjából-egészében megvilágítja a tehetetlenség forrását. De ugyanennyire fontos az a tény is, hogy az állam a kirekesztett lakosságot – szegényeket és feketéket, fehéreket és időseket, kórházi ápoltakat és a börtönök foglyait – nem tekintette érdekesnek arra, hogy megmentse őket. Végül pedig, amikor az újjáépítésre került sor, az állam jócskán megnehezítette ugyanennek a kirekesztett csoportnak a dolgát, amikor megpróbálták visszakövetelni otthonaikat; vagy azzal, hogy elképesztően magas biztosítási díjat követeltek tőlük, vagy úgy, hogy a bérlakás-rendszert egyszerűen felszámolták. Az újjáépítés és a rehabilitáció pedig úgy folyt, hogy az építőiparban érvényes munkajogokat egyszerűen felfüggesztették, és ezzel bátorították a munkaadókat arra, hogy inkább papírok nélküli emigránsokat alkalmazzanak a New Orleans-i munkavállalók helyett. Egyszóval, a szövetségi kormány maga vezényelte a természet árucikké változtatásának és a munkaerő újra áruvá változtatásának hosszú történetét.

Tágabban értelmezve, világosan láthatjuk, a környezeti pusztulást mint problémát – függetlenül attól, hogy éghajlati változás, az erdők kiirtása vagy mérgező hulladékok okozták – hogyan próbálják további kommodifikálással (nevezetesen azzal, hogy bírságot fizetnek a szennyezést) megoldani. A környezet elpusztítása ezzel mintegy elfogadhatónak minősül, mindaddig, amíg fizetünk érte, de amikor ezt tesszük, akkor csak elmélyítjük a jövőbeni válságot, és egyúttal a károk jóvátételére szolgáló összegek kifizetését a károk okozóiról átruházzuk azokra, akik nem tudják e költségeket viselni.

A piacok összetett és egyenlőtlen fejlődése

A piacositásnak ezek a hullámai nem egymástól elszigetelten jelentkeznek, hanem inkább dialektikus fejlődést (vagy visszafejlődést) mutatnak. E fejlődés során minden egyes újabb hullámot két körülmény határoz meg: a három fiktív árucikk (a munkaerő, a pénz és a föld) közül melyiknek az aktuális kommodifikációja zajlik, illetve hogy erre a folyamatra éppen milyen a jellemző reakció. A fő vonulat mellett azonban a másik két fiktív árucikk kommodifikációja is jelen lehet. A piacositás második hulláma többek között támadást intézett az első periódusban megszerzett munkajogok ellen, illetve a pénz áruvá válását hozta magával, amely aztán – ellenreakcióként – újra szociális jogokat alakított ki, köztük munkajogokat is. Hasonlóképpen, a harmadik hullám, mint már fentebb láttuk, a munkaerő áruvá válását, a szociális jogok visszavonását és a pénz kommodifikálását eredményezi; amint azt jól láthattuk az egész világon

végigsöpörő pénzügyi válság során, illetve hatása most már kiterjed a természet áruvá alakítására is, ami új, tartós fenyegetést jelent az egész emberiségre. Tény, hogy a neoliberais rend azzal a kihívással állt elő, hogy meg kell értenünk a három kommodifikációs jelenség egymáshoz való viszonyát, azokat az új formákat, amelyeket felvesznek, valamint a folyamatos ellenmozgalmak természetét.

Végül, a piacositás hullámaint a világ különböző térségeiben eltérően érzékelik a társadalmak, és nemcsak a helyi és nemzeti hagyományok különbözősége miatt, hanem annak következtében is, milyen helyet foglalnak el a kapitalista világrendszerben. Amikor Polányi egyenlőségjelet tesz az afrikai közösségek gyarmati felszámolása és a brit munkásközösségek megsemmisítése közé, lényeges különbségeket hagy figyelmen kívül, mindenekelőtt a gyarmatok kizsákmányolását a természeti kincsek kiaknázása és új piacok megnyitása céljából; utóbbi ugyanis a létfenntartási eszközökhöz való hozzáférést csak részlegesen korlátozta, míg az ipari Nagy-Britanniában a munkaerő teljes kisajátítása ment végbe a létfeltételektől való teljes elszigetelés közepette. A brit munkaerő alkalmazása a gyarmatokról beszállított nyersanyagok importjától és a Nagy-Britanniában gyártott késztermékek gyarmatokra exportálásától függött. A második korszakban annak a birodalmi célkitűzésnek a véghezvitele, hogy a kapitalista világ gazdaságba integrálják a periférikus térségeket, sikeres függetlenségi mozgalmaknak teremtett lehetőséget, és véget vetett a nagyhatalmak gyarmatok iránt tanúsított politikai felelősségvállalásának. A perifériás országok spontán módon alkalmazkodnak periférikus szerepükhöz, sőt reprodukálják is ezt az állapotot akkor, amikor versengenek a kapitalista befektetésekért és az északi piacokra való bejutásért. Az ún. globalizáció harmadik korszakában a periféria országai válnak áldozati bárányokká a környezeti harcokban, mivel a mérgező hulladékok szemétdombjai lesznek, és a légkörszennyezést is ők sínylik meg legjobban. Igaz, persze, hogy az ilyen súlyos környezeti veszélyeket nem lehet könnyedén specifikus földrajzi térségekhez szögezni, amint azt a csernobili katasztrófa oly ékeesen bizonyította.

A világ különböző régiói nemcsak eltérő módon érzékelik a kommodifikáció hatásait, hanem elérő ritmusban is. A három hullám története Angliában például majdnem két évszázadot fog át, míg az USA-ban mondhatni egyetlen század alatt lezajlott. Kína és a hozzá hasonló országok e három hullám egyidejű jelenlétét tapasztalják meg. Olyan ez, mintha a Speenhamland óta napjainkig lezajlott eseményeket ötven esztendőbe sűríténénk. Ahogyan Vu Dzszi-min írta, a kínai hukou (tartózkodási engedélyek) rendszer, ami a vidékről jövő munkaerő áramlását az állampolgári jogok segítségével szabályozza, a kínai Speenhamlandnek tekinthető, mert a vidéki települések felelőssége volt, hogy lakóik boldogulásáról gondoskodjanak. Az utóbbi harminc év reformkorszakában a hukou-rendszer fokozatos összeomlásának és ezzel párhuzamosan az országos munkaerőpiac kialakulásának lehettünk tanúi. Ugyanakkor

azonban ezen idő alatt Kína meghatározó jelentőségű kereskedelmi hatalommá nőtte ki magát, felhalmozva olyan pénzügyi készleteket, amelyek képesek az USA óriási fizetési deficitjét ellensúlyozni. Kína a nemzetközi nyomás hatására csökkentette valutája értékét, ám a gazdaság terén mindmáig elutasította, hogy lemondjon a központi ellenőrzésről. Végül, Kína robbanásszerű növekedése elképzelhetetlen mértékű környezeti problémákat szült. A piaci cunami nyomása alatt álló Kína egyfajta potenciális New Orleans, persze, jóval nagyobb méretekben. Ahogyan maga Polányi is kifejtette, nem maguk a társadalmi változások, hanem a társadalmi változások arányai határozzák meg a gazdasági és szociális katasztrófa méretét.

Fentebb úgy rekonstruáltuk Polányi elméletét, hogy az ő egyszeri „nagy átalakulási” folyamatát kettőre osztottuk; sőt, egy harmadik „nagy átalakulás” lehetőségét is felvázoltuk. A piacosítás minden egyes hullámát a munkaerő, a pénz és a környezet (mindhárom entitás jelentése időtől és helytől függően változik) kommodifikálásának sajátos kombinációja jellemzi, és mindegyik nagy átalakulás a piacosításra adott ellenmozgást is jelent, mindegyik eltérő mértékű, az aktorok különböznek, más és más a földrajzi epicentrumuk és így tovább. Az egyes „nagy átalakulások” nem szigetelődnek el egymástól, hanem a következő a megelőzőn alapul. De fel kell tennünk a kérdést, vajon újabb tárgyakkal bővül-e a fiktív árucikkek köre, vagyis várhatóan kiegészül-e a munkaerő, a pénz és a környezet listája olyan entitásokkal, melyeket a kommodifikálás alapvetően és lényegében torzít el. Az egyik kézenfekvő tárgy maga a tudás lehet. Ha a mai helyzetben az új ismeretek termelésére és terjesztésére gondolunk, rémülettel kell eltöltsön bennünket, milyen nagy mértékben alá van vetve a tudás és ismeret a piac törvényeinek. Az agytrösztök és az ún. kettes típusú, azaz a problémára fókuszáló és interdiszciplináris ismeretek megszerzésére koncentráló ismeretszerzés felbukkanása jelzi ezek eszközzé válását. Jól nyomon követhető ez a folyamat az egyetemek jellemző vonásait érintő változásokon: hatalmas tempóban veszítik el autonómiájukat, a közt szolgáló szerepüket, mivel alá vannak vetve az államok és a korporációk igényeinek; és ők híven szolgálják a munkaerő, a pénz és a környezet áruvá tételét. Manapság az egyetemeken tapasztalható harcok a közösségi tudás védelméért folynak, azért a tudásért, amely elérhető és felfogható a közösség számára, azaz a társadalom érdekében áll, és olyan tudás és ismeret, amely szükséges ahhoz, hogy a piacosítás harmadik hulláma borzalmainak útját állhassuk.

A kapitalizmus és a marxizmus felülvizsgálata

A fentiek ismeretében joggal merül fel a kérdés, vajon Polányi miért gondolta azt, hogy az önszabályozó piac eszméje halott és mindörökké el van temetve. Vajon egyszerűen csak az empiriából következő meggyőződése

volt-e az, hogy az ellenmozgalmak olyan, a piacok szabályozta rendszerekben szilárdultak meg, amelyek már örökkévalónak és sziklaszilárdnak látszottak? Vagy inkább az történt: úgy vélte, az emberiség megértette az önszabályozó piac pusztításaiából adódó tanulságokat, és többé már nem akad olyan állam, olyan burzsoázia, amely effajta kísérleteken törí a fejét? Abbeli igyekezetében, hogy a marxizmustól elhatárolja magát – különösképpen az osztályharcos és történelmi marxizmustól –, Polányi figyelmen kívül hagyta, hogy a piacok kapitalista védőburokban működtek. Úgy vélte, az osztályérdekek nem a kapitalista gazdaság, hanem a társadalom önvédelme révén fejeződnek ki. A civil társadalmat nem tekintette sajátos terepnek, melyen a tőke minden igyekezetével saját érdekeinek, különösképpen pedig a felhalmozásra és a profitszerzésre vonatkozó érdekeinek érvényesítésére törekszik. Az önszabályozó piac fontos eszköze a felszámolásnak/felhalmozásnak, amelyet az alárendelt osztályok tulajdontól való megfosztásával hajt végre a tőke, aminthogy az önszabályozó piac ideológiai fegyver is volt, ami mindenkit hatása alá vont. Azzal kecsegtette a részvételre hajlandókat, hogy anyagi ellenszolgáltatásban részesíti őket. A piaci társadalom a fejlett kapitalizmus hegemoniájának alapja, még akkor is, ha megteremti az alternatívák alapjait is.

Polányi helyesen döntött, amikor hátrat fordított a klasszikus marxizmusnak, azaz Marx, Engels, Kautsky, Luxemburg és Bernstein elméletének. Ez volt ugyanis az a marxizmus, amely sohasem elemezte komolyan a szocializmus elméletét, mert szilárdan meg volt győződve arról, hogy a kapitalizmus halott. Pedig a kapitalizmus nem omlott össze, sőt, a fentebb a piacosítás második hullámának nevezett korszakra válaszul újraszervezte önmagát. A marxizmus is újjáformálta magát, visszalépett a törvényszerű beteljesedés elméletétől az államszocializmus megtegmentéséhez. Ez volt az a marxizmus, amely a szervezett vagy fejlett kapitalizmus elméletét, netán a fasiszmus és az államszocializmus teóriáját kialakító állam köré szerveződött. Ez volt a szovjet marxizmus virágkora, amely eredetét a nyugati marxizmusba vezette vissza.

A piacosítás harmadik hullámának időszakában összeomlott az államszocializmus, a jóléti államok pedig erős nyomás alá kerültek, mivel a kapitalizmus új, saját létét is veszélyeztető ellentmondásokat termelt. Vajon milyen az a marxizmus, amely a piacosítás harmadik hullámához idomul, pontosabban szólva, az ellenmozgalomhoz illeszkedik? Bizonyosan nem a klasszikus, a kapitalizmus önpusztítását hirdető, gazdasági törvényekkel operáló marxizmus lesz, mint ahogyan nem lehet a második korszak államközpontú marxizmusa sem, hanem olyan szociológiai marxizmus lesz, amely visszahozza a szocializmusba a szociális elemet a piaccal és az állammal szemben; azt a szociális elemet, amely magába foglalja, de meg is haladja a helyi és a nemzeti kereteket, és a globálisig terjed. A szociológiai marxizmus csak a piacosítás harmadik hulláma ellen fellépő mozgalommal együtt arathat sikert, ma azonban nem tehet

mást, mint hogy keresi és feltárja azokat a valóságos utópiákat, amelyek a kapitalizmus repedései között szökkennek szárba.

(Fordította: Baráth Katalin)

(A tanulmány az ELTE és a Politikatörténeti Intézet által 2010. január 15-én Budapesten megrendezett „Húsz év után” című konferencián elhangzott előadás írásos változata.)

Az agg a járókában

Munkástanácsok 1989-ben

A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában

A rendszerváltás huszadik évfordulója kapcsán lezajlott társadalmi diskurzusból, összegzésekből valamiért kimaradt a közösségi tulajdon kérdése, pedig a magántulajdon versus állami tulajdon mellett létezett egy harmadik út is, amely sem akkor, sem azóta nem kapott megfelelő társadalmi nyilvánosságot.

A tulajdonváltás az állami tulajdon magánkisajátításának története (privatizáció), az a fő vonal, amellyel a korai politológiai, közgazdaságtani vizsgálódások foglalkoztak. Azonban gyakorlatilag figyelmen kívül maradt az a fejlemény, hogy az átalakulás történetében kísérletek történtek arra, hogy az állami tulajdont közösségi ellenőrzés alá vegyék. Dolgozatom ezeknek a kísérleteknek a feldolgozásához kíván adalékokkal szolgálni.

A rendszerváltás előtt a demokratikus szocializmusnak és a vegyes (állami, magán, szövetkezeti) tulajdonon alapuló gazdaságnak sok híve volt a rendszerkritikai értelmiség körében. Nemcsak a nyugati marxisták, hanem sok kelet-európai ellenzéki is úgy gondolta, hogy a munkások támogatni fognak egy antikapalista alternatívát, ha az egyúttal antibürokratikus is lesz. Ez azonban nem következett be: a munkások Kelet-Európa szerte sehol nem védték meg a „munkásállamot”, és nem került sor önálló politikai akciókra sem. Érvényes ez Lengyelországra is, ahol a *Szolidaritás* munkás-önigazgatói szárnya a nyolcvanas évek közepén még erős társadalmi támogatással rendelkezett (Mitrovits 2010b, 46–70). A rendszerváltás azonban az egész régióban megváltoztatta a (geo)politikai és társadalmi erőviszonyokat.

A privatizáció

A rendszerváltás legbelsőbb lényegéhez tartozott a privatizálás az egész kelet-európai régióban. E tanulmány megírásakor az állami tulajdon magánkisajátítását, vagyis a privatizációt, a tulajdonviszonyok megváltozását vettem kiindulópontnak, mert pusztán a politikai intézményrendszer átalakításának leírásából nem következik, hogy milyen valódi erők

mozgatták e gazdasági átalakulási folyamatokat. Nem véletlen, hogy a különböző privatizációs elképzelések Kelet-Európában már a kezdetek kezdetén tudták, hogy a tulajdonáthelyezés lesz az alapkérdés, ami gazdasági, politikai és hatalmi problematika volt egyszerre. Mindez a magyar átalakulás keretében jól illusztrálható (Mocsáry 1990). A privatizáció magyarországi ismert története nem érthető, ha nem látjuk e folyamat eltérő formáit a kelet-európai régió különböző országaiban. Az orosz, a cseh, a bolgár vagy éppen a szlovén példák mutatják, hogy a helyi hatalmi elitiek előtt történelmileg determinált módon, de különféle lehetőségek voltak. Az egész nemzetközi feltételrendszer, a nemzetközi pénzügyi szervezetek politikája, az adósságcsapda, amelybe a kelet-európai országok kerültek, mind a privatizálás előfeltevéséből indultak ki, és olyan hatalmi és intézményi reformokat követelt, amelyek lehetővé tették az állami tulajdon privatizálását. A magyar fejlődés is megmutatja, hogy a politikai pártok létrejötte elválaszthatatlan az állami vagyon újrafelosztásának, vagyis magánkisajátításának folyamataitól. A magyarországi privatizációs folyamatok beágyazottságát Krausz Tamás a világrendszer perspektívájából így vetette fel:

„A neoliberalizmus mint a multinacionális tőkeuralom adekvát politikai eszközrendszere a maga nemzetközi intézményrendszerével, hatalmi-gazdasági struktúráival sem tudta volna rendszerváltás nélkül keresztülvinni a privatizálást Kelet-Európában, ellentétben például Thatcher Angliájával vagy bárhol másutt a hagyományos tőkerendszerben, ahol rendszerváltás nélkül ment végbe a magántulajdonban gyökeredző állami tulajdon privatizálásának, eladása. Elvben, alkotmányjogilag az állami tulajdon az államszocializmusban a termelő osztályok ellenőrzése alá tartozott, persze csak elvben. Mint tudjuk, a kelet-európai gyakorlatban az állami tulajdon sosem lett *közvetlenül* társadalmi tulajdon, sőt az annak megvalósítására irányuló kísérleteket mindenütt leverték.” (Krausz 2010, 89–90)

Magyarországon a rendszerváltás folyamatában a vállalatigazgatók, munkások és értelmiségiek nagy többsége elhitte, hogy *nem lényeges* kérdés: ki a tulajdonos? A lényeges az, hogy a tulajdon, a vagyon, a gyár működtetése „rendben legyen”. Azonban a privatizáció elindítása az új tulajdonosi csoportok és az újjászerveződő politikai osztály különböző frakciói között kibékíthetetlen ellentéteket gerjesztett. Kiderült, hogy mégsem mindegy ki a tulajdonos. Nem túlzás azt állítani, hogy a rendszerváltás legalapvetőbb kérdésévé éppen a tulajdon kérdése vált, aminek jelentőségét korábban oly sokan megkérdőjelezték. Mocsáry József közgazdász 1989 decemberében így ír erről egyik cikkében:

„Meg kell állapítani, hogy az állami és szövetkezeti tulajdon kisajátításának folyamata egyre nagyobb kiterjedésű és egyre gyorsul az üteme. Hiába a figyelmeztetések, az inflációval finanszírozott folyamat megy tovább, és félő, hogy visszafordíthatatlanná válik. Nem egyszerűen a szegényedő ország csökkenő nemzeti tortájából egyre nagyobb szeletet kihalászó újgazdagok léte a baj, hanem az is, hogy ellenőrizhetlenné

válík az állami tulajdon, szabad utat kapnak a külön érdekek, irányíthatatlanná válík a gazdaság. A dolgozók széles tömegeinek – akik egyszerre viselik a gazdaság szétzüllésének és az újgazdagok luxusfogyasztásának minden terhét – saját kezükbe kell venni a közérdek védelmét, a visszaélések leleplezését.” (*Népszava* 1989)

Ennek a visszafordíthatatlan folyamatnak előzménye volt az 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról.

Törvény a gazdasági társaságokról

A rendszerváltás folyamatában már a nyolcvanas évek végén, az MSZMP egyes vezetőinek közvetlen támogatásával (Pozsgay Imre, Nyers Rezső) különféle pártkezdeményezések jöttek létre, megformálódtak a „felülről” létrehozott pártok. E folyamatban még a rendszerváltás, még a pártok uralmának legalizálása előtt 1988. október 10-én az Országgyűlés elfogadta az ún. társasági törvényt, amely 1989. január 1-jén lépett életbe, és tulajdonképpen utat nyitott a korlátozatlan privatizáció előtt. Megengedte gazdasági társaságok alapítását, valamint lehetővé tette, hogy az állami vállalatok vagyonuk egy részét, köztük legjobb gyáraikat, tevékenységük legnyereségesebb részét – külső tőke bevonásával vagy anélkül – gazdasági társaságokká alakítsák át, és ezáltal (valamint üzletrészek és részvények eladásával) a vállalatot részben vagy egészen magántulajdonba adják. Ebben az is benne volt, hogy egyrészt – amennyiben a menedzsment vagy az állami vezetők érdeke ezt diktálta –, a vagyont mélyen üzleti értéke, sőt névértéke alatt (az érték nélkül nyilvántartott, bérelt üzlethelyiségek, telkek fölértékelése nélkül stb.) vigyék gazdasági társaságokba, másrészt, hogy a részvényeket, üzletrészeket mélyen valódi értékük alatt idegenítsék el. Az átalakulási törvény (1989. évi XIII. törvény) az állami vállalatok gazdasági társasággá alakítására és privatizálására adott lehetőséget, a leendő tulajdonosok számára hallatlanul kedvező feltételekkel. A törvények a vevő kiválasztását és a feltételek részletes szabályozását a menedzsmentre bízta, jóllehet ellenőrizve, engedélyezéshez kötve a külföldi tőke bekapcsolódását a gazdaságba.

A lényeges, hogy bevonták a külföldi tőkét a magyar privatizációba, és kimondták, hogy a „Külföldiek gazdasági társaságban lévő érdekeltsége teljes védelmet és biztonságot élvez”. /1988. évi VI. törvény, 9.§ (1)/ Úgy gondolták, a magyar gazdaságot tovább nem lehet hitelekkel finanszírozni, a külföldi tőke bevonásával akartak kitérni az adósságcspadából. Hozzátenném, hogy ez a törvény a kormány egyik vállalása volt a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (IBRD) közismert nevén a Világbank felé:

„A magyar kormány és a Világbank 1988. július 1-én írta alá az »Ipari szerkezetátalakítási kölcsön« (ISAL) szerződést. Ezt megelőzően 1988. március 31-ig az IBRD már összesen 19 kölcsönt nyújtott Magyarországra-

nak, ezek közül hatot más hitelezőkkel együtt. A korábbi hitelek 43%-át az ipar, 32%-át a mezőgazdaság, 16%-át az energia-ágazat és 8%-át a közlekedés kapta. Az 1988-as ISAL összege 200 millió USA-dollárnak megfelelő konvertibilis valuta, amit két részletben lehetett felvenni. Az első 100 millió dolláros részletet azonnal, a második részt a szerződésben foglaltak teljesülésének felülvizsgálatakor. Erre 1989 március-augusztusában került sor. A kölcsönt öt év türelmi idő után tíz egyenlő részletben kell visszafizetni 1994. március és 2003. szeptembere között. A kölcsönhöz a végrehajtás folyamán (1989-ben) a japán EXIM Bank 8 milliárd yen (kb. 50 millió USD) kiegészítő kölcsönrel kapcsolódott, amit a magyar kormány szintén igénybe vett. A kormány az ISAL-szerződéssel kapcsolatban többek közt a következőket vállalta:

1. Javul az állami költségvetés egyenlege és 1990 végéig megáll az ország külső eladósodási folyamata.

2. A termelői és fogyasztói ártámogatások összege az 1988. évi tervhez képest (amely 204,9 milliárd forint volt) legalább 10%-kal tovább csökken.

3. A társasági törvény és a hozzá kapcsolódó egyéb törvények elfogadása, ami lehetővé teszi az állami vállalatok részvénytársasággá alakulását, természetes személyeknek szavazati jogú részvényvásárlást, valamint természetes személyeknek kft. és rt. alapítását.

4. A vasipar és szénbányászat átalakítása a Világbank elvárásainak megfelelően.

5. A vállalati jövedelemadóztatás átalakítása, a vállalkozói adónak a nyereségadóba és SZJA-ba történő beépítése.” (Márkus 1998, 97)

A magyar kormány 1983-tól folyamatosan vett fel ún. struktúra átalakító kölcsönöket, amelyeket részben a Világbank, részben a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) finanszírozott. Azért tartom fontosnak itt megemlíteni az ország eladósodottságának mértékét, mert amire elkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások, addigra az ország belpolitikai, gazdasági mozgástere annyira beszűkült, hogy az intézményi változtatásokat szinte e fenti gazdasági átalakulási folyamatokhoz lehetett csak illeszteni.

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások

Magyarországon 1989. június 13-án elkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások a politikai rendszerváltás, a politikai és gazdasági hatalom újrafelosztásának levezénylése céljából az MSZMP és az ellenzék részvételével. Később a szakszervezetek és civil szervezetek tiltakozásának hatására létrehozták a Harmadik Oldalt a kerekasztalnál, de annak nem lehetett meghatározó szava, mert az MSZMP és az ellenzék éppen a döntő vitaponton, a tulajdon kérdésében összefogott velük szemben. A Harmadik Oldal részeként ott ülő Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) ezért állt fel a kerekasztaltól:

„Továbbra is valljuk, hogy a politikai és a gazdasági válság csak együtt kezelhető és oldható meg. Erre azonban nincs már esély a háromoldalú egyeztető tárgyalásokon, ennek jelenlegi formája értelmét és hitelét egyaránt elvesztette. Egyébként pedig nem kívánunk egy tömeges elnyomorodáshoz és dolgozói kiszolgáltatottsághoz vezető gazdasági diktatúra látszatdemokráciával való leplezéséhez hozzájárulni. Ezért a BAL – az általa aláírtak tiszteletben tartásával – a továbbiakban nem vesz részt a politikai egyeztető tárgyalásokon.” (BAL 1989. november 10.)

Romsics Ignác történész túlzott jelentőséget tulajdonít a tárgyalásoknak: „Bár gazdasági problémákról viszonylag kevés szó esett, a külpolitika pedig teljességgel hiányzott a plenáris ülések és a munkacsoportok értekezleteinek napirendjéről, a közjogi kérdésekben született megállapodások önmagukban véve forradalmi jelentőségű átalakulás alapjait vetették meg.” (Romsics 2003, 168) A forradalmi narratíva nála is előkerül.

Végül is a senki által meg nem választott kerekasztal-tárgyalások 1989. szeptember 18-án zárultak le egy megállapodás kiadásával, amelyben törvényjavaslatok alapelveiben egyeztek meg. Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) tagjai közül az SZDSZ nem írta alá a dokumentumot.

Míg az 1990 májusában hatalomra jutott MDF a privatizáció ún. osztogatásos formáját, addig az SZDSZ a világpiacon jelenlévő erőket részesítette előnyben. Az SZDSZ nem tekintette „nemzeti” kérdésnek az új gazdasági uralkodó osztály létrehozását, egy működő kapitalizmusra hivatkozva a polgári osztály multinacionális jellegét vette alapul. Lásd ehhez az SZDSZ (2000, 453) 1989-es programjának 2. pontját a gazdasági rendszer átalakításáról. (Ez a konkurenciaharc a közvetlen forrása az új hatalmi eliten belül annak az ellentétnek, amely ideológiailag az antiszemizmus és kozmopolitizmus, illetve népi-urbánus szembenállásban fejeződött ki.)

Az MSZMP-ből létrejött Magyar Szocialista Párt (MSZP) fő vonulata az állami tulajdon privatizálását a kádárista menedzsment javára akarta levezényelni, annak érdekeit képviselte. Az utódpart három alapvető irányzatból tevődött össze:

1. Az MSZMP ún. reformszárnya, amely már 1988-tól hajlott a privatizáció koncepciójának korlátolatlan elfogadására, ami tükröződött a fent említett társasági törvényben.

2. A második irányzat az ún. Reformkörök Mozgalom volt (Romsics 2003, 101), amelynek tagjai a fiatal másodvonalbeli párhivatalnokok sorából kerültek ki, és akik reformkommunista helyett reformszocialistáknak neveztek magukat. Megújulási törekvéseiket a rendszer demokratizálásában látták. Az irányzat összefonódott a Horn Gyula–Németh Miklós–Pozsgay Imre vezetete reformszárnyal. Ők a tulajdon kérdésében eleinte felemás álláspontot foglaltak el, az állami tulajdon vonatkozásában nem volt közös véleményük. De azért alapjában a pártvezetők privatizációs elképzeléseit részesítették előnyben, amelyek mindenekelőtt a Kádár-

korszak ipari és pénzügyi menedzsmentjének, a technokratáknak az érdekeit tükrözték.

3. A párt baloldalt a Népi Demokratikus Platform képviselte, amely határozottan ellenezte a magántulajdon korlátlan visszaállítását. A Szigeti Péter szerkesztésében megjelent *Balra, ki a zűrzavarból* című tanulmánykötetben összefoglalták a platform alaptéziseit. Elképzelésük szerint (és itt felmerült a közösségi tulajdon megmentésének szükségessége), egy olyan vegyes tulajdonú gazdaság alapjait kell lerakni, amelyben a magán az állami és a közösségi tulajdon együttese egy többszektorú gazdaság meghonosítását jelentette volna. „A társadalmi tulajdon különféle formái (állami, szövetkezeti, helyi-önkormányzati és termelői-önigazgatói stb.) mellett a magánszektor fontos szerepet kaphat egy ilyen gazdaságban. A külföldi tőkeimportnak az értelmét az adhatja meg, ha a keletkező haszon egésze nem vándorol ki az országból, s ha fejlett technikát, technológiát, munkakultúrát, vezetési ismereteket segít meghonosítani.” (Szigeti 1990, 7) Ez az álláspont az MSZP alakuló kongresszusán is megfogalmazódott, és a küldöttek mintegy harmada támogatta. (Krausz 2009, 7–9)

A választási kampányban 1990 tavaszán az MSZP periferiáján megjelent a dolgozói tulajdon megvalósításának követelése. Valójában sem a pártok, sem az új Országgyűlés igazán nem állt a dolgozói tulajdon oldalára, hanem a privatizáció neoliberais modelljét követte. A közösségi tulajdon politikai érdekképviseletét civil szervezetként a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) vállalta fel, amelynek néhány munkásszármazású tagja (Szili Sándor, ill. Gyárfásné Kerékgyártó Ildikó) a Népi Demokratikus Platformon keresztül próbálta bevinni a dolgozói tulajdon kérdését a parlamenti frakció gondolkodásába. Ez a platform fokozatosan elveszítette politikai befolyását, és parlamenti képviselői az MSZP elnökségi tagjaiként fokozatosan feloldódtak a mainstream hivatalos politikában.

Az 1989-es magyar munkástanács mozgalom és a dolgozói tulajdon tapasztalatai

1. A rendszerváltáskori civil társadalmak

A civil társadalom – alapeszménye szerint – a társadalom autonóm és önkéntes szerveződése. Azzal a céllal jön létre, hogy a szerveződésben résztvevő emberek különféle lakóhelyi, munkahelyi és országos érdekeit megvédje az elkülönült állammal és a speciális pártérdekekkel szemben. Ezek az (eredetileg) alulról megszerveződő szervezetek a mindennapi élet minden olyan szegmensét elvben lefedték, amely kikerült a politikai pártok és politikai társadalom ellenőrzése alól. Bármilyen tematikus problémát magáénak valló (pl. édesvízkészletek, rák elleni küzdelem, humanitárius segély, szakszervezetek, békemozgalom stb.), értéket védő

civil szervezet éppen akkor számít erősnek, hatékonyak, ha túllépve önmagán szélesebb befolyásra tesz szert.

Az 1945 utáni kelet-európai fejlődésben a civil mozgalmakat illetően a két legfontosabb történelmi tapasztalat az 1956-os munkástanácsok és a lengyel Szolidaritás munkás-önigazgatói szárnya a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján. Mivel mindkét hagyományra az 1989-es munkástanácsok mint szellemi előzményre tekintettek, sok mindent átvettek tőlük.

Az 1956-os munkástanácsok úgy gondolták, hogy az állami tulajdon feletti ellenőrzés ne a bürokrácia, hanem a dolgozók választott képviselői kezébe kerüljön, ami egyértelműen tükröződött a Munkástanácsok Parlamentjének dokumentumában. Feitl István egyik írásában (1989) így értékeli a magyarországi 56-os munkástanács mozgalmat:

„Az 1956-os események során, de különösen a munkástanácsok életében a piaci gondolatot nélkülöző, az emberi szervezésben és tervezésben való hit az, ami újra és újra szemünk elé kerül. Hiszen az üzem perspektívájából józan fejjel gondolkodó munkás joggal hiheti önmagáról és a munkástársairól, hogy azt ők jobban meg tudják szervezni, mint a bürokrácia. Ez a hit motiválta azt, hogy a politikai ellenállás mellett a munkások ezrei és tízezrei az önigazgatásban is rendületlenül hittek.”

Bibó István 1957 elején egyik rövid feljegyzésében (2004) így írt a munkástanácsokról:

„A magyar munkástanácsok nagy erkölcsi győzelmet arattak, mellyel a magyar forradalom hitelét megóvták. E harcban azonban ellenfelük nem a többpártrendszer vagy a parlamentáris demokrácia volt. Ellenfelük az volt, ami közös ellenfele mind a parlamentáris, mind a szindikalista szabadságnak: a zsarnokság.”

A lengyel *Szolidaritás* negyed századdal később tulajdonképpen ezekhez a hagyományokhoz (is) nyúlt vissza. Mindkét munkás-önigazgatói fejlemény alapkérdésnek tekintette a munkástulajdon ill. a dolgozói tulajdon kérdését.

2. A lengyel Szolidaritás önigazgató szárnya

Lengyelországban a társadalmi, gazdasági és politikai önigazgatás megvalósítása 1980-1981-ben reális lehetőséggé vált. Nemcsak azért, mert 1980 nyarán az országos sztrájkhullám következtében kialakult *Szolidaritás* szakszervezet tagjainak túlnyomó többsége az önigazgatás mellett foglalt állást, hanem azért is, mert az önigazgató rendszer előfeltételei is létrejtek. Az önigazgatás koncepcióját az Üzemi Szervezetek Hálózata („Hálózat”) által 1981 tavaszán kidolgozott tézisekben tették közzé. A tervezet a pluralizmus és a társadalmi élet demokratikus szabályainak tiszteletben tartására és az önigazgatás elvére épült. (Mitrovits 2010a)

A program szerint a nemzetgazdaság alapvető szervezeti egysége a *társadalmiasított vállalat*. A vállalaton belül létrehozandó *Munkásönkor-*

mányzat rendelkezik az össznemzeti vagyónhányad felett a társadalom és a saját kollektívája érdekében. Az önkormányzatnak minden dolgozó automatikusan tagja. Az önkormányzat legfelsőbb hatalmi szerve a *Munkásönkormányzat tagjainak szabad gyűlése*. A kollektívák a *munkástanácsok*on keresztül képviseltetik magukat a Munkásönkormányzatban. A vállalat élén az igazgató áll, akit pályázat útján választanak meg. A Munkásönkormányzat joga meghatározni a vállalat fejlődésének fő irányvonalát, elfogadni a többéves terveket, megerősíteni a vállalat szervezeti struktúráját. A szakszervezetekkel közösen döntenek a vállalat által megtermelt jövedelem elosztásáról. Az önkormányzat joga az igazgató kinevezése és visszahívása. Hatáskörébe tartozik továbbá a kooperációs szerződések megkötése, illetve az állami és területi hatalommal való együttműködés is.

Am a lengyel rendszerváltás példája mutatja, hogy a még oly jelentős ellenzéki tömegmozgalom, mint a *Szolidaritás* sem tudott érdemileg beszállni az átalakítás fő kérdéseibe. (Mitrovits 2010b, 68–69)

3. A 89-es munkástanácsok

A Kelet-Európa országaiban létrejövő civil társadalom a politikai társadalom nyomása alá került, és a hatalmi elit igényeinek megfelelően elkezdtek felülről befolyásolni: egyeseket finanszíroztak, másokat hagytak vegetálni. Az alapvető szelekciós elv az volt, hogy melyik szervezet támogatja a rendszerváltást, melyik gátolja. Az államszocializmus leépítése folyamán végső soron a „nyitott társadalom” szociális utópiájának valódi funkciója éppen az volt, hogy a társadalmat elválassa a politikába való közvetlen beavatkozás lehetőségétől is. A leghatékonyabb és legerősebb civil szervezetek mindig a termelő folyamathoz kapcsolódtak, ilyen életképes civil szervezetnek bizonyult az egyetemes jelentőségű szakszervezeti mozgalom. Ha nem is mindenütt, de a dolgozók képviselőit e szervezetei is túléltek a huszadik századot. Napjainkban a különböző sajtó- és másfajta kuratóriumokban szinte minden civil szervezetről gyakorlatilag megállapítható, hogy mely „politikai szekértáborhoz” tartozik. Gyakran úgy viselkednek, mint a pártok, de azt kommunikálják, hogy már „túl vannak a pártokon és a politikán, sőt, a politikával szembeni igazi alternatív szerveződések színterei. Ez is egyfajta kelet-európai sajátosság. A valóban „politikaellenes” civil szervezeteket az jellemzi, hogy társadalmi ellenhatalomként képesek megszerveződni és vállalt feladataikat a lakosság valamely csoportjának érdekében végrehajtani (termelői tanácsok, üzemi tanácsok, vállalati tanácsok stb.).

Végül is megállapítható, hogy a bürokratikus jóléti állam leépülésének mértékében a civil szervezetek a XIX-XX. század fordulójának stílusában ismét jótékonykodási szervezetekké alakulnak át. Az állam és a piac uralma új formában tornyosul az állampolgári önszerveződések fölött, mint az új uralmi viszonyok legjellemzőbb vonása.

A Kádár-rendszer évtizedei alatt a „szocialista állam” maga kívánta elvégezni a lakosság helyett a civil feladatokat, teljes egészében államosította a civil társadalmat is, ezáltal megátolva az egyének szabad szervezkedését. Természetesen ezzel nem túlvállalta magát, hanem meg akarta akadályozni egy esetleges ellenhatalom létrejöttét jobbról is és balról is.

A rendszerváltás idején a politikai pluralizmus keretei között számtalan civil szervezet jött létre igen különböző funkciókkal. A kezdeti reménykeltő szakasz után 1988-tól az 1990-es tavaszi választásokig tartó eufórikus hangulatban sorra alakultak a civil szerveződések, de a választások után a pártok fokozatosan kiterjesztették befolyásukat és tulajdonképpen maguk alá gyűrték ezeket a szervezeteket, hol a politikai erő, hol a pénzügyi eszközök alkalmazásával. Anyagi forrás hiányában e szervezetek többsége nem tudta folytatni munkáját, vagy csak kis körök vegetációjára szorítkozott a tevékenységük. Egyre inkább rászorultak a párt- és állami támogatásokra, ezzel viszont feladták eredeti függetlenségüket. Tehát a pénz és a politika kettős szorításában a valódi civil kezdeményezések fokozatosan elsorvadtak és amelyek fennmaradtak, azok is pártpolitikai érdekeket szolgáltak ki.

1990-től már nem volt szükség a civil társadalom mint társadalmi önszerveződés koncepciójára, így a fogalom átalakult. A társadalmi önvédelmet, mint például a Létnimum Alatt Élők mozgalmát a parlamenti demokráciától idegennek minősítették, miközben a hasonló ellenállást még egy-két évvel korábban is az államszocialista rendszerrel szembeni alapvető „civil funkciónak” tekintették.

A rendszerváltás folyamatában talán a legelső és legjelentősebb, nemzeti méretű önszerveződést a munkástanácsok testesítették meg, amelyek történelmi előképei jól ismertek a magyar és az egyetemes történelem különböző szakaszaiban (1871, 1905, 1917, 1918–19, 1936–39, 1945–48, 1956 stb.) A munkástanács egyrészt a munkások saját szervezett törekvése a munkástulajdonért az üzemben belül. Másrészt a munkástanács egyben politikai szervezetté is válik, amely képviseli a dolgozói tulajdon bevezetését, és a munkások tulajdonossá válásáért, üzemi tulajdonáért küzd. Ezek a spontán alakult üzemi, gyári szervezetek három alapvető irányzatot képviseltek (amelyeket alább részletesen bemutatok), ugyanannak a történelmi-gazdasági helyzetnek a termékei voltak. Az első két csoporthoz sorolhatók azok a munkástanácsok, amelyek alapvető célja a munkahelyek megvédése volt a privatizáció folyamatában. Közös kapcsolódási pontjuk, hogy mindhárom irányzat döntő kérdésnek tekintette a dolgozói tulajdon bevezetését, mint a közösségi tulajdon megerősítését és próbálták e tulajdonformának szélesebb társadalmi támogatást szerezni, miközben már javában zajlott az állami tulajdon magánkisajátítása. A „dolgozói-közösségi tulajdon” képviselőit alkalmasnak látszó új szervezetek (munkástanácsok, munkavállalói tanácsok, vállalati tanácsok stb.) a privatizációt is úgy fogták fel, mint az

állami tulajdon társadalmazásának egyik lehetőségét, nem pedig mint a magánkisajátítás kizárólagos eszközét.

4. A munkástanács mozgalom irányzatai

1. Az első irányzatot az ún. tulajdonos munkástanácsok jelentették, amelyek többfelé az országban deklarálták a vállalatok közösségi tulajdonát. E munkástanácsokat támogatta Mocsáry József közgazdász, a Baloldali Alternatíva Egyesülés és az MSZP balszárnya, a Népi Demokratikus Platform. Tevékenységüknek köszönhetően néhány tízezer ember munkavállalói tulajdonát sikerült keresztülvinni, és létrehozni ezek érdekvédelmi szervezetét, az MRP (Munkavállalói Résztulajdonlási Program) Országos Szövetségét.

2. A másik irányzat a Rácz Sándor vezette történelmi munkástanácsok voltak, amelyek az 1956-os munkástanácsi tradíció követését képviselték. (Rácz 23 évesen volt az akkori – 1956-os – Nagybudapesti Központi Munkástanács elnöke.) Kevés volt mögöttük a valóban élő munkástanács, de az állami tulajdon társadalmazását szorgalmazták a dolgozók, a munkavállalók érdekében. Úgy gondolták, hogy az 1990-es Munkástanácsi Parlamentnek alapcélkitűzéseiben követnie kell az 1956-ost. Rácz Sándornak ebben az időben nagyon pozitív volt a szerepe. Egyértelműen elkötelezte magát amellett, hogy a munkástanács a munkástulajdon szerve, és amelyik nem az, az nem tekinthető munkástanácsnak, bármi is a neve.

3. A harmadik – kezdetben a leggyengébb, később a győztes – irányzat a munkástanácsok szakszervezetté átalakításának koncepciójával fellépve az akkor legerősebb új párt, az MDF politikai és pénzügyi támogatását élvezte. Eredendően maguk is a dolgozói tulajdon valamely formájában gondolkodtak, de Palkovics Imre vezetése alatt feladták tulajdonosi céljaikat és szakszervezetekké alakították át munkástanácsaikat. Palkovics, aki végül MDF-tagként lett parlamenti képviselő, ezt a kormánybarát szakszervezeti pozíciót testesítette meg. Megelégedett a Munkavállalói Részvény Program bizonyos, egészen kezdetleges képviselével, amelyet az MDF vezérkar, így Antall miniszterelnök is jóváhagyott. Palkovics egy 1989 nyarán létrejött munkástanács elnöke volt a Herendi Porcelángyárban. Saját elmondása szerint azért alapította meg az első munkástanácsok egyikét, mert a híresen jól menő gyár menedzsmentje a nyereség jelentős részét saját köreiben belül osztotta el, és a munkásokat gyakorlatilag kismemlizte. Palkovics határozottan elutasította az üzemek közvetlen munkás-önigazgatását. Személye nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a munkástanácsi irányzatok közül a szakszervezeti került fölénybe.

5. A munkástanácsi irányzatok kényszeregyesülése

Amikor 1990. április 24-én megalakult a Munkástanácsok Országos Szövetsége (MOSZ), többségben voltak a tulajdonosi irányzat képviselői.

lői. A fordulat csak 1990 nyarán (1990. július 14.) következett be, éppen Palkovics Imre MDF-es parlamenti képviselő erős nyomására. Nem véletlen, hogy a kikényszerített egyesülés után, Palkovics lett a Munkástanácsok Országos Szövetségének elnöke és mind a mai napig ő tölti be ezt a tisztséget. A három irányzat egyesülése az MDF hatalomra jutása után került napirendre. Az akkori kormányzat veszélyesnek tartotta az üzemi munkásszerveződéseket, és a maga irányítása alá akarta vonni őket. Mocsáry József (aki a tulajdonosi irányzatot képviselte) álláspontja az volt, hogy csak akkor érdemes egyesülni, ha már sok munkástanács alakult. Kompromisszumként megpróbálták felajánlani Rácz Sándornak, legyen ő az elnök, de ő nem vállalta. Miközben megalakult az Antall-kormány, Palkovics egyre agresszívebben követelte az egyesülést, és ígéretesekkel próbálta meggyőzni a munkástanácsokat. Megkezdődött az alku folyamata. Thoma László, a nemrég elhunyt ismert baloldali politológus, aki a munkástanácsok irodáját vezette, rábeszélte az elnökséget, hogy egyezzenek meg Palkovicssal. Azután lejátszódott Palkovics és a tulajdonosi munkástanácsai irányzat egyesülése. Ennek az egyesülési folyamatnak volt egy másik oldala is. Nevezetesen, hogy a tényleges munkástanácsok elkezdtek külön összejönni, és megalakult egy másik munkástanácsmozgalom, amelyet úgy hívtak, hogy pártfüggetlen munkástanácsok, akik Mocsáry Józsefet választották meg elnöküknek. Palkovics később a MOSZ elnöksége alatt a még működő tulajdonosi munkástanácsokat, beleértve a pártfüggetleneket is, teljesen ellehetetlenítette.

6. A Munkavállalói Résztulajdonlási Program (MRP)

Az MRP előképe az Amerikai Egyesült Államokban kialakult olyan pénzügyi-finanszírozási- szervezeti technika (angolul ESOP – Employee Stock Ownership Plan), amely lehetővé teszi, hogy egy cég munkavállalói szervezett módon, de lényegét tekintve egyénileg váljanak tulajdonossá a munkáltató társaságban, oly módon, hogy a felvett hitel vagy a részletek törlesztése és a kamatok fizetése ne e bérjövödelmüket, hanem a társaság nyereségét terhelje. (Tulajdonos... 2011) Amerikában 10-12 millió munkástulajdonos van, ezek egynegyede többségi tulajdonos, ellenőrző pakett tulajdonosa.

A rendszerváltás előtt felállítottak egy munkavállalói résztulajdonosi programbizottságot, az ún. MRP-bizottságot, amelynek feladata az amerikai ESOP magyarországi meghonosításának előkészítése volt. A bizottságnak Bokros Lajos is a tagja lett, a szakszervezetet Mocsáry József közigazdász képviselte, valamint a bizottság tagja volt még egy ezzel a témával foglalkozó szociológus is: Lukács János. A bizottság elnöke Martonyi János volt. A bizottság elkészített egy anyagot arról, hogy a törvényprogram-csomagba kerüljön bele egy MRP rész, és a rendszerváltáskor az állami tulajdon egyik hivatalos leépítési útja legyen a munkástulajdonba adás. Maga az anyag végül nem került bele a törvénybe.

Az Antall-kormány később hozott egy MRP törvényt, az 1992. évi XLIV. törvényt A Munkavállalói Résztulajdonosi Programról, ami egy csonka MRP-nek tekinthető. Az eredetileg elkészült MRP törvénytervezetet, amelyet a fent említett bizottság állított össze, alaposan lerontották és alkalmassá tették visszaélésekre. Az állami tulajdon privatizációjánál öt százalékban maximálták a munkástulajdont, amit fél áron vehettek meg az érdekeltek. 1992 augusztusában lépett életbe ez a csonka MRP törvény. 2002-ben – Kiss Péter (MSZP) javaslatára – az akkori kormány megbízást adott az MRP törvény módosítására, ami 2003-ban megtörtént.

7. A Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) szerepe

A BAL első felhívását 1988. szeptember 28-án adta ki, amiben bejelentették, hogy megkezdtek az egyesülés szervezését, valamint csatlakozásra szólították fel a hasonló gondolkodású munkásokat, értelmiségieket, diákokat, mozgalmakat és csoportosulásokat. Már ebben az első felhívásukban deklarálták azt a „harmadikutas” (se nem kapitalizmus, se nem államszocializmus) alternatívát, amelyet mind a mai napig képviselnek:

„A magyar társadalom a nyolcvanas évek második felére egy nyílt általános válság küszöbéhez érkezett. Kieleződtek a nemzeti jövedelem elosztása körüli küzdelmek, elszaporodtak a legkülönfélébb – egymással is harcban álló – öngazoló ideológiák és reformtörekvések. A jelenlegi körülmények között szükségét érezzük annak, hogy megszerveződjének azok az erők is, amelyek a társadalom jövőjét nem a neosztalinizmus és újkonzervativizmus valamilyen változatában vagy kombinációjában képzelik el. Ezért bejelentjük, hogy a mai napon megkezdjük a Baloldali Alternatíva Egyesülés szervezését.” („Baloldali Alternatíva”... 1988)

Az alapítók, illetve az első csatlakozók között olyan ismert személyiségek is voltak, mint Andor László, Bizám György, Görög Tibor, Havas Ferenc, Juhász József, Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Karvalics László, Krausz Tamás, Lóránt Károly, Lugosi Győző, Makai Mária, Márkus Péter, Mocsáry József, Murányi Zoltán, Szabó András György, Szalai Pál, Szász Gábor, Szigeti Péter, Szűcs Katalin, Tóth Péter, Thoma László, Trencsényi László, Tütő László.

A BAL több száz tagja kereste és megtalálta a kapcsolatot és az együttműködést a hasonló célkitűzésű szervezetekkel és személyekkel nemcsak Magyarországon, Közép-Európában és Nyugat-Európában, hanem az Egyesült Államoktól és Oroszországtól Ausztráliáig. Nem utolsósorban a közvetlen demokráciára való törekvés miatt csatlakozott a szervezethez az ún. demokratikus ellenzék több tagja (így Szalai Pál és Mikes Tamás). Egy, a nyolcvanas évek eleje óta működő szellemi műhelyből (a BAL-hoz közel álló folyóiratként) alakult meg 1989-ben az *Eszmélet*.

A BAL egy dokumentuma szerint „A»Baloldali Alternatíva« Egyesülés történelmi jelentőségű eseménynek tartja, hogy a Herendi Porcelán-

gyárban és a Péti Nitrogénműveknél megalakultak a munkástanácsok. E kezdeményezést nyilvánvalóan az üzemek, vállalatok egész sora fogja követni. Egyszer s mindenkorra vége annak a korszaknak, amikor a hatalom birtokosa, a politikai bürokrácia – a régi tőkés recept szerint – egyszerűen a munkások, a bérből és fizetésből élők vállaira rakhatta a válság terheit. A »Baloldali Alternatíva« Munkásbizottsága felhívja az üzemek és gyárak munkásait, hogy fogjanak össze a velük tartó műszaki és gazdasági szakemberekkel. A munkástanácsok irányítása alatt dolgozzanak ki ellenterveket a vállalatok kiárusításával, a tömeges elbocsátásokkal szemben, az inflációt gerjesztő, áremelésekre épülő katasztrófa politika ellen!

A »Baloldali Alternatíva« Egyesülés kész minden szakmai segítség megadására.” (BAL Munkásbizottsága 1989)

A szervezet legintenzívebb éve az 1989-es volt, azonban az MDF hatalomra kerülése után fokozatosan háttérbe szorult, és a mai napig civil szervezetként tevékenykedik szerény számú tagsággal. Tütő László filozófus, (aki egyike volt az alapítóknak) az egyesülés huszadik évfordulójára írt cikkében többféle magyarázatot ad, miért nem tudták sikeresen képviselni a dolgozói tulajdon kérdését a nagypolitikában:

„A BAL számos kísérletet tett a társadalmi önszerveződés elősegítése érdekében, de ezek – a végeredményt tekintve – sikertelenek maradtak. A kudarc egyik fő oka az aktuálpolitika: a civil önszerveződés (ezen belül a közösségi önvédelem) gondolata nem tudott érdemben konkurálni a többpárti parlamentarizmussal (illetve a hozzá kapcsolódó illúziókkal). A politikai pártokban, a politikusokban való reménykedés – a lakosság döntő többségénél – erősebbnek bizonyult a saját kezdeményezés, önálló döntés és személyes felelősségvállalás alternatívájával szemben.

A végső sikertelenség másik oka magának a szervezetnek a történetében, tevékenységében rejlik. A BAL rendezvényeinek és állásfoglalásainak a többsége nem közvetlenül a megfogalmazott általános célkitűzéshez illeszkedett, nem annak lett alárendelve. A gyakorlati feladatra való összpontosítást elméleti, ideológiai, sőt aktuálpolitikai témák hátráltatták. Vélhetően ez is szerepet játszott a tagság előregedésében, az aktív tagok megfogalmazásában.” (Tütő 2008) Mindehhez hozzátehetjük még, hogy a dolgok „objektív logikáját” ne tévesszük szem elől: a történelmi-politikai feltételek nem kedveztek a közösségi cselekvés ezen új kísérletének, melyet végső soron a kapitalista restauráció szorított a perifériára.

8. A BAL a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon

A BAL javaslatára, nyomására, hosszú viták után végül Tölgyesi Péter megfogalmazásában bekerült a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásain kezdeményezett követelés az 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról 12.§. (2) bekezdésébe:

„(2) Az állam elismeri a termelői öngazgatás és önkormányzat tulajdonának létrejöttét és működését.”

Az Alkotmánynak ez a szakasza az alkotmányosan védett tulajdonformákról szól. 1990. április 29-én megállapodott az MDF és az SZDSZ arról, hogy módosítják az új Alkotmányt, és kiveszik belőle a dolgozói közösségek tulajdonának jogi lehetőségét, amivel kihúzták az alkotmányos alapot a termelői öngazgatás tulajdonformáját képviselő munkástanácsok alól. Most csak az államigazgatási, a magán- és a szövetkezeti tulajdont védi az állam. A módosított Alkotmány erre vonatkozó részét így változtatták meg:

„7.§. (1) Az Alkotmány 12.§-a helyébe a következő rendelkezés lép:

(2) Az állam tiszteletben tartja az önkormányzatok tulajdonát.” (1990. évi XL. törvény)

Mivel a paktum az 1990-es képviselőválasztások után történt, ezért a tulajdoni szerkezet jogi keretének egyoldalú megváltoztatását többen nem tekintették legitimnek. Például a Társadalmi Érdekegyeztető Tanács (TÉT) és a parlamenti pártok egyik találkozója előtt kiküldött TÉT előterjesztés kétségbe vonta a tulajdoni szerkezet legitimitását, de ezt az MDF képviselője felháborítónak találta, mert szerinte 1990 tavaszán a választók erre szavaztak. Sokan azzal érveltek, hogy az MDF aláírta a kerekasztal dokumentumait, támogatott munkástanácsokat, vagyis írva és ráutalva is a dolgozói tulajdon mellett állt ki a választások előtt, de a már alá író SZDSZ-szel másról kötött paktumot.

Ezzel a módosítással végképp megszűnt a dolgozói tulajdon bevezetésének lehetősége, a tulajdonosi munkástanács mozgalom kénytelen volt feladni eredeti célkitűzéseit, és ez volt a közvetlen oka és háttere a MOSZ-ban a Palkovics-féle irányzat felülkerekedésének.

9. Munkástanácsok Információs Irodája

A BAL és a szerveződő munkástanácsok megalakították a *Munkástanácsok Információs Irodáját* Thoma László vezetésével, amely a működő és szerveződő munkástanácsok szakértői és tanácsadó testületként funkcionált. Műszaki, közgazdasági, politikai-jogi szakértők társadalmi munkában látták el a munkástanácsokat a szükséges információkkal. Pártoktól független volt, elsősorban a munkástanácsok közötti információcserét szolgálta, és szakértőket is közvetített. Ha az Országos Szövetség valamely állami vagy érdekvédelmi szervezetben szakértővel kívánta képviseltetni magát, akkor a Munkástanácsok Információs Irodája segítette ebben. A munkástanácsokat ezenkívül gyakorlati tanácsokkal is ellátta. Egy részletet közlünk a munkástanácsoknak szóló útmutatójukból:

„*Hogyan kezdünk hozzá az MT szervezéséhez?*

1. A vállalat egyes szervezeti egységeiben tartsunk munkásgyűléseket (ha kell, műszakonként), ahol eldöntjük, hogy mi a célunk a MT megalakításával. A megalakulást titkosan szavazzuk meg, és kössük magunkat

a 2/3-os részvételi arányhoz és ezen belül a 2/3-os egyetértő szavazati arányhoz. A munkásgyűlésről készüljön hivatalos jegyzőkönyv. A korábban megfogalmazott létszámarányos norma szerint válasszuk meg az egység küldöttjét a vezetőségbe. Második fordulót javasunk. Először a jelöléshez adjanak a dolgozók titkosan javaslatokat. Ezek a nevek kerüljenek fel a jelölőlistára, s ezekből válasszanak a résztvevők megint titkosan más küldötte(ke)t.

2. A küldöttek üljenek össze és fogalmazzák meg alapszabály-tervezetüket.

3. A küldöttek beszéljék meg választóikkal az alapszabály-tervezetet, és ha szükséges, többszöri egyeztetés után véglegesítsék.

4. Az egyesületi törvény alapján jegyeztessék be a munkástanácsot mint egyesületet a bírósági nyilvántartásba.

5. Ezzel az aktussal a munkástanács jogi személlyé vált, és mint ilyen a közösség nevében jogokat szerezhethet és kötelezettségeket vállalhat.

6. A munkástanács mint jogi személy tárgyalhat tagjai, a teljes dolgozó kollektíva nevében a vállalatvezetéssel, a vállalatot részben vagy teljes körűen megvásárolni szándékozó vevő-aspiráncsokkal, illetve a felsőbb irányító szervekkel, céljai elérése érdekében.

7. A munkástanács – külső szakértők bevonásával – vizsgálja felül a vállalat gazdasági vagy átalakulási programjait, s dolgozzon ki – a dolgozók testületeként – alternatív programot.” (Hogyan... 1990, 172)

10. A munkástanácsok első parlamentje és a MOSZ megalakulása

1989. december 2-án a szakszervezetek oktató központjában (néhai SZOT Iskola) a BAL és a Munkástanácsok Információs Irodája országos munkáskonferenciát rendezett. 1990 elején tucatjával alakultak a munkástanácsok, a számuk akkoriban meghaladta a százat is, gyakorlatilag az üzemekben átvették a hatalmat.

1990. február 24-re a Munkástanácsok Információs Irodája megszervezte a Munkástanácsok 2. Országos Találkozóját, amely létrehozta a Munkásparlamentet. A Munkásparlament megalakította a Munkástanácsok Országos Szövetségét (MOSZ), és elnöknek Somlay Lajost (akit futballbíróként is ismertek a 60-as években), az egyik 1956-os munkástanács vezetőjét választotta. Érdekes, hogy ezen a tanácskozáson Bokros Lajos (későbbi pénzügyminiszter) keményen a munkástanácsok mellett szólalt fel. A tanácskozás résztvevői nem a piaci tulajdonszerzés lehetőségéből indultak ki, hanem az 1917–19-es és az 1956-os munkástanácsok hagyományaiból. Az alakuló ülésen teljes egyetértés volt a tekintetben, hogy a Munkástanácsok Parlamentjének az 1956. október 31-i ülésen elfogadott dokumentum legyen a kiindulópontja. Ennek szellemében az alapító dokumentumukban alapvető célként fogalmazták meg a következőket: „A vállalati dolgozók önvédelmi összefogása, az átalakuló társadalmunkban jelentkező új helyzetek, problémák megoldására. Az

erre a célra szerveződött munkástanácsok szövetségeként szervezi azok együttműködését, közös tevékenységét. Fő cél a vállalati dolgozók tulajdonának a megteremtése, legalább résztulajdonként, távlatilag elsőbbségi tulajdonként. Ennek érdekében szervezi az alkalmazotti részvényprogramokat, a vagyonkezelői jog megszervezését, ezek továbbfejlesztését és más lehetséges megoldások kidolgozását és alkalmazását.

A szövetség a közös célok érdekében szervezi a munkástanácsok együttműködését, információcseréjét, közös fellépését és képviseli a munkástanácsok közös érdekeit.

A szövetség tagjai közös erővel kölcsönösen védik egymást.” (Az eredeti... 1995, 198)

Ezt az alapszabályt 1990. július 14-én hatályon kívül helyezték, amikor az MDF-es munkástanácsok Palkovics Imre vezetésével új elnökséget választottak. Erről fentebb már említést tettem a munkástanács irányzatok kényszeregyesülésénél.

A BAL Egyeztető Bizottsága az alábbi állásfoglalást adta ki a Munkástanácsok Országos Szövetségének megalakulásáról 1990. február 24-én:

„Korszakos jelentőségűnek tartjuk, hogy február 24-én összeült a Munkástanácsok Parlamentje, és megalakította a Munkástanácsok Országos Szövetségét. E szövetségnek legfontosabb feladatai:

1. összehangolni és erősíteni az egészen különböző okok miatt létrejött munkástanácsoknak (mint a munkavállalók önvédelmi szervezeteinek) a küzdelmét;

2. szervezni a bérmunkások szolidaritását az elbocsátások elleni és a dolgozói tulajdon megteremtéséért vívott harcban;

3. biztosítani e törekvések politikai képviselését.

A munkástanácsok dolgozói kezdeményezésre jönnek létre, és beleszólást követelnek a vállalati ügyek intézésébe, a munkavállalók sorsának irányításába. A közvetlen, részvételi demokrácia elvei szerint, alulról építkezve működnek. Ezért úgy ítéljük meg, hogy a munkástanácsok országos hálózata alapjává válhat egy olyan társadalmi ellenhatalomnak, amely képes a gazdasági és a politikai bürokráciával szemben megvédeni a dolgozók társadalmának valóságos érdekeit.” (BAL állásfoglalása... 1990)

11. A munkástanácsok és a szakszervezetek

A szakszervezeti mozgalom újjászervezésének kísérlete (akár új érdekképviseletek formájában, akár pedig az egykori állami szakszervezetek „kiszajátításával”, illetve megújításuk révén) megmutatta, hogy a munkások nem bíznak a munkahelyi érdekképviseletben. A szakszervezeti aktivisták és a munkásellenzék súlytalanná vált és alárendelődött a középosztálybeli és értelmiségi érdekeknek az új pártokban, vagy pedig teljesen marginalizálódott. Thoma László (1998, 247) így magyarázta a szakszervezetek légtüres térbe kerülését:

„1989 nyarától kezdve a munkavállalók egyre kisebb eséllyel tudták védeni a munkahelyeket. A munkavállalói tulajdonszerzés célja és értelme teljesen bizonytalanná vált. (Pontosabban szólva: az ilyen kísérleteknek is inkább a munkahelyek védelme volt a valódi célja.) De mivel a szakszervezeteknek intézményesen a privatizációra nem volt komoly befolyásuk, a helyzet a szakszervezetekkel szemben az amúgy is erősödő bizalmi válságot mélyítette.”

Az 1989-es munkástanácsok tapasztalatai

A munkástanácsoknak 1990 végén, kb. 19 600 tagja volt, ami azoknak az embereknek a számát tükrözi, akik egyszer beléptek valamely munkástanácsba; a tagdíjat fizetők száma ennél lényegesen kisebb volt. A munkástanácsok igazi tömegmozgalommá nem is válhattak, hiszen a magyar munkások alapvető tömegei egyáltalán nem rendelkeztek a demokratikus ellenálláshoz szükséges képességekkel, szervezetekkel, nemzeti (és nemzetközi) szintű kapcsolatokkal. Marginalizálódásuk egyik fő oka, hogy nem hittek a saját lehetőségeikben (akkoriban nem is igen értették, mit is neveznek privatizációnak), másrészt a múltban sem szervezettek tapasztalatokat az önszerveződés terén a paternalista állami keretek között.

Ennek ellenére világossá vált, hogy a részvények munkástulajdonlása önmagában még nem oldja meg a problémát, hiszen az csak abban az esetben életképes, ha a munkások a részvényeikkel együtt meghatározó beszélési jogot kapnak a termelés ügyeibe felkarolása a lengyel *Szolidaritás* mozgalomtól az 1989-es orosz munkásbizottságokig azt bizonyították – mint korábban igyekeztem aláhúzni –, hogy a közösségi tulajdon, mint a gazdálkodás egyik szektora csak akkor életképes, ha olyan demokratikus állam létezik, amelyben alkotmányosan deklarálják e szektor létezését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az államnak ezt a szektort gazdaságilag is támogatnia kell éppen úgy, ahogyan azt teszi az állami és magánszektor esetében.

A munkástanácsi mozgalom másik tapasztalata, hogy egyidejűleg a közösségi tulajdonlás különböző formái jöttek létre és léteztek egymás mellett. A közvetlen munkástanácsi tulajdonlás az állami tulajdon közvetlen munkásellenőrzését jelenti, ilyen értelemben az állami tulajdon társadalmasításának egy fokáról van szó. A fentebb idézett dokumentumok arra utalnak, hogy elképzeléseik szerint e termelési forma rendszerszerű működését szorgalmazták. A becslések szerint több ezer ember közös erőfeszítésének eredményeként létrejött munkástanácsi tulajdont (gyárakat, különböző nagyságú üzemeket) mindaddig sikerrel üzemeltették, amíg az állam vagy az új tőkés magántulajdon – jogi-politikai és piaci úton – meg nem fojtotta.

Másfajta dolgozói tulajdonosi forma az állami vagy magántulajdonú vállalatokból való résztulajdonlás. Ez a forma is működött, ám a menedzser érdekek hatására a törvények a dolgozói tulajdont rendkívül kis százalékban engedélyezték. Ez a tapasztalat is mutatja, hogy a közösségi tulajdon nem működésképtelen vagy bukásra ítélt, hanem tudatosan korlátozták (korlátozzák) életterét.

Posztív tapasztalat azonban e téren az, amely a munkástanácsokat a vállalati menedzsment tárgyalópartnereként mutatja; a tanács számos, a tőkés vállalkozó önkényét korlátozó intézkedéseket hozott, ahhoz hasonlóan, ahogyan a németországi üzemi bizottságok, (de rövid létezésük megint nem véletlen). A külföldi tőkések az otthoninál (például a németországinál) kedvezőbb feltételekkel akartak bejönni a magyarországi vállalatokba, ezért minden áron ragaszkodtak a munkásönvédelem szerveinek szétveréséhez, betiltásához.

Az is kiderült, hogy a tulajdon, a hatalom és a gazdaság-gazdálkodás kérdései szervesen összefüggnek. 1989 munkástanácsainak „naivitása” abban állt, hogy alábecsülték az állam és benne a kormányhatalom szerepét. Nem véletlen, hogy az a munkástanácsi irányzat maradt csak életben (jóllehet a periférián), amely feladta az eredeti tulajdonosi törekvéseket, tradíciót; és a hatalom nyomására valamint anyagi csábítóereje hatására közösséges szakszervezetté vedlett vissza.

Érdekes az a tapasztalat is, hogy a közösségi tulajdonlás megszilárdítja a dolgozók közötti szolidaritást és összetartást. Azok a szakirodalomban gyakran fellelhető érvek, elsősorban közgazdászoktól (Kornai János, Sós Károly Attila, Lengyel László stb.), hogy a közösségi tulajdon a piacgazdaság értelmében nem versenyképes, gazdaságtalan, nem hatékony stb., nem meggyőzőek. Ugyanis maguknak a közösségi szektorban dolgozóknak kell eldönteniük, hogy mit tartanak gazdaságosnak és hatékonynak. Nem biztos, hogy a termékek, az áruk cseréje kizárólag piaci úton szervezhető meg, hiszen minden a lehetőségektől, a társadalmi környezettől függ. A közvetlen csere az egyes közösségek, szabad gazdasági társulások, önkéntes szövetkezetek stb. között regionális vagy nemzeti méretekben nem szerveződhetett meg, tehát nem tudhatjuk, mire jutottak volna.

Az a tény, hogy napjainkban is számos közösségi kísérlet létezik a gazdálkodás terén, elgondolkodtató e törekvések erős történelmi gyökereit illetően. Hogy rendszerként működhetne-e egy a közösségi tulajdonra épülő gazdálkodási és társadalmi mechanizmus, függetlenül a tőkéstől és a bürokráciától, mindaddig utópiának tűnik, amíg meg nem valósul.

Hivatkozott irodalom

A BAL állásfoglalása a MOSZ megalakulásáról 1990. február 24. <http://bal.hu/kiadvany/MT11.html> (Letöltés: 2011. március 16.)

- A BAL Egyeztető Bizottságának állásfoglalása: Nyilatkozat a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon való részvétel megszakításáról. 1989. november 10. <http://bal.hu/magyar/allasfgl/all50.htm> (Letöltés: 2011. március 18.)
- A BAL Munkásbizottságának felhívása munkástanácsok megalakítására. 1989. augusztus 16. <http://bal.hu/magyar/allasfgl/all21.htm> (Letöltés: 2011. március 18.)
- A „Baloldali Alternatíva” Egyesülés felhívása. 1988. szeptember 28. <http://bal.hu/magyar/alaplist/felhivas.htm> (Letöltés: 2011. március 10.)
- Bibó István 2004: A munkástanácsok és a többpártrendszer. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Corvina, 448–451.
- Az eredeti Munkástanácsok Országos Szövetségének Alapszabálya 1995 (1990). In: Krausz Tamás – Márkus Péter (szerk.): *Önkormányzás vagy az éliték uralma*. Budapest, Liberter Kiadó, 1995.
- Feitl István 1989: A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban. *Eszmélet* 2 (1989. nyár), 42–52.
- Hogyan szervezzünk Munkástanácsot? A dokumentum megjelent: *Eszmélet* 5 (1990. május), 170–172.
- Krausz Tamás 2009: Kongresszusi Beszéd – az MSZMP utolsó (XIV.) és az MSZP alakuló kongresszusán, 1989. október 7. *Eszmélet* 81 (2009. tavasz), 7–9.
- Krausz Tamás 2010: Tézisek a rendszerváltás történeti értelmezéséhez. *Eszmélet* 88 (2010. tél), 80–101.
- Márkus Péter 1998: A Világbank és Magyarország. *Eszmélet* 39 (1998. ősz), 96–104.
- Mitrovits Miklós 2010a: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Mitrovits Miklós 2010b: Az öngazgatás bukása. In: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 46–70.
- Mocsáry József 1990: Hogyan lopjunk gyárat? Meghökkenítő történetek, avagy: tulajdonreform magyar módra, *Eszmélet* 3 (1990. január), 43–55.
- Népszava*, 1989. december 14.
- Romsics Ignác 2003: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubikon Kiadó
- SZDSZ 2000 (1989): A rendszerváltás programja. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999. II.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Szigeti Péter 1990: Bevezető. In: *Balra, ki a zűrzavarból*. A Magyar Szocialista Párt Népi Demokratikus Platformjának ars poeticája. Budapest, MSZP Információs és Dokumentációs Központ, 1990.
- Thoma László 1998: Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992). In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai rendszerváltás történetéből*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.
- A Tulajdonos Munkavállalók és Társaságaik Országos Szövetsége honlapjáról (MRP Országos Szövetség): <http://iridium.hu/mrp/mimrp.htm> (Letöltés: 2011. március 29.)
- Tűtő László 2008: Az egy párt is sok volt – Húsz éves a Baloldali Alternatíva Egyesülés. *Eszmélet* 79 (2008. ősz), 4–21.
1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról (1988. október 10.)
1989. évi XIII. törvény a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról
1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról (1989. október 23.)
1990. évi XL. törvény az Alkotmány módosításáról (1990. június 25.)

Mark David Pittaway, 1972–2010

Az *Eszmélet* mostani munkástematikával foglalkozó blokkja nemcsak fel-eleveníti a portugál munkástanácsok, illetve az elbukott 1989-es magyar kísérlet példáján az öngazgató társadalom eszményét és a kísérletekhez kapcsolódó tapasztalatokat, hanem meg szeretne emlékezni az ehhez az eszmerendszerhez kapcsolódó, tragikusan fiatalon, 39 éves korában elhunyt Mark David Pittaway (1972–1910) angol munkástörténészről, aki az *Eszmélet* rendszeres szerzői és támogatói közé tartozott.

Mark Pittaway nagyon fiatalon került kapcsolatba Magyarországgal. Annyira beleszeretett hazánkba, hogy doktori témáját is innen választotta: a munkások és a Rákosi-rendszer kapcsolatát vizsgálta, különösen azt, hogyan reagáltak a munkások a kommunista párt üzem- munka- és bérátszervezési kísérleteire. Ez a disszertáció alapozta meg Marknak azt a könyvét, amelyik életében már nem jelenhetett meg (*A munkásállam: Az ipari munkásság és a szocialista Magyarország megteremtése 1944–1958*). Mark nagy érdeme, hogy társadalomtörténeti vizsgálatai során szembe mert fordulni a *mainstream* historiográfiában meggyökerezedett meggyőződéssel, amely szerint a szocializmust pusztán a győztes szovjet hadsereg erőltette rá Magyarországra, és a rendszer soha, semmiféle legitimitást nem élvezett, még azoknak a munkásoknak a körében sem, akiknek a nevében uralkodott. Megmutatta, hogy Magyarországon – szemben a háború utáni Ausztriával, amelynek történetét Mark szintén alaposan tanulmányozta a levéltári források révén – volt egy alulról jövő nyomás is, amely segítette a rendszer radikalizálódását. Magyarországon a kommunista párt politikája kezdetben élvezett egy bizonyos népszerűséget. Miközben Mark munkája fontos hozzájárulás a kor társadalomtörténetéhez, elméleti szempontból is nagyon jelentős teljesítmény, mert más szemszögből vizsgálja meg a rezsिम legitimitásának kérdését, mint a totalitárius paradigmával operáló történészek. Elemzése megmutatja, hogy nem a „kommunizmus” okozta a régió gazdasági elmaradottságát; ellenkezőleg, a gazdasági elmaradottság és a lakosság nagy részének nyomora is segítette – a Vörös Hadsereg mellett – a kommunista diktatúra kiépülését Magyarországon, míg a szomszédos Ausztriában a társadalmi környezet és a kommunista párt népszerűtlensége megakadályozta egy hasonló rezsिम kialakulását. Magyarországon hiányoztak a polgári demokrácia társadalmi és gazdasági gyökerei, és ezért a baloldali populizmusnak is volt, lehetett egy bizonyos alulról jövő hajtóereje.

Mark éppolyan otthonosan mozgott Kelet-Európában, mint Nyugaton, mind szellemileg, kulturálisan, mind pedig nyelvileg. Beszélt magyarul, németül, olaszul, szellemi nyitottsága pedig lehetővé tette számára, hogy tökéletesen beilleszkedjen az általa vizsgált országok közösségébe, kultúrájába. Az a szellemi út, amelyen vállaltan végigment, szembe fordult a *mainstream* gondolkodással, és nem könnyítette meg munkájának sem nyugati, sem keleti elfogadtatását. Igaz, a totalitárius paradigmát egyszer már meghaladta a mérvadó nyugati akadémia, Kelet-Európában azonban 1989 után új reneszánszát élte a náciizmust a kommunizmussal azonosító megközelítés. Az új kelet-európai politikai elit is sokat tett ezért a „reneszánszért”, amelynek célja az volt, hogy a marxizmus-leninizmus legitimációs ideológiáját felváltsa a Nyugat hidegháborús ideológiájának számító totalitarizmus-„teorémával”. Kelet-Európában ezért számíthat úttörőnek az a nyugati történész, aki a rendszerváltás után elutasítja ezt a paradigmát.

Pittaway munkáinak nyugati fogadtatása sem volt egyértelmű. A nyugat-európai baloldal jó része nem fogadta el, hogy a „létező szocializmus” valóban létezett; ők a kapitalizmus egy sajátos változatát, az államkapitalizmust látták ezekben a rendszerekben. Mark egyszerre vitatkozott mind a totalitárius paradigmával, mind pedig az államkapitalizmus tézisével. Meggyőződése szerint a diktatúrát nem csak felülről erőltették rá Magyarországra, hanem a munkások is aktívan tudták alakítani ezt a rendszert. Nemcsak elvetette az államkapitalizmus téziséét, hanem rámutatott a rendszer valóban szocialista vonásaira, egy korábban példa nélkül álló társadalmi mobilitásra és kulturális felemelkedésre.

Több nyelven és nemzetközileg rangos folyóiratokban publikált elemzéseiben Pittaway kiemelt szerepet szánt a munkáskultúrának és a rendszer legitimációjának. Ez a kultúra még 1956-ban is elég erős volt ahhoz, hogy megingassa a „munkásállamot”, 1989-ben azonban a szocialista rendszer szétporladt legitimitása nem tudta megakadályozni a kapitalista restaurációt. Legújabb kutatását Pittaway már nem tudta befejezni; de eddigi munkássága nem megkerülhető azok számára, akik komolyan el kívánják mélyedni a régió munkástörténetében, és olyan elhivatottságot éreznek a téma iránt, ami Mark minden kutatását irányította. A magyar munkástörténet nagyon sokat köszönhet a tragikusan fiatalon meghalt angol munkástörténésznek.

Államosítás: munkásellenőrzés vagy a kapitalizmus megmentése?

Tanulmány az 1974–1975-ös portugál forradalom idején lezajlott államosításokról

A portugál forradalom 1974. április 25-én katonai puccsal kezdődött, amelynek célja a Salazar-rendszer megbuktatása és a gyarmati háborúk beszüntetése volt; a forradalmat csak tizenkilenc hónappal később, 1975. november 25-én számolták fel, ugyancsak katonai puccsal. 1974 áprilisában három társadalmi tényező együttes hatása teremtett olyan történelmi helyzetet, ami a portugál forradalmat a második világháborút követő időszak legradikálisabb társadalmi forradalmává tette Európában. A huszadik században ez volt az utolsó olyan eseménysor, amikor megkérdőjelezték a termelőerők magántulajdonának jogosságát. A gyarmatosítás eltörlésére irányuló forradalmak megrendítették a portugál katonai hierarchiát. Az 1973-as válság a portugál irányító hatalom további gyengüléséhez vezetett, míg végül a Tajo folyó mindkét partján, Lisszabonban is, a város környékén is, kiformalódott egy fiatal városi munkásság, amely többé-kevésbé spontán módon szerveződött és koncentráldott; ők hozták mozgásba az önszerveződés azon formáit, amelyek a hagyományos szociáldemokrata és kommunista pártok ellenőrzését megkerülve, még cseppfolyós állapotokat eredményeztek.

A portugál forradalom időszakában zajlott le a gazdaság főbb szektorainak – a bankoknak, a biztosítóknak és az energiaiparnak – az államosítása. Az első államosítás már 1974 májusában végbement a munkások kezdeményezésére, ám a kiterjedt államosításra jórészt csak 1975 márciusa után került sor, amikor a GDP több mint négy százalékkal esett vissza. E tanulmányban ennek az államosítási folyamatnak a történetét követjük végig, továbbá vizsgáljuk a Portugál Kommunista Pártnak a folyamatokhoz való viszonyát, és mindenekelőtt azt a kérdést elemezzük, hogy mindezek az események vajon a munkásoknak a termelés fölötti ellenőrzését eredményezték-e, vagy pedig, éppen ellenkezőleg, arra szolgáltak, hogy a portugál burzsoázia megmenthesse a gyárakat és vállalatokat a gazdasági válságot követő összeomlás hatásaitól úgy, hogy e termelőegységeket átengedte a munkásellenőrzésnek.

*

„A demokratikus állam alapvető – mindmáig a nagy monopóliumok kezén lévő – gazdasági szektorainak ellenőrzése révén végül lehetőség nyílik arra, hogy megakadályozzuk a tőke kimenekülését, és így a nyereséget a nép szolgálatába állíthatjuk.”¹

Az államosítás jelentése

A bankok, biztosító társaságok és gyárak államosítása Portugáliában nagyjából 1975 márciusa és 1975 májusa között ment végbe, és a munkások által követelt politikai lépés volt. A munkások a forradalom dinamikájától vezérelve vették rá a politikai pártokat és a Fegyveres Erők Mozgalmát e lépésre, és kényszerítették a forradalmi tanácsot és a negyedik átmeneti kormányt, hogy először a bankokat és a biztosító társaságokat államosítsák, majd pedig számos kulcsfontosságú céget is, amelyek a meghatározó portugál gazdasági csoportok részét alkották. 1975-ben Portugáliában a forradalom állította a történelem fókuszába az államosítás kérdését, amit a Kommunisták Pártja fontosabbnak ítélt bármiféle, a hatalomra kerülését elősegítő stratégiánál is. Sem a Portugál Kommunisták Pártjának, sem a Szocialista Pártjának, sem a Fegyveres Erők Mozgalmának nem volt stratégiai elképzelése az államosításról az 1974–1975-ös periódusban.

Az államosítási folyamat eredményeként az állam gyakorolta az ellenőrzést a vállalatok fölött. Ez azzal a kettős következménnyel járt, hogy a gazdasági recesszió közepette az állam kockázatot kényszerült a gazdaság terén, továbbá azzal, hogy a tulajdon problémáit objektíve a munkások döntötték el. Középtávon – egy évtizeddel később – a bankok és az államosított gyárak visszakerültek korábbi, kárpótlásban részesített, tulajdonosaikhoz.

Am ez a folyamat, amelynek megvan a kezdete is, a vége is, saját első fejlődéssel rendelkezik; abban a pillanatban, amikor az államosítás megtörténik, a munkások győzelmét, a kapitalista rendszer vereségét, az élesedő osztályharcot jelenti, amely a magántulajdon és a hatalom kérdését állítja a portugáliai osztályharc középpontjába. És ettől kezdve a forradalom története egyben a munkások és a társadalom középső szektorai körében megnyilvánuló óriási önbizalom története is, amire 1975. március 11-én tettek szert; akkor nyerték el a tömegek azt a bizonyosságot, hogy győzni tudnak, hogy képesek megkérdőjelezni a termelőerők magántulajdonát, és aztán ez a magabiztosság futótűzként terjedt át az egész országra, mivel ez az elem az 1975 júliusában, az ún. „forró nyár” idején kezdődő forradalmi válság lényegét alkotta.

A Portugáliában a forradalom idején végbement államosítások történetének kutatásával gyakorlatilag még senki nem foglalkozott. Csak

az államosítás egyes eseményeinek időpontját ismerjük, és azt tudjuk, mely szektorokat államosították. Azonban szinte minden további adatot pontosítanunk kell: így azt, milyen volt a társadalmi helyzet az államosított vállalatokon belül; volt-e vajon ezeknél a cégeknél és ezekben a gyárakban munkásellenőrzés. Kik voltak az államosított gyárakban a munkások vezetői és a termelés irányítói? A Kommünista Párt, a Szocialista Párt, netán a szélsőbal? Milyen erős volt ezeknek a pártoknak a vállalatokra gyakorolt befolyása akkor, amikor ők irányították a szakszervezeteket és munkásbizottságokat? Mikor kezdődött a cégek magántulajdonának megkérdőjelezése – objektíve, illetve szubjektíve? Hány céget államosítottak azért, mert csődbe ment, gazdasági összeomlás fenyegette, és hányat azért, mert igazgatóik tartották a munkásellenőrzéstől? Milyen politikai és gazdasági következményekkel jár, ha egy szektort csak részlegesen államosítanak? Az államosított cégek hány százalékában történt meg, hogy a cégvezetők végül elmenekültek Portugáliából? Mely pártok támogatják az államosítást, és milyen társadalmi körülmények közepette teszik ezt? Mikor és milyen társadalmi feltételek között kezdődik meg a cégek visszaadása a korábbi tulajdonosoknak?

Mindezen problémák közül az a leglényegesebb kérdés: milyen messzire ment el a munkásellenőrzés (az ellenőrzés kiterjedt-e a termelésre, mikor és kinek készültek a termékek) a portugál forradalom idején? Más szavakkal, vajon az államosítás a kollektivizálás felé tett átmeneti lépés volt-e vagy sem?

Államosítanak a munkások

Portugáliában a forradalom után, a rezsím összeomlását követően alig egy hónappal került sor az első államosításra. 1974. május 21-én a Vízművek dolgozói elfoglalták az üzem központját, és követelték az államosítást. A cég új nevet kapott: Empresa Portuguesa de Águas Livres (EPAL). Újabb államosításokra csak azután került sor, hogy 1974 nyarán elfogadják a gyarmatok függetlenségét deklaráló törvényt. 1974 szeptemberében a 450-es, 451-es és 452/74-es rendeletek államosítják a Portugál Bankot, az Angolai Bankot és a BNU-t, ami Medeiros Ferreira szerint „az első olyan lépés, mely lehetővé teszi a portugál állam számára, hogy elfoglalja azt az egyetlen helyet a dekolonizáció pénzügyi következményeinek levezénylésében, amely hivatalosan a július 27-én meghozott 7/74-es törvénnyel vette kezdetét” (Ferreira 1993, 114).

Tény, hogy a gyarmatok elvesztése arra készítette a portugál kapitalizmust, hogy a centralizáció eszközehez folyamodjon azért, hogy a gyarmatokhoz kötődő gazdaságból meg tudja őrizni mindazt, amit csak lehet. Ugyanakkor nem szabad alábecsülnünk a forradalmi küzdelemnek az anyaországban játszott szerepét ezeknek az intézkedéseknek a

bevezetések: először is, 1974. április 25-ét követően a dekolonizáció tempóját is jelentősen meghatározta a forradalom dinamikája; aztán, a banki dolgozók szakszervezete 1974. április 25-étől kezdve súlyos küzdelmek részvevője volt, és az állam csak Spinola 1974. szeptember 28-i jobboldali puccsának bukását (ami a munkásoknak köszönhető) követően fokozta a hitelintézetek fölötti ellenőrzést, így például az október 12-i 540-A/74-es rendeletben. A banki dolgozók szakszervezetében rendkívül kiélezett küzdelem folyt, és 1975-ben a Portugál Kommunista Párt végül Oportóban és Lisszabonban kénytelen volt átadni az irányítást a Szociáldemokrata Pártnak. Ez azt mutatja, hogy a banki dolgozók erősen fogékonyak voltak a társadalmi változásokra; ez a fogékonyság öltött testet 1974. szeptember 24-ét követően, amikor a dolgozók kezdték követelni a magánbankok államosítását, például úgy, hogy nyilvánosságra hozták, hogy a Banco Espírito Santo² és a puccs mögött álló csoport szoros kapcsolatban áll egymással.

Az államosítások zömére 1975. március 11. és 1975. májusa között került sor. 1975. március 11-én a bankot elfoglaló dolgozók azt követik, hogy államosítsák a bankokat. Március 12-én a Forradalmi Tanács, amely ezen a napon alakult meg, bejelenti a bankok államosítását (ebből a külföldi bankok kimaradtak), majd március 24-én a biztosító intézetek államosítását is. Április 14-én Lisszabonban és Oportóban tömegek tüntetnek, követelve, hogy a bankokat államosítsák.³ Április 15-én a negyedik átmeneti kormány döntése nyomán számtalan, a frissen kisajátított pénzügyi csoportokhoz tartozó céget államosítanak, többek között a nemzetgazdaság alapvető szektoraiba tartozókat, így az olajtermelést, az elektromos műveket, a gázszolgáltatást, továbbá a dohányárukat, a sör, a cement előállítását végző üzemeket, a hajózást, a malomipart, a hajóépítő és javító cégeket, a teherfuvarozást, a városi és helyi tömegközlekedést. E cégek jórészt, mint már említettük, azokhoz a nagy gazdasági csoportokhoz tartoztak, amelyek elképesztő bevételekre tettek szert az *Új Állam*, a Salazar-féle diktatúra időszakában; ilyen volt többek között a Champalimaud és az Espírito Santo üzletcsoport.

Elősorban az ország északi részén sok vállalat, köztük több nagyméretű is, elkerülte az államosítást – így a parafa-feldolgozás, a cukorfinomítás, a textilipar és a borászati export. És éppen ezek a vállalatok voltak azok, amelyek később alapul szolgáltak az új magáncégek – így például Americo Amorim cégeinek – újjászervezéséhez; Amorim egyike azoknak a portugáloknak, akik a forradalom utáni évtizedekben emelkedtek a leggazdagabbak közé.

Az *Új Állam* doktrínája áldását adta a magánvállalkozásokra, de ezen időszakon belül az állami tulajdonú vállalatok (sector empresarial de Estado, SEE) is jelentősen megerősödtek, amint arra Silva Lopes (1996, 310) felhívta a figyelmet. Az államnak hatalmi vagy befolyási pozíciói maradtak a szállítás, az olajfinomítás, az elektromos művek, a bankszektor stb. területén. Becslések szerint az állami vállalatok az államosítást

megelőzően mintegy kétharmadát foglalkoztatták annak a munkaerőnek, amelyet az államosítást követően az SEE alkalmazott.

Az 1975-ben lezajlott államosítást követő első időszakban az SEE mintegy háromszázezer dolgozót foglalkoztatott, ez a teljes munkaerő közel nyolc százaléka, és a GDP 20-25 százalékát kitevő összértéket termelt. Ahogyan Silva Lopes (1996, 314, 315) mondja, igaz, hogy a portugál állam birtokolta Nyugat-Európa egyik legnagyobb üzleti szektorát, ám a folyamatok mégsem különböztek lényegesen attól, ami Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban és Németországban történtek. Ezekben az országokban az állami szektor a munkaerőnek átlag 10 százalékát foglalkoztatta.

Az államosítás a világszerte tapasztalható felhalmozási válság közepezté zajlott; és bizonyos mértékben a módszer, amellyel megvalósult – azaz a munkásellenőrzés kizárásával –, arra mutat, hogy a portugál burzsoázia arra használta az államosítást, hogy képletesen szólva, miután gyűrűiket elvesztették, legalább az ujjukat megmentsék: vagyis hogy a vállalataikban zajló konfliktusoknak véget vessenek, és megmentsék cégeiket a felhalmozási válságtól. Ezt igazolja a kormányzó koalíciós pártok retorikája: a pártok kivétel nélkül arra szólították fel az államosított vállalatok dolgozóit, hogy tartsanak mértéket a követeléseikben, mondván, munkahelyük most már a portugál nép tulajdonában van. A pártok nyilván elfeledkeztek arról a tényről, hogy az állam és az általa irányított cégek kapitalisták maradtak. Medeiros Ferreira (1994, 116) például azt állítja, hogy az államosítás lehetővé tette a hadsereg számára, hogy ellenőrzése alá vonja a pénzügyi rendszert; Silva Lopes (1996, 316) pedig részletezi, hogyan járult hozzá az államosítás a gazdaságra háruló nemkívánatos hatások csillapításához.

Ez az interpretáció jól hangzik, ám véleményünk szerint felcseréli a célt az oda vezető úttal. A történet végét (vagyis azt, hogy a vállalatokat végül kompenzációval és előjogok biztosításával visszaadták korábbi tulajdonosaiknak) összekeverik a folyamattal, azzal, hogy a forradalmi folyamatban a munkások megkérdőjelezték a termelőeszközök magántulajdonának jogosságát. És, mint azt Arcary (2004, 75) megjegyzi, nem szabad felcserélni a forradalom lépéseit az ellenforradalom ténykedésével.

Az, hogy az államosítás milyen fontos cél volt a forradalom számára, elsősorban nem gazdasági hatásai miatt lényeges, és nem is a szocialista gazdaság lehetséges körvonalazódása miatt – a gazdaság és az állam továbbra is kapitalista maradt, és a külföldi bankok és üzleti vállalkozások elkerülték a beavatkozást –, hiszen mindez a kommunista vezetés támogatásával történt, pedig a kommunisták programja célul tűzte ki a „megváltást a külföldi imperializmustól”. Mint már említettük, az államosított iparágak a munkaerőnek mindössze nyolc százalékát foglalkoztatták.

Jelentőségük, valamint az a szerepük, hogy fordulópontot jelentenek a portugál forradalomban, abban gyökerezik, hogy az államosítás a munká-

sok követeléseinek hatására mentek végbe, sok esetben nagy létszámú munkásgyűlések döntései eredményeként, illetve úgy, hogy a munkások megszállták azokat a vállalatokat, amelyek államosítását követelték.

Az államosítások továbbá a munkásság kiemelkedő győzelmét is eredményezték, minthogy a magas (20-30%-os) infláció időszakában sikerült a reálbérek emelését és más szociális juttatásokat is kiharcolniuk (Lopes 1996, 320). És mindezt kompenzáció nélkül.

A heves osztályharc részeként a március 11-i puccsot követően sok kapitalistát, köztük jó néhányat az ország legtehetősebb tőkei közül, őrizetbe vettek, és/vagy arra kényszerültek, hogy Brazíliába meneküljenek; csak az 1970-es évek végén vagy még később tértek vissza Portugáliába, azaz akkor, amikor az egymást követő kormányok megkezdték a kompenzáció kidolgozását, amelyet elsőként a 80/77-es, október 26-án elfogadott törvény rögzített.

A Portugál Kommunista Párt politikája az államosítás kérdésében

A Portugál Kommunista Pártnak nem volt államosítási stratégiája vagy államosítási programja. A forradalom időszakában a párt kiadott egy sor dokumentumot, amelyek a földreform, a katolikus egyházhoz való viszony, a diákmozgalom és a szakszervezetek „egységessége” kérdésével foglalkoztak, de egészen 1978-ig kell várni, hogy napvilágot lásson az első olyan nyilvános állásfoglalás,⁴ amely az államosítás kérdéskörét elemzi – és különös hangsúlyt fektet arra, hogyan biztosítható e folyamat visszafordíthatatlan jellege –, akkor, amikor már az ellenforradalmi erők kerekedtek felül, vagyis amikor a párt defenzívában van.

A párt politikája egészen 1974 végéig az volt, hogy az államosítást nem veszi védelmébe. Ebben az értelemben a pártnak nem is jelent meg nyilvános felhívása. A nemzeti és demokratikus forradalom programját megfogalmazó Rumo á Vitória (a győzelemhez vezető út) 1965-ben született, és máig ez a hivatalos pártprogram; megfogalmazza „a bankrendszer, a biztosítótársaságok, a vasút, a légi és tengeri közlekedési vállalatok, a telefon- és távíró-társaságok, a bányászat, a villamos áram termelését és szállítását végző cégek és az ipar azon egyéb szektorai államosítását, amelyek monopolcsoportok kezében vannak”⁵, továbbá a külföldi bankok államosítását is, a kompenzáció lehetőségével. De a Plataforma de Emergencia (válságplatform), a Portugál Kommunista Párt által elfogadott program, amely a forradalmi időszak teendőit határozza meg, egyetlen szóval sem említi az államosítást, és célja a „magánbankok állami ellenőrzése, valamint a kormányzati beavatkozás abban az esetben, ha és amennyiben a bankok ténykedése nem esik egybe a nemzeti közösség érdekeivel. Meg kell erősíteni a kormányzati képviselők és állami ügyintézők szerepét”⁶; a dokumentum célul tűzi ki a tőkemozgások ellenőrzését és a bajban lévő kis- és középvállalko-

zások megsegítését, a kölcsönfelvételt, a gazdasági szabotázsakciók leplezését és megbüntetését és a tulajdon elkobzását abban az esetben, ha azt bírósági döntés hagyja jóvá. A Platform megfogalmazza még a vállalatok állami támogatását, illetve új állami vállalatok és közös vállalkozások létrehozását.⁷ Ez a politika, amelyet a harmadik átmeneti kormány fogadott el (ebben a kommunisták is részt vettek a szocialisták, a liberálisok és a Fegyveres Erők Mozgalmának képviselői mellett), támogatja a Banco de Portugal által delegált küldöttek működését, akiknek az a feladatuk, hogy meghatározzák a vállalatok és a banki menedzsment közötti együttműködés és támogatás formáit. Úgy tűnik, a párt olyan nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek a küldötteknek/ügyvivőknek (a Platform⁸ is megemlíti őket),⁹ hogy mindenképp a maga embereit kívánta ezekben a pozíciókban elhelyezni.

Ebben a periódusban a párt gazdaságpolitikája arra fókuszált, hogy szorgalmazza és előkészítse az államnak a vállalatok működésébe való beavatkozását. A Portugál Kommunista Párt támogatta legkitartóbban a 660/74-es rendeletet, amely 1974. november 25-én lépett életbe. Mi több, 1977-ben felmerül a gondolat, hogy a kormány többi tagját éppen a Portugál Kommunista Párt meggyőző érvelése vette rá e határozat elfogadására.¹⁰ A rendelet előírta, hogy az állam avatkozzon be a vállalatok tevékenységébe, ha ott hanyagságot, tőke kivonást, a beszállítóknak való szándékos tartozást, adócsalást tapasztalnak. Összességében – a hivatalos adatok szerint – a forradalom időszakában a három tevékenységi szektorban és kb. 350 vállalatnál (amelyek mintegy százezer dolgozót foglalkoztattak) került sor állami beavatkozásra (Lopes 1996, 309). (A Portugál Kommunista Párt adatai szerint csak mintegy háromszáz vállalatnál történt állami beavatkozás.) Ám a beavatkozások többnyire (255 vállalatnál) 1975-ben zajlottak és különösen nagy számban történtek 1975. március 11-e után, ami arra utal, hogy még az államosításért folyó küzdelem csúcspontján is a kormányzat előnyben részesítette a beavatkozást az olyan cégeknél, ahol szociális harcok, gazdasági problémák, szabotázsakciók vagy mindezek együtt fordultak elő. Gyakorlatilag csak a közepes és a nagyvállalatok voltak a beavatkozás tárgyai. A kisebb cégek általában öngazgatással működtek.

Az intervenciók politikát a forradalom idején mindvégig alkalmazták. 1975. május 12-én és május 29-én adja ki a negyedik átmeneti kormány a 222-B/75-os és a 422/76-os számú rendeleteket, melyeknek célja megegyezik a november 25-i 666-os rendelet céljával, és amelyek a közigazdász José da Silva Lopes szerint legalizálták azt az állapotot, amelyet a munkások teremtettek a vállalatoknál:

„A szociális konfliktusok kirobbanásával az április 25-öt követő első hónapban sok vállalat dolgozói elűzték munkaadóikat vagy azok képviselőit, azzal vádolva őket, hogy szabotázsakciókat, a diktatúrával való együttműködést, a munkaerővel szembeni elnyomást stb. tapasztalnak. Ugyanakkor, a vállalatoknál tapasztalható romló gazdasági feltételek

fenntarthatatlan helyzetbe sodorták a cégek jó részét, mert nem volt likviditásuk vagy csődöt jelentettek, és ez a helyzet sok tulajdonost arra késztetett, hogy hátat fordítson a vállalatnak. Annak érdekében, hogy megvédjék állásukat vagy hogy a tőke tulajdonosaitól minden hatalmat megszerezzenek, a munkások az érintett vállalatoknál átvették a termelés irányítását, és az állam támogatását kérték, hogy vissza tudjanak térni az üzleti életbe.

A kormány így arra kényszerült, hogy egy sor rendeletet fogadjon el, amelyek az ilyen és ehhez hasonló helyzeteknek jogi háttérrel biztosítanak. [...] Ezek a rendeletek alapozták meg és szabályozták a magánvállalatoknál az állami beavatkozást, noha ideiglenes intézkedéseként, mindaddig, amíg a termelőeszközöket vissza nem adják tulajdonosaiknak.” (Lopes, 1996, 308)

1974 novemberéről, de különösen 1975 januárja és márciusa között, a kommunista párt számos vezetője sürgeti beszédében, hogy „a párt dolgozzon ki stratégiát a monopóliumokkal és a nagybirtokokkal szemben”.¹¹ 1975 februárjától a párt politikájának fókuszába kerül az agrárkérdés is. A Portugál Kommunista Párt számos konferenciát szervezett Ribatejóban és Alentejóban, hogy megismertesse és megvédje a földdel kapcsolatos politikai álláspontját. Ugyanakkor azonban a Portugál Kommunista Párt nem szólított fel mozgósításra az államosítás védelmében 1975 márciusát megelőzőleg.

1975. január 3-án a banki alkalmazottak gyűlése a bankrendszer államosítását követeli. A határozatot az *Avante!* a kilencedik oldalon közölte. A napilap e számában a címlapon szó esik a szervezeti egységről, a déli országrészben tartott parasztkonferenciáról, a munkások egyesült nemzeti konferenciájáról, a kommunista diákok szervezetéről és a diákok közösségi szolgáltatásairól, a szavazók regisztrációjáról, és olvasható a PIDE által meggyilkolt Militao Ribeiro emléke előtti tisztelgés. Szembeszökő, hogy a bankrendszer államosítását követelő határozat a lap utolsó hírei között szerepel, anélkül, hogy a címlapon említés történe róla. A tudósítás úgy fogalmaz, hogy „Követelték a bankrendszer államosítását a Fegyveres Erők Mozgalmának programjában kiemelt monopóliumellenes szempontok alapján”.¹² Továbbá azt is követelik a FEM programjában megfogalmazottakon túl, hogy a *saneamentos* (szó szerint: megtisztítás) a bankok igazgatói és felsővezetői körében is menjen végbe. A párt legközelebb 1975 februárjában az Egyesült Munkáskonferencián beszél majd az államosításról. A konferencia legtöbb bizottsága állást foglalt az államosítás mellett.¹³ Álvaro Cunhal kijelenti, hogy az államosítás csak akkor nyitja meg a szocializmus perspektíváját, ha munkásellenőrzéssel megy végbe. De ennek az ellenőrzésnek a demokratikus egység¹⁴ talaján, az állammal és a kormánnyal egyetértésben kell megtörténnie, mondja a kommunista párt vezetője:

„Mára lehetségessé vált a munkásellenőrzés a fokozatosan egyre demokratikusabbá váló állammal való szoros együttműködésben, mint-

hogy a fejlettebb struktúrákhoz való fejlődésünk átmeneti periódusában vagyunk. Ez a portugál forradalmi folyamat eredetiségének egy újabb, szintén nagyon érdekes aspektusa.”¹⁵

Az államosítás a párt politikájának központi eleme lesz, és március 11-től, illetve a negyedik átmeneti kormány hivatali ideje alatt a munkásellenőrzés kérdése – amit a párt mindig úgy határoz meg, mint ami nem az állam osztályjellegét, hanem csak az állami szervezeteket teszi kérdésessé – a kormánykörökben csak akkor merül fel, amikor a KP éles vitákat folytat a kormányzásról a Szocialista Párttal, azaz 1975 májusától.

A Portugál Kommunista Párt nem úgy fogja fel az államosítást, hogy azt a munkásság elsőbbségét élvező lépésnek tekinti. Az államosítást, mondja Medeiros Ferreira, „nagyértékű empirizmus és rögtönzés kísérte” (Ferreira 1993, 114). Véleményünk azonban nem egyezik meg e szerzővel akkor, amikor azt állítja, hogy januárban a Portugál Kommunista Párt úgy határozott, hogy „támogatja és éleszti a vállalatoknál tapasztalható konfliktusokat” (Ferreira 1993, 109). A munkások harcaival kapcsolatos kutatásaink során semmi sem igazolta ezt az állítást – éppen ellenkezőleg. Hammond, aki szintén tanulmányozta a munkásellenőrzés kibontakozását, hasonló konklúzióra jut: „1975 első hónapjaiban a PKP kitartott a mérsékletesség politikája mellett, és a legtöbb szakszervezet is követte példáját. Így aztán a mozgalom kicsúszott a kommunisták ellenőrzése alól, mivel olyan követelésekkel állt elő, amelyek jóval túlléptek azon a határon, ameddig a Kommunista Párt hajlandó volt elmenni.” (Hammond 1981, 421)

Az effajta empirizmus a forradalmi dinamika eredménye volt. Az államosítást 1975. január és március között nagy tömegmozgalmak előzték meg, amelyekben a leggyakrabban alkalmazott harci módszer a vállalatok megszállása és az a követelés volt, hogy a vállalatok vezetőinek körében történjék meg a *saneamento* (tisztogatás) (Ferreira 1993, 109). Úgy tűnik, hogy a Kommunista Párt, a többi párthoz hasonlóan, nem számolt ezzel a mozzanattal. Nem létezik olyan program, amelynek tárgya az ezen a téren elérhető győzelem lett volna. Húsz nappal az államosítások megindulás előtt – és már azt követően, hogy a legtöbb bizottság a Munkásság Egyesült Konferenciáján az államosítás mellett szavazott – a Portugál Kommunista Párt a Melo Antunes-féle programot támogatta, amelyben nem szerepel az államosítás, csak az, hogy az állam 51 százalékos tulajdonjoggal vegyen részt a vállalatok működésében.

1975. március 11. után a párt védelmébe veszi az ipar egyes szektoraiiban zajló államosításokat. Aktívan részt vesz azokban a demonstrációkban, amelyek a bankszektorban, a biztosító társaságoknál, a média-vállalatoknál, a bányáknál, a vasútnál követelik e lépést, és politikájának középpontjában a termelési harc áll. A március 14-i tüntetésen, amely a bankrendszer államosítását sürgeti, a párt egy felhívást osztogatott, amely a következőket tartalmazta:

„A bankrendszer államosítása elősegíti a munkások életszínvonalának emelkedését, továbbá segít a munkanélküliség és az infláció elleni harcban is. A gazdaság alapvető, mindmáig a nagy monopóliumok kezében lévő szektorainak állami ellenőrzése révén végül lehetőség nyílik arra, hogy megakadályozzuk a tőke külföldre menekülését, és a nyereséget a nép szolgálatába állíthatjuk.”¹⁶

A párt melegen ünnepli az április 15-i eseményeket, amikor is a nagy gazdasági csoportokat, továbbá ezek bankjai jórészt államosították (a Melo, a Champalimaud, az Espirito Santo stb. csoportjait), és úgy tekinti ezeket a lépéseket, mint a forradalom visszafordíthatatlanságának jelét.¹⁷

Ám ez a körülmény nem különbözteti meg sem a Kommunista Pártot, sem a párt vezetőit a többi pártoktól és pártvezetőktől. 1975. március 11-e és júniusa között az ország politikai vezetői kivétel nélkül támogatták az államosítást. Costa Gomes úgy vezette fel a bankok államosítását, mint „a legforradalmibb lépést, amely korunk Portugáliájában történt”¹⁸; a liberális Portugál Demokrata Párt (PPD) nyilvánosan hangoztatta, hogy a vállalatokat az alkalmazottaknak kell irányítaniuk.¹⁹ Mário Soares, a szocialisták vezetője szorgalmazta a bankrendszer és a biztosítás államosítását, továbbá földreformot követelt²⁰; és még a Portugál Ipari Konföderáció, a munkaadók szervezete sem ellenezte az államosítást azzal érvelve, hogy a vállalatirányításban jelen kell lennie a munkaadóknak, a munkavállalóknak és az államnak is²¹; ez arra a megoldásra emlékeztet minket, amit az 1980-as évek elején Portugáliában zajlott sztrájkokat követően javasoltak a pártok, így például 1984-ben a társadalmi párbeszédet; ekkor jött létre a társadalmi dialógust szervező intézet, amely a munkakörülmények kérdéseiben biztosít fórumot a munkaadók, a munkások és az állam képviselőinek.

Államosítás és az állam természete

Amikor 1975 márciusában sor kerül az államosításokra, a Portugál Kommunista Párt az államosított vállalatok dolgozóinak azt javasolja, hogy alakítsanak igazgatótanácsokat, amelyek élén a kormányzati és a munkásképviselők állnak.²² A kérdés, amely megosztja a pártokat és a munkaadókat egyaránt, az, hogy a kormánynak mely tagjai és melyik párt képviselői vegyenek részt ezeknek az igazgatótanácsoknak az irányításában. A harc nem az államosítás vagy a munkásellenőrzés kérdése körül folyt, hanem akörül, hogy milyen eszközökkel befolyásolják az államosított és állami irányítás alatt álló bankok és vállalatok adminisztrációjának összetételét.

Az államosítást a munkások hajtották végre, és a Forradalmi Tanács intézményesítette. A kormányt alkotó pártok ugyanakkor átruházták ezeket a vívmányokat a Forradalmi Tanácsra, ezáltal gyengítették a

munkásoknak a győzelemből fakadó magabiztosságát: „A nép hálásan köszöni Portugália történetének legforradalmibb törvényét” – ez állt a *Diário Popular* című lap első oldalán.²³ Ám a Portugál Kommunista Párt taktikája az adott helyzetben ugyanez volt – az államosításokat a Nemzeti Fegyveres Erőknek, a Forradalmi Tanácsnak tulajdonították annak a stratégiának a jegyében, hogy a Fegyveres Erőket a választások adta legitimitáció alternatívájaként meg kell erősíteni:

„A Portugál Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága tudatában lévén a Fegyveres Erők Mozgalma Forradalmi Tanácsa összetételének és első törvénykezési lépésének – a bankok államosításának –, teljes egyetértését nyilvánítja ki ezzel a döntéssel, amely a demokratikus folyamat továbbfejlődése és a konszolidáció szempontjából alapvető fontossággal bír.

A PKP KB Politikai Bizottsága felszólítja a munkásosztályt, a dolgozó tömegeket és a közvéleményt, hogy fejezze ki egyetértését ezzel a történelmi jelentőségű döntéssel.

A PKP KB Politikai Bizottsága azzal a javaslattal fordul minden demokratikus és népi erőhöz, hogy országszerte szervezzenek közös gyűléseket, demonstrációkat és tömegtalálkozókat, hogy ezáltal adjanak hangot a nép elégedettségének és erősítsék meg a nép és a Fegyveres Erők Mozgalmának szövetségét.”²⁴

1975-ben néhány szélsőbalos csoport kérdőre vonta a Portugál Kommunista Pártot a munkásellenőrzés és az államosítás eredményességét illetően. Tény, hogy mindkét problémakör ugyanahhoz a folyamathoz vezetett: a munkásellenőrzés nélkül és az üzleti titoktartás felszámolása híján végrehajtott államosítás korántsem vezetett a szocializmushoz való átmenethez. A Egyesült Demokrata Párt például közzétett egy szöveget: „Hisszük és a történelem már meg is mutatta e meggyőződésünk igazságát, hogy vészhelyzetekben a burzsoázia felhasználja az államosítást annak érdekében, hogy véget vessen a kapitalista anarchiának”.²⁵

A Portugál Kommunista Pártban ezeket a kérdéseket mellékesnek tekintették. A pártkörökben az államosítás folyamán született elmélet szerint az állam osztályszerkezete 1974. április 25. óta alaposan megváltozott. Egy szovjet közgazdász, a moszkvai egyetem professzora, Jurij Rubinszkij 1975 márciusában a Gulbenkian Alapítvány által az államosításról rendezett konferencián védelmébe vette a Portugál Kommunista Pártot:

„Ebben a kérdésben [Jurij Rubinszkij] különbséget tett a kapitalista országok bankjai államosításának jelentőségét illetően, mivel ezekben az országokban az államosítás nem jár együtt a gazdasági struktúra változásával. Nem ez a helyzet viszont a miénkhez hasonló, a szocializmusba való átmenet időszakát élő társadalmakban, és ennek következtében a bankrendszer államosításakor alkalmazott lépések jelentőségének tagadása nem több, mint dagályos kifejezések használata a nép félrevezetése érdekében.”²⁶

A munkások által a termelés és az elosztás hatékony kontrollja nélkül gyakorolt államosítást azzal az elmélettel igazolják, hogy ez az intézkedés a szocializmus megteremtése felé tett lépés, mivel az állam már nem volt kapitalista és a szocializmusba való átmenet jellemezte. 1978-as értékelésében a Portugál Kommunista Párt a vállalatirányítás munkásellenőrzésének kérdésével kapcsolatban megjegyzi, az államosított iparágakban jellemző a munkásság erőteljesebb „realizmusa”, „a munkabeszüntetések és sztrájkok itt kevésbé gyakoriak, továbbá a munkások sokkal szerényebb követelésekkel állnak elő”.²⁷ Vessünk egy pillantást a PKP vezetőinek beszédeire, amelyek 1975-ben, a forradalmi folyamat delelőjén hangzottak el a vasút államosítását kommentálva:

„A CP (a vasúttársaság) államosítását, ami a szocializmus győzelme elérésének sürgető és szükséges feltétele volt, és aminek végrehajtását tavaly január 5-én a Sport Pavilonban javasolták, a gyűlésen részvevő vasúti dolgozók ezrei lelkes támogató demonstrációval ünnepelték [...].

Hogy mit is jelent az államosítás, azt az egyik szóvivő így magyarázta: *Egy vállalat államosítása azt jelenti, hogy az adott cég a továbbiakban már nem tartozik egy munkaadó, egy tőkés vagy egy tőkéscsoport hatáskörébe, hanem kizárólag csak a nemzet, azaz a nép fennhatósága alá*.²⁸ (A Szerző kiemelése.)

Ez az elemzés – vagyis az a gondolatmenet, hogy ami az államé, az a nemzeté, és ami a nemzeté, az a népé –, továbbá az a lépés, hogy az államosításokért a felelősséget teljes egészében a Fegyveres Erők Mozgalmának Forradalmi Tanácsára ruházta át, a Portugál Kommunista Pártot ugyanarra a csapásra terelte, mint amin azok jártak, akik szerint a munkások által elért eredmények az ő iránymutatásuk gyümölcsei, illetve azok érdeme, akik úgy vélték, a kapitalista termelési módnak a szocialista termelési módra való átmeneti időszaka könnyű és fájdalommentes periódus; és akik dédelgették a lehetőséget (melyet a Fegyveres Erők Mozgalma és a Szocialista Párt is nyilvánosan védelmébe vett), hogy ezt az átmenetet ugyanúgy le lehet vezényelni, mint ahogy a Fegyveres Erők Mozgalma a rendszerváltást lebonyolította, vagyis gyakorlatilag (a nagyvárosokban) veszteségek és áldozatok nélkül, és anélkül, hogy a hatalmat erőszakkal kellett volna megszerezni, magyarul: polgárháború nélkül.

A Szovjetunió akkori politikájának és a PKP történeti, elméleti megközelítéseinek elemzése egyaránt azt mutatja, hogy ez a politika korántsem a „portugál forradalom eredetiségéből” fakadt az 1970-es években. Abból a stratégiából eredt, amely a Portugál Kommunista Párt 1974-es „újjászervezéséből” következett – e szerint frontokat kell kiépíteni, hogy a kormányzást a liberális polgárság és a kispolgárság szektoraival meg lehessen osztani. E stratégia egyértelműen nemzetközi alapokra támaszkodott, melynek epicentrumában az imperialista országok és a Szovjetunió közötti együttműködési politika állt. A szocializmusba való

békés belenövés elmélete a Szovjetunióból származott. A Portugál Kommunista Párt által a különböző időszakokban képviselt álláspontok arra az egyszerű elképzelésre koncentráltak, hogy az országok többsége szocialista, más országok pedig anélkül juthatnak el erre a történelmi fokra, hogy meg kellene ragadniuk a hatalmat – ezt az elméleti fejtegetést olvashatjuk a párt elméleti lapjában, a *Problemas da Paz e do Socialismo*-ban (Kiernan 1997, 327).

E politikai alapon az állam fogalma is kacsringós kört jár be, és a párt mindenkori taktikai szükségleteinek rendelődik alá. Ha az 1967-ben megjelent *A Questao do Estado, Questado Central de Cada Revolucao* (Az állam, minden egyes forradalom központi kérdése) (2007) című pártkiadványban Cunhal azt állítja, hogy az államnak az a szerepe, hogy megvédje és megőrizze a burzsoázia hatalmát a proletariátus fölött, és biztosítsa a proletariátus kizsákmányolását, akkor elengedhetetlenül fontossá válik az állam természetének megértése, ha a hatalom megragadására kerül sor: „nem lehet az államot csak úgy átvenni, azt le kell rombolni” (Cunhal 2007, 23); vagyis akkor meg kell védeni a proletariátus diktatúráját, és végül, a tanácsokat is meg kell védelmezni mint a kettős hatalom megtestesítőit: „Leninnek és a bolsevikoknak az volt a legfőbb érdeme, hogy a szovjeteket nem »bevezették«, hanem hogy ezekben a tömegek által teremtett forradalmi szervezetekben felismerték a proletárhatalom testületeit” (Cunhal 2007, 32). 1974–1975-ben az egész államelmélet a politikai taktika szolgálatának rendelődik alá: időnként a párt követeli a *saneamentos*-t a fasiszta elemek eltakarítása érdekében, máskor pedig, mint az államosítások esetében láthattuk, egyenlőségjelet tesz a politikai rendszer változása és az állam jellegében végbement változás között, és végül, bevezeti a „szocializmus útjára lépett demokratikus Portugália” fogalmát, egy olyan koncepciót, amelyet gyorsan felad, amikor a „forró nyárnak” nevezett válság és a Fegyveres Erők Mozgalmával való konfliktus kirobban.

Ugyanakkor az államosítás folyamatában történik meg az, hogy a Portugál Kommunista Párt továbbviszi a fogalmat, mely szerint az ország már a szocializmushoz vezető úton jár; azaz továbbviszi azt az elméletet, amely fenntartja, hogy az államosítások, következésképp a menedzsment és az ellenőrzés kérdését illető felelősség az államot terheli, valamint azt a nézetet is, hogy az államosított vállalatoknál dolgozókat fel kell szólítani arra, hogy tanúsítsanak mérsékletet a társadalmi küzdelmek során.

Ugyanakkor azonban, mint arra John Hammond rámutatott – és mint ahogyan azt az államosított vállalatok jelentős kompenzációval kísért, a korábbi tulajdonosoknak való visszaadása hamar bebizonyította –, az állami beavatkozás és a termelés munkásellenőrzése összeegyeztethetetlen volt: „Az államosított és az interveniált cégeknél az állam közvetlen ellenőrzése beszűkítette a dolgozói ellenőrzés lehetőségeit” (1981, 423).

Amióta az államosítás elkezdődött, a korporatív irányítás és a munkásellenőrzés kérdése állandóan napirenden szerepelt. Közös irányítás, öngazgatás vagy munkásellenőrzés?

Az 1970-es években a fiatal liberálisok, baloldali munkások és reformista szakszervezeti vezetők körében állandó követelésként hangzott el a munkásellenőrzés (Brinton 1975, 13). Természetes, hogy ezek az eltérő társadalmi szegmensek eltérően értelmezték a munkásellenőrzés fogalmát. A témakört nagyszabású viták övezték és sok alapvető tanulmány, elemzés tárgya volt. Brinton például úgy véli, hogy a munkásellenőrzés a munkások „becsapásának” egyik eszköze, és arra alkalmas, hogy megakadályozza őket az öngazgatás megvalósításában, mivel az öngazgatás megkérdőjelezi a profitot (Brinton 1975). Ernest Mandel szintén úgy vélte, hogy a kapitalista vállalatok demokratikus ellenőrzésén túl a munkásellenőrzés fogalma kiterjeszthető az öngazgatásra is, ám csak átmeneti intézkedésként volna bármilyen értelme (Mandel 1973, 18–23). Hammond (1981, 415) minimális definícióval él: a munkásellenőrzés szerinte hatékony kollektív ellenőrzés a vállalatok működése fölött, és ezzel nyitva hagyja az ellenőrzés mértékének kérdését, ami az igazgatás problémáinak – mint például a munkaerő alkalmazása – ellenőrzésétől akár a megtermelt árucikkek elosztásáig terjedhet.

Az 1974–75-ös évek Portugáliájában a vállalatok fölötti ellenőrzés fogalmát többféle jelentésben használták; jelentett „az igazgatásban való részvételt”, a „bérek mértékének nyilvánosságra hozatalát” és a termelés fölötti ellenőrzést (Santos et al. 1976, 49–50). A politikai szervezetek és szövetségek nem figyeltek annak pontos megkülönböztetésére, hogy vajon a munkásellenőrzés a menedzsment fölötti ellenőrzést, a termelés és/vagy az elosztás feletti ellenőrzést jelenti-e, és vajon az ellenőrzést a munkások demokratikus gyűléseinek vagy a szakszervezeteknek kell-e gyakorolniuk.

E tanulmányunkban a munkásellenőrzésnek a szigorúan vett jelentését használjuk – *demokratikus* munkásellenőrzés a termelés és az elosztás folyamatai terén olyan vállalatoknál, amelyek élén kapitalisták álltak, ami egyben a *kereskedelmi titoktartás eltörlését* is jelenti. Ez a meghatározás kizárja mind a közös igazgatást, mind az öngazgatást, és a munkásellenőrzésre mint a kollektivizáláshoz vezető átmeneti eszközre tekint. Tehát ez a lépés azt jelenti, hogy a vállalatirányítás még inkább a kapitalisták, mintsem a munkások kezében van; továbbá azt jelenti, hogy a termelés és fogyasztás ellenőrzésének szintjén maradva (ezzel pedig elengedhetetlenül fontosá téve a kereskedelmi titoktartás eltörlését vagy másképpen fogalmazva, a könyvelés nyilvánossá tételét), azt a munkástanácsok vagy egyéb tanácsi formák végzik a gyárakban és a cégeknél, nem pedig a szakszervezetek. Ez a meghatározás volt – mint arra Hammond rámutat – a legnépszerűbb a baloldalon az 1960-as és

1970-es években, és az orosz forradalom nagy teoretikusainak fejtegetésein alapult.

Vlagyimir Iljics az egész bankrendszer államosítását szorgalmazta (nem pedig csak egyes elemeinek államosítását), ami a nagyipar és a kereskedelmi konzorciumok államosításával volt egyenlő (Lenin 1976, 61–62); azt is hozzátette, hogy „a kereskedelmi titoktartás eltörlése nélkül a termelés és az elosztás fölötti ellenőrzés nem lenne több üres ígéretnél” (1976, 65). Bürokratikus intézkedés lenne, nem pedig olyan, amely lehetővé tenné, hogy a munkások valóban gyakorolhassák az ellenőrzést. Az orosz forradalmárok a kérdéskörnek központi jelentőséget tulajdonítottak, és korántsem tekintették elméleti kérdésnek. Egy nappal azután, hogy 1917. november 7-én megragadták a hatalmat, kiadtak egy törvénytervezetet a munkásellenőrzés tárgyában. Így hangzik:

„1. Valamennyi, legalább 5 munkást és alkalmazottat (együttvéve) foglalkoztató, illetőleg legalább évi 10 000 rubel forgalmat lebonyolító ipari, kereskedelmi, banki, mezőgazdasági és egyéb vállalatnál be kell vezetni az összes termékek és a nyersanyagok termelése, tárolása és adásvétele fölötti munkásellenőrzést.

2. A munkásellenőrzést a vállalat összes munkásai és alkalmazottai gyakorolják vagy közvetlenül, ha a vállalat olyan kicsiny, hogy ez lehetséges vagy választott képviselőik útján, akiket közgyűléseken haladéktalanul meg kell választani, a választásokról jegyzőkönyvet véve fel és a megválasztottak neveit közölve a kormánnyal és a munkás-, katona- és parasztküldöttek helyi szovjetjeivel.[...]

4. E választott képviselőknek kivétel nélkül minden üzleti könyvbe és okmányba, továbbá tekintet nélkül minden anyag-, szerszám- és áruak-tárba és készletbe betekintést kell engedni.” (LÖM 35. 28)

A Portugál Kommunista Párt azonban a munkásellenőrzés olyan értelmezéséhez ragaszkodott, amely a fentiekben említett megközelítések egyikével sem azonosítható tisztán. A párt a termelési harc kontextusában kezd a munkásellenőrzés kérdéséről beszélni. De hogy a Portugál Kommunista Párt a munkásellenőrzés fogalmán mit ért, azt egyértelműen meghatározza²⁹: a bármiféle szervezetben – a szakszervezetekben, a társulásokban, a szövetkezetekben, a parasztligákban, a lakóközösségek alkotta bizottságokban – működő olyan munkásszervezetek, amelyek feladata a forradalom védelme és a termelési harc biztosítása, hiszen ez „a munkásosztály fő harci frontja”.³⁰ Ez a meghatározás a termelésben való részvételt (és nem ellenőrzést) jelenti, ami a szakszervezetekkel karöltve történik az üzleti tervek, az árak, a munkabérekről folytatott viták stb. kérdésében³¹ – és szigorúan a tárgyhoz kapcsolódik, ami nem más, mint a „termelési harc”.

A PCP számára a munkásellenőrzésnek csak akkor volt értelme, ha az alárendelődött a termelési harcnak, és nem ment túl azon, amit a párt a munkások „irreális követeléseinek” nevezett. Sok esetben, bár nem mindig, a munkásellenőrzés azt jelentette, hogy a szakszervezetek (ami-

kor a PKP irányította őket) részt vállaltak a vállalatirányításban, amely vállalatokat gyakorolta a kormány és a szakszervezet képviselői igazgattak. De jelenthette, hogy a munkásbizottságok – ha és amennyiben a PKP befolyása alatt álltak – ellenőrzést gyakorolnak a vállalat felett, vagy azt (mint azt a párt egyes vállalatokkal közölte), hogy ellenőrző bizottságokat³² állít a vállalatok élére, és ezek biztosítják „a termelési harcban a győzelmet”³³.

A Portugál Kommunista Párt 1975. május 18-án nagygyűlést tartott Vila Franca de Xirában, ahol Álvaro Cunhal beszédében (1976, 43–45) úgy fogalmaz, hogy „a jelen pillanat legnagyobb feladata” a „termelési harc”, és hozzáteszi, hogy ezt úgy kell véghezvinni, hogy véget kell vetni a sztrájkoknak és az „irreális követeléseknek”. Az 1975. június 28-án Campo Pequénoban, Veiga de Oliveirában rendezett nagygyűlésen a negyedik ideiglenes kormány kommunista szállítási és távközlési minisztere felidézte a TAP, a nemzeti vasúttársaság, továbbá számos busz- és szállítási társaság államosításával aratott győzelmet, és elítélte, hogy éppen ezeknek a vállalatoknak a dolgozói sztrájkhullámokat és számtalan követelést kezdeményeztek; ezeket a „reakció” által végrehajtott „szabotázsakcióknak” nevezte.³⁴ Ugyanebben a beszédben a miniszter javaslatot tett a közlekedési eszközök viteldíjának emelésére. És ugyancsak ezen a nagygyűlésen Victor Silva, a Mague egyik kommunista dolgozója védelmébe veszi a munkásellenőrzést.³⁵

A termelékenység stratégiai kérdés volt, a munkásellenőrzés pedig olyan fogalom, melynek jelentése a párt taktikai szükségletei szerint változott, minthogy alá volt vetve a termelési harc stratégiájának. Az elnevezés: a „termelési harc” sem a véletlen műve. A háborút követő európai újjáépítésre utal, felidézi azt a történelmi szerepet, amelyet a fasizmus bukását megelőzően a nagy tekintélyű kommunista ellenállás játszott, miközben az európai gazdaság romokban hevert; felidézi továbbá azt az álláspontot is, hogy az osztályharcot háttérbe kell tolni az összes nemzeti osztály közös erőfeszítése érdekében, mellyel a kapitalista gazdaságot kell talpra állítani, hiszen később ez a gazdaság biztosít majd a munkásoknak sokféle kedvezményt, amikor létrehozza a jóléti államot. Másképpen fogalmazva: Európa második világháborút követő újjáépítése nem mehetett volna végbe a kommunista vezetés részvétele és támogatása nélkül. Mint ahogy igaz ez a PKP-re is a Portugál forradalom során, mivel a párt kétségtelenül jelentős szerepet játszott a gazdaság stabilizálásában.

A PKP vezetésének társadalmi és gazdasági foratókönyve szerint, ha a termelés nem növekszik, akkor a helyzet gazdasági csőddel fenyeget – ami maga után vonja a reakciós puccsot; továbbá, mint már fentebb említettük, a párt azt az álláspontot képviselte, hogy Portugália már a szocializmus felé vezető úton jár. Ezért tehát a munkások nem a főnökeiknek, hanem a nemzetnek dolgoznak. Ennek az álláspontnak az igazolása érdekében a gazdaság bizonyos ágazatainak államosítását és az agrárreformot hozták fel példaként:

„A gazdaságunkért folytatott termelési harc a legközelebbi jövőben a forradalmi folyamat legdöntőbb tényezője lesz. A munkások tehát vagy újszerűen közelítik meg munkahelyi magatartásukat, vagy pedig minden erőfeszítés, amely a munkásosztály életszínvonalának emelésére irányul, csődöt fog mondani.

Az új munkaerőkölcnek meg kell felelnie az alapvető szektorok államosítása és a nagybirtokok kisajátítása politikájának, minthogy ezek a módszerek a szocializmus felé mutató gazdasági demokrácia elemei.

Egyfajta általános és irreális ellenálló akció, amely azon az alapon kérdőjelezi meg az államosított iparágak életképességét, veszélyesen alacsony foglalkoztatási szintünket és a hazai termelés igényeit, hogy azok a külföldi államoktól való függésünket könnyítenék, ellentmondana a forradalmi folyamat konszolidációjának, és csak a reakció profitálna belőle”.³⁶

A párt politikája a gazdaság stabilizálására irányul, ami azt is jelenti, hogy meg kell akadályozni a termelés folyamatosságát megakasztó jelenségek előfordulását, függetlenül attól, hogy ezek az akadályok a burzsoázia köreiből jönnek-e (gazdasági szabotázs, a vállalatokból a tőke kivonása), vagy a munkások köreiből (sztrájkok) származnak. Másfelől, a párt felszólítja a dolgozókat a termelés intenzívebbé tételére, az ingyenmunka végzésére, a munkaidő meghosszabbítására és a munkásellenőrzés egyéb formáira, amelybe beletartozik a termelés szemmel tartása, a tőkekivonás és a gazdasági szabotázs stb. megakadályozása. De ide tartozik a sztrájkok és munkáskövetelések féken tartása is.

E három politikai premisszát a dokumentumok mindig együtt emlegetik: „harc a termelésért”, „munkásellenőrzés”, „a sztrájkok és az irreális követelések féken tartása”. Így például az *Avante!* című lapban megjelent a Socel gyári munkásbizottság felhívása, amely kijelenti, hogy a termelési harc „a miénk és az értünk történik”.³⁷ Ugyanebben a dokumentumban a munkások úgy vélik, lehetséges, hogy a termelést ellenőrzésük alatt tudják tartani, de nem szabad engedniük, hogy a hatékonyság „egy meghatározott szintje alá süllyedjen a munkavégzés”.³⁸ Hallgassuk meg, mit mond Cunhal a baleizaoi Catarina Eufémiában:

„Köszöntöm a munkásokat, akik már három hete egy fillért sem kapnak a Corte da Condessától, de mégis kitartanak a termelési harcban.

Köszöntöm a Herdade dos Machados dolgozóit, akik beleegyeztek abba, hogy egyszeri fizetéssel is kitartanak azért, hogy a hatezer hektárnyi parlagon heverő földet művelésbe vehessék.

Köszöntöm a Sta. Vitória és az Evidel dolgozóit, akik megművelték a Herdade do Outeiro földjeit és kifejezték akarataikat, hogy egy napi ingyenes munkával megtisztítják a napraforgó- és gabonaföldeket a gyomoktól.”(Cunhal 1976, 23–24)

Ez a politika széles konszenzust eredményezett a koalícióban, a Forradalmi Tanácsban, a Fegyveres Erők Mozgalmánál. A Szocialista Párt és a PPD kijelenti, hogy a nehéz helyzetben a dolgozói követelések

visszafogására van szükség.³⁹ Costa Gomes azt mondja, hogy a munka egyet jelent azzal, hogy „a forradalom pártján” állunk;⁴⁰ Ramiro Correira például azt nyilatkozza, hogy „a politikai hatalom a termelési harcot is magában foglalja”.⁴¹ Vasco Gonçalves május elseji beszédében teljes egyetértését fejezi ki a Portugál Kommunista Párt politikájával:

„Jelenlegi gazdasági válságunk a legalapvetőbb akadály, amit le kell küzdenünk. Ez a mi nagy bajunk okozója. És a győzelemhez rendelkezésünkre álló idő nagyon rövid. Vagy talpra állunk a magunk erejéből, a magunk erőfeszítéseivel, vagy pedig súlyos veszélybe sodorjuk a forradalmi folyamat tempóját, országunk jövőjét. Akkor pedig előre látható, hogy visszatér a fasizmus, a gazdasági függőség, elvesznek a szabadságjogok.

Küzdelmünk döntő jelentőségű. Felszólítok minden munkást, minden hazafit, hogy teljes erővel vegyen részt a termelési harcban, hiszen az itt elért győzelmen múlik a forradalom jövője. A termelési harc szükség-szerű lépés a gazdasági válság leküzdésére, és általa olyan feltételeket teremthetünk, amely gazdaságunk jövőbeli fejlődését a szocializmus felé vezető úton megalapozza.”⁴²

A GDP növekedési ütemének csökkenése drasztikus: az 1973-as 11,2%-ról 1,1%-ra esik 1974-ben, míg 1975-ben már negatívba fordul, -4,3%-ra zuhan vissza. A munkanélküliek száma 1975 első felére meghaladta a kétszázezret. A munkanélküliség növekedése féktelen: 1974 decemberében 177 000 munkanélkült tartanak nyilván, 1975 márciusában mintegy 200 000-et, és 1975 júniusában már közel 250 000-et (Rosa 1975, 10–16). Szélsőbalos csoportok a PKP-t támadják, és azt követelik, hogy a munkaidő csökkentésével teremtsenek több munkahelyet. Erre a támadásra a Portugál Kommunista Párt azzal reagál, hogy a bérek emelése és a munkaidő csökkentése „gazdasági katasztrófát” (Cunhal 1976, 46) eredményezne. A munkaügyi miniszter, Costa Martins, elment a Sinesbe 1975 június végén, és ott kijelenti, hogy a munkaidő nem csökkenthető, mert azzal csak a munkanélküliséget növelnék.⁴³

Vizsgáljuk meg alaposabban ezt a politikát, mert most érkeznek az események a válság és a forradalom csúcspontjára – következésképpen a marxisták szempontjából adottak a munkásosztálynak az ideális feltételek ahhoz, hogy tiltakozzanak, szervezkedjenek és megragadják a hatalmat. Az 1975-ben megfogalmazott követelések igazolják e feltevést. Cristovam (1982) készített egy összehasonlító elemzést az 1979-es sztrájkok alkalmával – vagyis már a forradalmat követő időszakban – elhangzott követelésekről, illetve az 1974–1975 közötti követelésekről, és ebben arra a megállapításra jutott, hogy 1974–1975 között a követeléseknek közel 15–22,7%-a közvetlenül is megkérdőjelezte az üzleti hatalmi központok szerepét (Cristovam 1982, 74), míg 1979-ben a követeléseknek alig 3,7%-a foglalkozott a vállalatirányítás problémájával. Továbbá, az 1974–1975 közötti időszak munkabér-követeléseiben, amelyek az összes követelés 39,8%-át tették ki, elsődlegesen egalitáriánus szel-

lem mutatkozik meg: a dolgozók mindenkinek egyenlő bért, a bérskála csökkentését, a minimálbér egységes, országos rögzítését követelték (Cristovam 1982, 76). A forradalmi korszakokra jellemzően újabb követelések is születnek, így például az egyenlő munka, az egyenlő bér, a vállalatokon belüli privilégiumok felszámolása.

A bérek megállapításáért folyó harc központi jelentőségű, mert a profitot kérdőjelezi meg. A Portugál Kommunista Párt politikája azonban – amelyet több ezer munkás utasított el, ahogyan az Cristovam elemzéseiből is látható – a profittermelő mechanizmusok és az értéktöbblet kivonásának konzerválását és stabilizálását fogalmazta meg. A termelési folyamatban felmerülnek bizonyos termelési költségek: változó tőke (bérek, *grosso modo*) és állandó tőke (nyersanyag, gépek stb.). A termelés során, mondja Marx, a munkások megtermelik a munkabéreiket, plusz azt az értéktöbbletet, ami az ún. nem fizetett munkából származik.

„De ami a *profitot* illeti, nem létezik olyan törvény, amely *minimumát* árazná. Nem mondhatjuk meg, mi csökkenésének végső határa. És miért nem állapíthatjuk meg ezt a határt? Azért, mert megállapíthatjuk ugyan a bér *minimumát*, *maximumát*. Csak azt mondhatjuk, hogy ha a munkanap határai adva vannak, a *profit maximuma* a *bérek fizikai minimumának*; és ha a bérek vannak adva, a *profit maximuma* a munkanap olyan meghosszabbításának, amely még összeegyeztethető a munkás fizikai erejével. A profit maximumának határa tehát a bérek fizikai minimuma és a munkanap fizikai maximuma. Nyilvánvaló, hogy e *maximális profitráta* és határa között a változatok mérhetetlen skálája lehetséges. Tényleges fokát csak a tőke és munka közötti szüntelen harc dönti el, mivel a tőkés állandóan arra törekszik, hogy a béreket fizikai minimumukra szorítsa és a munkanapot fizikai maximumára nyújtsa, míg a munkás állandó nyomást gyakorol az ellenkező irányban.

A kérdés a harcoló felek erőviszonyának kérdésévé oldódik fel.” (Marx 1964, 135)

Az államosítást követően is a munkaerőnek több mint 90 százaléka a magánvállalkozóknál dolgozott, és az állam is kapitalista maradt. Ilyen körülmények között a Portugál Kommunista Párt a termelési harcra szólít fel, ellenzi a béremelést, és azt kéri a munkásoktól, hogy korlátozzák követeléseiket. A „termelési harc” olyan politika volt, amelynek célja – kevés sikerrel, mivel nem övezte a munkások széles körű támogatása – a Portugál Kommunista Párt stratégiájának lényegi problémáját tükrözi: hogyan lehet az állami szervezetnek részévé válni úgy, hogy az állam osztálytermészetét megkérdőjeleznénk.

Amikor a Portugál Kommunista Párt arra szólította fel a munkásokat, hogy maradjanak a gyárakban, hogy megakadályozhassák a gazdasági szabotázsakciókat, akkor ez a felszólítás aligha akadályozta meg a munkásokat abban, hogy tovább menjenek – és ezt meg is tették, ami a bérköveteléseket, a munkahelyek csökkentésének elutasítását, a vállalatok

latvezetés felelősségre vonását illeti. Ám történelmileg mégis igazságtalan volna a PKP nyakába varrni mindazt, ami valójában a munkások felelőssége volt.

Az államosítással a munkások újabb lökést adtak a portugál forradalom kibontakozásának. Nélkülük nem tudnánk közelebb kerülni az 1975 nyarán kibontakozott forradalmi válság megértéséhez.

Jegyzetek

- ¹ Nacionalizacao da Banca – Grande Vitória de Povo. As Comissoes da Concelhia da Póvoa do Varzim e Vila do Conde do PCP. 1975. március 14. Documentos do PCP, Centro Documentacao 25 de Abril
- ² Comissões de Delegados Sindicais do Banco Espírito Santo e Comercial de Lisboa. Sabotagem Económica. Dossier Banco Espírito Santo. Lisboa, Diabril Editora, 1975, 39.
- ³ *Diário Popular*, 15 March 1975. 9 és 11.
- ⁴ *As Nacionalizações. Defesa e Dinamização. Textos da Conferência das Organizações do PCP para a Defesa e Dinamização do Sector Nacionalizado da Economia.* 11 and 12 March 1978. Lisboa, Edições Avante!, 1978, 52.
- ⁵ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* In: Documentos políticos para a História do PCP. Lisboa, Avante!, 1974, 321.
- ⁶ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* 359–362.
- ⁷ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* 359–362.
- ⁸ *VII Congresso Extraordinário do PCP.* 360.
- ⁹ Comissões de Delegados Sindicais do BES e Comercial de Lisboa. Sabotagem Económica. Dossier Banco Espírito Santo. Lisboa, Diabril Editora, 1975, 39.
- ¹⁰ *As Empresas Intervencionadas.* Lisboa, Avante!, 1977, 7.
- ¹¹ Política Clara e Transparente. In: *Avante!*, 23 January 1975, 2.
- ¹² *Avante!*, 9 January 1975, 9.
- ¹³ *Avante!*, 6 February 1975, 5.
- ¹⁴ *Avante!*, 6 February 1975, 5.
- ¹⁵ *Avante!*, 6 February 1975, 5.
- ¹⁶ Nacionalização da Banca – Grande Vitória do Povo. As Comissões Concelhias da Póvoa do Varzim e Vila do Conde do PCP. 14 March 1975. Centro Documentação 25 de Abril
- ¹⁷ A Revolução é Irreversível. In: *Avante!*, 17 April 1975. 1.
- ¹⁸ *Diário Popular*, 15 March 1975, 9.
- ¹⁹ *Diário Popular*, 15 March 1975, 9.
- ²⁰ *República*, 24 March 1975, 11.
- ²¹ *República*, 22 March 1975, 16.
- ²² *República*, 15 March 1975, 1
- ²³ *Diário Popular*, 15 March 1975, 9.
- ²⁴ O PCP apoia a nacionalização da Banca. In: *Diário Popular*, 14 March 1975, 9.
- ²⁵ *República*, 24 March 1975, 8.
- ²⁶ Economista Soviético fala sobre Nacionalizações. In: *Avante!*, 17 April 1974, 7.
- ²⁷ *As Nacionalizações. Defesa e Dinamização. Textos da Conferência das Organizações do PCP para a Defesa e Dinamização do Sector Nacionalizado da Economia.* 11 and 12 March 1978. Lisboa, Edições Avante!, 1978, 52.

- ²⁸ Os ferroviários a favor da nacionalização da CP. In: *Avante!*, 10 Abril 1975, 7.
- ²⁹ O processo revolucionário e a batalha da produção. In: *Avante!*, 22 May 1975, 4.
- ³⁰ O processo revolucionário e a batalha da produção. In: *Avante!*, 22 May 1975, 1.
- ³¹ Não há meio caminho nem meias tintas. In: *Avante!*, 22 May 1975, 6.
- ³² Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³³ Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³⁴ Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³⁵ Com o PCP pela Unidade Popular Rumo ao Socialismo. In: *Avante!*, 3 July 1975, 4.
- ³⁶ A unidade da classe operária esteio da unidade de todo o povo. In: *Avante!*, 15 May 1975, 2.
- ³⁷ A batalha da produção: tarefa nossa e para nós. In: *Avante!*, 22 May 1975, 6.
- ³⁸ A batalha da produção: tarefa nossa e para nós. In: *Avante!*, 22 May 1975, 6.
- ³⁹ Coligação aceita unir forças contra a crise. In: *Diário de Lisboa*, 12 May 1975, 1, 20.
- ⁴⁰ O Trabalho enquanto forma de estar com a revolução. In: *Avante!*, 26 June 1975, 9.
- ⁴¹ O poder político passa pela batalha da produção. In: *Diário de Lisboa*, 9 May 1975, 1.
- ⁴² Discurso de Vasco Gonçalves no 1st May 1975. <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/wikka.php?wakka=poderpol01>, consultado em 14 July 2009.
- ⁴³ A batalha económica precisa de um clima político propício. In: *Avante!*, 26 June 1975, 9.

Bibliografia

- Arcary, Valério 2006: *O Encontro da Revolução com a História*. São Paulo, Xamã
- Arcary, Valério 2004 :Quando o Futuro era Agora. Trinta Anos da Revolução Portuguesa. In: *Outubro*. São Paulo, Xamã, No. 11, 2004, 71–92.
- Brinton, Maurice 1975: *Os Bolcheviques e o Controle Operário*. Porto, Afrontamento
- Cristovam, Maria Luísa 1982: *Conflitos de Trabalho em 1979. Breve Análise Sociológica*. Lisboa, Ministério do Trabalho
- Cunhal, Álvaro 1976: *A Crise Política Militar. Discursos Políticos 5*. Lisboa, Edições Avante!
- Cunhal, Álvaro 2001: *Rumo à Vitória. As Tarefas do Partido na Revolução Democrática e Nacional*. Lisboa, Avante!
- Cunhal, Álvaro 2007: *A Questão do Estado, Questão Central de cada Revolução*. Lisboa, Edições Avante!
- Ferreira, José Medeiros António 1993: *Portugal em Transe (1974–1985)*. Mattoso, José (dir): *História de Portugal*. Lisboa, Círculo de Leitores, 1993. Vol. VIII.
- Hammond, John 1981: Worker Control in Portugal: The Revolution and Today. In: *Economic and Industrial Democracy*. London, Sage, vol 2., 1981, 413–53.
- Kiernan, V. G. 1997: Revolução. In: *Dicionário do Pensamento Marxista*. Rio de Janeiro, Jorge Zahar Editor, 1997, 324–327.

- Lenin, Vlagyimir Iljics 1976: *O Controle Operário e a Nacionalização da Indústria*. Lisboa, Estampa
- Lenin, Vlagyimir Iljics: A munkásellenőrzésről szóló rendelet tervezete. *LÖM* 35. 28.
- Lopes, José da Silva 1996: *A Economia Portuguesa desde 1960*. Lisboa, Gradiva
- Mandel, Ernest (ed.) 1975: *Contrôle Ouvrier, Conseils Ouvriers, Autogestion*. Paris, Francois Maspero
- Marx, Karl 1964 (1865): Bér, ár és profit. In: *MEM* 16. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Rosdolsky, Roman 2001: *Para Ler O Capital de Karl Marx*. São Paulo, Contraponto
- Rosa, Eugénio 1975: *A Economia Portuguesa em Números*. Lisboa, Moraes Editora

Források

- As Empresas Intervencionadas*. Lisboa, Avante!, 1977, 7.
- As Nacionalizações. Defesa e Dinamização*. Textos da Conferência das Organizações do PCP para a Defesa e Dinamização do Sector Nacionalizado da Economia. 11 and 12 March 1978. Lisboa, Edições Avante!, 1978
- Avante!*, órgão oficial do PCP, 1975
- Comissões de Delegados Sindicais do BES e Comercial de Lisboa. *Sabotagem Económica. Dossier Banco Espírito Santo*. Lisboa, Diabril Editora, 1975
- VII Congresso Extraordinário do PCP*. In: Documentos Políticos para a História do PCP. Lisboa, Avante!, 1974
- Diário Popular*, 1975
- Diário de Lisboa*, 1975
- Documentos do PCP, Centro de Documentação 25 de Abril, 1974–75
- O Programa do MFA e dos Partidos Políticos*. Alfragide, Edições Acrópole, 1975
- República*, 1975.

(Fordította: Baráth Katalin)

(A tanulmány a belgiumi Gentben 2010. április 13–16-án megrendezett Európai Társadalomtörténeti Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.)

Hacker volt-e Lenin?

Az úr nem eszik, ha a paraszt nem szarik – tartja a régi mondás. A megállapítás a termelés elsődlegességét hangsúlyozza az életben maradáshoz képest. A jelenkori polgári elméletek – egy másik nézőpontból (mondhatnánk: egy más osztálynézőpontból) – szívesebben foglalkoznak a forgalommal és a fogyasztással, mint a termeléssel. (Ennek szellemében a közvetlen termelőknél szívesebben foglalkoznak a tulajdonos termelőkkel-munkáltatókkal, valamint más, tényleges hatalommal rendelkezőkkel.)

A jelenkorban számosan vannak, akik – bérmunkásként – az állam által szabályozott munkaerőpiacról kapják a jövedelmük nagy részét. A jelenkorban számosan vannak, akik állami alkalmazottként közvetlenül az államtól kapják jövedelmük nagy részét. A jelenkorban számosan vannak, akik nyugdíjasként, segélyezettként az államtól kapják jövedelmük nagy részét. Egyidejűleg azt tapasztalják, hogy mindenféle állami szabályok, kényszerek uralkodnak felettük. Életük egyik főszereplője az állam.

Egyáltalán nem logikátlan, hogy némelyek a politikai államban vélik felismerni a rendszer fő mozgatóját-éltetőjét. Az állam – úgymond – olyan intézkedéseket hoz, szabályozásokat vezet be, amilyeneket akar. Szabad akaratában, sőt önkényében semmi sem korlátozza. Ezért sokan neki tulajdonítják a fennálló rendszerben a legnagyobb hatalmat. Őt dicsérik, ha elégedettek a rendszerrel. Őt teszik felelőssé, ha elégedetlenek a rendszerrel. Legfőbb jótétemény vagy legfőbb bűnös – de az állam a legfőbb úr.

Ha ez így van, akkor a rendszer működésében-működtetésében az állam a végső alany. Maga gondoskodik a működéséről és fennmaradásáról. Megalapozza önmagát, és képes arra, hogy tisztán a saját törvényei szerint mozogjon.

Többek között azért is vitatható ez a magyarázat, mert komolyabb gazdasági válságok idején vele ellentétes jelenségeket tapasztalunk. A gazdaság megbénul, a termelés radikálisan visszaesik, számos területen teljesen leáll. Nincs vásárlóerő, ezért alábbhagy a termelés – és az állam tehetetlen. Ilyenkor megmutatkozik a felszínen, ami elemzés révén feltárható: az állam csak bizonyos határokig tényleges úr. (Mondhatni: azokon túl már „nem eszik.”) Ha a termelés – gazdasági okok miatt – akadozik, sőt megbénul, akkor az állami akarat kevésnek bizonyul.

Látványosan lelepleződik, hogy a végső hatalom nem a politikáé, nem a politikai államé.

A jelenkorban számosan vannak, akik bankhitelekbeől vásárolnak. Számosan vannak, akik irdatlan jövedelmekre tesznek szert banktechnikai manipulációk, pénzügyi spekulációk révén. Azt is tapasztaljuk, hogy a bankok hatalmas nyereséggel működnek. Nagyobbrészt materiálisan nem létező „virtuális” pénzeket mozgatnak, hiteleznek. A nem létező pénzből is hasznot húznak. Úgy tűnik, hogy a bankok szinte bármit megtehetnek, mert törekvéseikhez az állam készségesen szállítja a kívánt törvényeket és szabályokat. Úgy mond: „Az állam úgy ugrál, ahogy a bankok futyúlnak.” Az emberek pedig ki vannak szolgáltatva a bankok diktátumainak. Egyáltalán nem véletlen, hogy sokan a bankokban, a mai bankrendszerben vélik felismerni a rendszer legfőbb hatalmát. Neki tulajdonítják a fennálló rendszerben a főszerepet. Ezért őt szidják, ha elégedetlenek a rendszerrel. Őt akarják elzavarni, leváltani. Ő a főbűnös – hiszen ő a legfőbb úr.

Ha ez így van, akkor a rendszer működésében-működtetésében a bankrendszer, a bankszektor a végső alany. Maga gondoskodik a működéséről és fennmaradásáról. Saját maga alapozza meg a létezését.

A különböző gazdasági válságok cáfolják ezt a magyarázatot. Túltermelési válságok idején eladhatatlan áruk halmozódnak fel. Leállítanak üzemeket, elbocsátanak dolgozókat. A jövedelmek csökkennek, a kereslet visszaesik. Nincs elég vásárlóerő, a gazdaság megbénul. Ezen a helyzeten a bankszektor – korlátozott képességei miatt – nem tud úrrá lenni. Ilyenkor közvetlenül megtapasztaljuk (ami egyébként is tudható), hogy csupán bizonyos keretek között úr a bank. Túltermelés esetén minden pénzügyi manipuláció, az egész bankrendszer tevékenysége önmagában elégtelen. (Hirtelen lelepleződik, hogy amit korunk hőségnek gondoltunk, az csupán a nap lovagja.) A végső hatalom nem a bankoké, nem a bankszektoré.

McKenzie Wark: *Hackerkiáltvány* (Noran Libro Kiadó, 2010) című könyvében az ismert régi fordulatok helyenként új köntösbe bújnak. Osztályérdekek és osztályellentétek. Uralkodó osztályok és kizsákmányolt osztályok. Túlfajlett uralkodó nemzetek és fejletlen kizsákmányolt nemzetek. Osztálypolitika és bérrabszolgalét. Osztályhatalom és osztályharc. Vektoralista osztály és hackerosztály. „Világ munkája egyesüljön!”

Sűrűn találkozni olyan, a kapitalizmust bíráló írásokkal, amelyek csokorba gyűjtik azokat a társadalmi irányzatokat és csoportokat, amelyek törekvése nem valósítható meg az adott rendszerben. Ebből a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy az illető rendszerkritikai szereplők

objektíve érdekeltek a rendszer meghaladásában. A közös érdekeltiségből pedig – úgymond – logikusan csak egy dolog következhet: a rendszer felforgatására, felborítására irányuló közös cselekvés. Ezek a szereplők – a helyzetükből adódóan – az egymással való szövetségre vannak ítélve. Van ilyen érdekeltiség? Igen. Van ilyen cselekvés? Nem. Az alapvető kérdés: Miért nem, ha igen? Miért nincs, ha van? Az ellentmondás oka – olvashatjuk a szerzőknél – a tudat vagy az erkölcs visszamaradottsága. Ezért az együttes lázadó cselekvés vágyott alanya, motorja: a tudati rádöbbenés, az erkölcsi nekibuzdulás.

Ennél az ötletnél materialisztikusabb – mert szociológiailag létező – alannyal áll elő McKenzie Wark.

Wark – mutatis mutandis – az alkotót hackernek, az alkotás folyamatát hackelésnek, az eredményét hacknek, az alkalmazási-felhasználási irányt vektornak, a képviselőt reprezentációnak, a lehetőséget absztrakciónak nevezi. Az az olvasó, aki hajlandó mindezt elnézni neki, és megbirkózik a szerző által telepített megértési akadályokkal, a könyvben figyelemreméltó gondolatokkal találkozhat.

1. A világ, ahol élünk

Wark szerint világunk „a hiány és a bőség kizsákmányoló kettéválásán alapuló osztályuralom”. Két részre tagozódik: a túlfejlett és a fejletlen világra. Az előbbi terrorizálja és kizsákmányolja az utóbbit.

A világ túlfejlett részén „az uralkodó osztályok arra törekszenek, hogy megnyissák a fejlődő világot a tőke és az információ folyamatai előtt, de [...] fenntartsák a határokat a fejletlen világból érkező áradatokkal szemben. A fejletlen világból sem a munka, sem a munka terméke nem juthat szabadon a túlfejlett területekre.” Az uralom fő eszköze az áruterelés: a javak árukká változtatása „az összes erőforrást egyetlen absztrakt és kvantifikálható síkra helyezi”. Bekövetkezik a „globális árucikkforma uniformitásának érvényesítése”. Más szavakkal a „globális kommercializálás”, vagyis a világszerte irányított működése.

A globális uralom kialakításában és működtetésében transznacionális szervezetek játsszák a kulcsszerepet. Ezekben az „államok fölötti szervezetekben a túlfejlett államok uralkodó osztályai a többiekre rákényszerítik” a globális körülményeket és erőviszonyokat. A tőkés világrendbe integrálódott államok – mind a túlfejlett, mind a fejletlen országokéi – kénytelenek a kialakuló globális hatalomhoz alkalmazkodni, igazodni.

Ez a szisztematikusan létrehozott állapot „a túlfejlett világ minden uralkodó osztálya számára biztosítja [...] nemcsak az összes erőforrás objektíválását, hanem a fejletlen világ nemzeti törekvéseinek felügyeletét és elrettentését is”. A helyi gyakorlatokat fokozatosan felszámolják, és globális normáknak vetik alá.

A globalizált kapitalizmus (a globális irányítás) nemcsak árucikkeket, hanem életmódot is termel: a fogyasztás és a szórakozás világát. A rendszer működtetésében és a fejletlen világ bekebelezésében vezető szerep jut annak, hogy maga az információ is árucikként üzemel. A hírközlési hadviselésben a média – mint „militáris szórakoztató központ” – hadászati jelentőségű szerepet játszik. („A kommunikáció vektorai konfettiként szórják szét a világban az árucikké tett élet reprezentációit, a szubjektumokat objektumokká teszik, és a migrációs vektorokat korábban soha nem látott mértékben indítják be.”) A globalizált kapitalizmus működtetésében stratégiai fontossággal bír a szervezett szórakoztatás.

A fejletlen országok számára kínált alternatíva: vagy lemondanak a fejlesztésekhez szükséges erőforrásokról (tőke és információ), vagy föladják a szuverenitásukat. A tapasztalatok szerint többnyire készségesen betagozódnak: vezetők „megtanulják irányítani és kizsákmányolni saját hagyományos kultúrájukat a globális áru fogyasztás céljára”.

2. Mit hackel a hacker?

Az agráriumban a gazda (a gazdálkodó) élelmiszert termel. Az iparban a bémunkás iparcikket termel. A gondolkodó ember gondolatot termel.

Hackernek nevezi a szerző azt a gondolkodót, aki innovatív, újszerű gondolattal áll elő. A kreatív, alkotó gondolkodó: hacker. A hackerek új világokat fedeznek fel és új világokat teremtenek.

A hacker gondolatban elrugaszkodik az éppen adott valóságtól, és tudati absztrakciót hoz létre. („Absztrahálni annyi, mint kifejezni a természet virtualitását, közismertté tenni egyes lehetőségeit.”) A hacker terméke absztrakció. Gondolat, vágy, eszme, eszmény formájában elvonatkoztat a fennállótól, és a fennállóhoz képest elvont világba lép át. Ezzel új síkot, a reális mellett egy virtuális síkot teremt: a kimeríthetetlen sokféleség, a megvalósítható potencialitás síkját.

Az absztrakció termelésének művelete: hackelés. „Nyers adatokból hackelünk ki és alkotunk új fogalmakat, új észleléseket, új érzeteket.” Legyen bár valaki kutató vagy alkotó, „művész vagy biológus, vegyész vagy zenész, filozófus vagy programozó” – ők „az absztrakció hackerei”.

Hackelni nem más, mint információval vagy termeléssel túlmenni az adott valóságon, valamilyen többletbe. „Ami valóságként jelenik meg, az a hacker számára mindig részleges, korlátozott, netán még hamis is. A hacker számára az aktuálisban mindig kifejeződik egyfajta többlet lehetőség, a virtuális többlete. Ez a valós, de nem aktuális kimeríthetetlen birodalma, [...] ami valóra válhat.”

Az emberiség történelmében a többlet dinamizálja: a természetből előállított többlet termelése hozza létre – mintegy második természetként – az emberi élet terét. Korunkban az így létrehozott többlet megvásárolható árucikk formáját ölti. Az áruforma, valamint a hozzá kapcsolódó

magántulajdon a többletet szűkösséggé, megfosztottsággá alakítja át. „A törvény erejénél fogva a hack véges tulajdonná válik.”

3. A kommunikáció, mint irányított információ

A hacker új gondolatot, új tudást termel. Az új gondolat, mint többletismert: információ. (Az információ: többlettudás) Egy kreatív, innovatív gondolat átadása során valamilyen nem fennállóról, valamilyen – elvben – megvalósuló-megvalósítható újról tájékoztatunk.

Az információban a virtualitás gazdagsága jelenik meg. Az információ „szabadjára engedi minden dolog és minden ember, objektum és szubjektum látens kapacitását.” Az információ: erőforrás. Azonban az információ sorsa és betöltendő szerepe nyitott: különböző vektorok mentén, azaz különböző irányokban aktualizálódhat. Aktualizálódhat megvásárolható áruként, és aktualizálódhat bárki által hozzáférhetőként, szabadon.

A termelés és elosztás irányításának eszközeivel „az információ kommercializálódása révén az egész világ árucikké tehető”. Ebben az esetben a tulajdon kommunikálja és „gúzsba köti az információt”. Áruvá válásakor – a szabad információtól eltérően – olyan, úgymond felcímkézett információt kapunk, melynek felhasználási irányát is meghatározzák a tulajdonviszonyok. Az áruvá tett információ alárendelődik a kommunikációs eszközöknek. Szabad tudás helyett irányított közlés lesz belőle. A szerző szóhasználatában az információ: felfedezés, a kommunikáció: félretájékoztatást szolgáló ismétlés. A kommunikáció az információ halott formája.

4. Ki irányítja az információt?

Az új gondolatnak, információnak nemcsak tartalma, hanem iránya is van. Irányt adhat neki maga a gondolkodó, az alkotó – vagyis az információtermelő hacker. De irányát megadhatja, meghatározhatja a hacker munkáltatója is – vagyis az, akinek a hacker a bér munkása. (Ebben az esetben a szerzői jogok nem az alkotót, hanem az őt alkalmazásban tartó munkáltatót illetik meg.) Így az információ közlését, felhasználását a hackereket foglalkoztató „irányadó osztály” tartja kézben: fennhatósága alatt tartva ezzel a fennálló társadalmi struktúra változásait, illetve konzerválását.

A munkáltatóknak ez az irányadó osztálya – a szerző szóhasználatával a vektorális (vektoralista) osztály – rendelkezik „az információállomány, az információfolyam és az információvektorok” fölött. A vektoralisták monopolizálják és árucikké teszik az információt, „az árutermelést pedig az információ terjesztésének kívánják alávetni”. Ezzel „a tőke termelés fölötti monopóliumát próbálják megtörni”. A hagyományos tőkéseket –

mint korábbi uralkodó osztályt – fokozatosan kiszorítják a hatalomból. A szerző nézete szerint korunkra a vektorális osztály lett a rendszer meghatározó osztálya.

5. A vektorális állam

Az állam az uralkodó osztályok olyan segédeszköze, amely – egyebek mellett – a reprezentáció erőszakát alkalmazza. Különböző reprezentációk formájában megszünteti az emberek és termékeik sokszínűségét. Az állam olyan intézmény, amely erőszak révén „megteremti objektum és szubjektum szétválasztását [...], valamint azt a síkot, amelyen ezek találkoznak”.

A modern kapitalizmusban a társadalmi osztályok harca állami keretek között és államilag szabályozott módon folyik. „Az osztályok azért harcolnak, hogy ki fizessen adót, illetve milyen mértékűt, illetve azért, hogy az állami adóbevétel az osztályokhoz vagy osztályfrakciókhoz kerüljön-e.” A túlfedett világ uralkodó osztályai kizsákmányolják a fejletlen világot. Innen származik az a többlet, amelyből országaikban „az állam kompromisszumot köthet a termelő osztályokkal, és magáévá teheti bizonyos érdekeit – a fejletlen világ rovására”.

Wark a modern kapitalizmus történetében két korszakot különböztet meg: egy állami és egy vektorális korszakot. Az államit a hagyományos tőkés, a vektorálit a vektoralista osztály offenzívája jellemzi. A vektorálisnak nevezett korszakban elsősorban azé a hatalom, aki az információközlés, az információátadás irányítása, irányának meghatározása fölött rendelkezik. (Az információ mint árucikk az anyagi minőséggel rendelkező áruknál szabadabban hamisítható.) Ebben a korszakban a vektorális osztály egyre eredményesebben befolyásolja az államot. Az állam vállalja az információ szabad áramlásának megakadályozását, „a vektor megrendszabályozását, az információ tulajdonon belüli megtartását, illetve azt, hogy megállít minden, a vektorális osztály érdekén kívül eső hacket”.

A vektorális osztály „saját jogon hasznot hajtó iparággá” kívánja tenni az oktatást és a kultúrát. Annak érdekében is nyomást gyakorol az államra, hogy az minden kommunikációs, oktatási és kulturális tulajdont magánosítson. El kívánja érni, hogy „a tudást mint erőforrást privatizálja”, amiként magánosítja a tudományt és a kultúrát is. Számára „az oktatás is csak »kommunikációként« áruba bocsátható »tartalom«”. Arra törekszik, hogy világszerte az árucikké tett kultúra, az árucikké tett oktatás, az árucikké tett kommunikáció fogyasztóivá tegye a termelő osztályokat. Így azok mindinkább az áruformát öltő információ foglyaivá válnak.

A szerző meglátása szerint a vektorális osztály foglyul ejti az államot. Egyúttal túl is lép rajta: „leválasztódik az állam keretéről [...] és transznacionális, árucikké tett információt nyer ki a nemzeti, társadalmisított

kultúrából és oktatásból”. Abban érdekelt, hogy az általa tált hírt, közlés „globális médiaesemény” legyen.

A vektorális osztály térnyerésének fontos társadalmi következményei vannak: „az uralkodó osztályok a termelő osztályok kárára mindenütt feladják az államon belüli kompromisszumaikat”, hogy ezzel is megnöveljék a közvetlen nyereségüket. A termelő osztályok engedményekre kényszerülnek: kénytelenek lemondani számos, korábban elért eredményükről. Mégis továbbél az a gyakorlat, amelyben a termelőket elsősorban a nemzeti kötődés jellemzi. („A termelő osztályok manapság is leginkább nemzeti keretek közt élnek, és mind a mai napig inkább a nemzeti identitás keretei között fogják fel érdekeiket és vágyaikat, semmint a keresztirányú osztályérdekek kifejeződéséeként.”)

6. Az oktatás: a szolgátság iskolája

Az emberek tudásának két forrása van: a mindennapi élet és az iskolai oktatás. Az iskola az irányított tudás intézménye. Feladata kettős. Egyrészt, a rendszer számára szükséges ismeretekre tanít és magatartásra nevel. Az oktatás: kiképzés („az árutermelés rabszolgáivá képez”). A leigázás eszköze: „gúzsba köti és az osztályhatalom erőforrásává teszi az elmét”. Ebben gyökerezik az iskolai oktatás gazdasági értéke. Másrészt szolgálalkúságra nevel („az oktatás kiképzí [...] az engedelmes lényeket, amelyeknek az őket körülvevő társadalmi rendet természetesnek kell elfogadniuk”).

A polgári tudomány részekre tagolja, különálló szakterületekre bontja az ismereteket. Mechanikus, mennyiségi kérdésnek tekinti a megismerést. Ezzel eléri, hogy a szaktudomány nem ad a világban való eligazodáshoz szükséges minőségi tudást, világképet. Az iskola ezt a szemléletet képezi le, adja tovább. „Az oktatás »diszciplínákká« teszi a tudást, homogén »területekké« szegregálja, amelyek élére megfelelően »képzett« öröket helyez azzal a feladattal, hogy kordában tartsák a megjelenési formáit.”

Az iskolarendszerben „a tudás osztálypolitikája” érvényesül. „Az oktatás a tudásnak [...] a tulajdon jegyében történő megszervezése. Az oktatás, azokat, akik igénybe veszik, az osztályhatalom objektumaivá teszi, olyan funkcionális elemekké, amelyek végül elsajátítják a szabályait. Azokat, akik ellenállnak az objektivációnak [...], a fegyelmező állam rendőrsége és szelíd zsarui” veszik kezelésbe.

A leigázási gépezetben speciális helyet kap a felsőoktatás („felsőoktatási gyárákról” beszél a szerző). A megszerzett diploma igazolás arról, hogy az illető „jól tűri az unalmat, és képes a szabálykövetésre”. A diplomások többsége bérmunkás marad akkor is, ha információt gyűjtöget. „Gyárakban dolgoznak, bár rá lettek nevelve, hogy irodának gondolják őket. Bért visznek haza, bár rá lettek nevelve, hogy ezt fizetésnek gondol-

ják. Egyenruhát hordanak, bár rá lettek nevelve, hogy öltönynek tartsák. Az oktatás egyetlen különbségtételre tanítja meg őket, nevezetesen arra, hogy a kizsákmányolás eszközeit másként nevezzék, és lenézzék azokat a saját osztályukhoz tartozókat, akik ettől eltérő elnevezéseket használnak.”

Az emberek ismereteinek másik forrása a mindennapi élet. A kreatív gondolkodáshoz szükséges tudás jelentős része nem hivatalos, nem intézményes keretek között, hanem a mindennapi életből szerezhető be. „Az infoprolik ellenállnak az oktatásnak, és az utcán szerzett ismereteikből élnek.”

7. *Túl a tulajdonon*

A hackerek többségének a helyzete kettős: a munkáltatójától függő alkalmazott, de egyidejűleg független gondolkodó is. Egyszerre tulajdon nélküli és tulajdonos. Gondolata annak a tulajdonába kerül, akinek a bérmunkása. Gondolatát a munkáltatója használja, hasznosítja: ő adja meg a felhasználás irányát. Ugyanakkor a gondolkodását nem lehet elvenni a hackertől. Gondolatától nem lehet teljesen megfosztani: egyidejűleg az ő birtokában is marad. Ez egyrészt esélyt ad arra, hogy a hacker – bérmunkás helyzetében is – fenntartsa a viszonylagos autonómiáját. Másrészt esélyt ad arra, hogy a gondolatának más irányt (más felhasználási irányt) adjon, mint a munkáltatója. A tudás szubjektummá teszi azt, akit a gazdaságban csak funkcióként (árufunkcióként) ismernek el – sőt ismernek.

A hacker aktuális érdeke a termékéhez mint tulajdonhoz fűződik: bevételi, jövedelmi forrás a számára. Ennyiben a hacker „azonosul saját áruvá válásával”. A munkahelyért, jövedelemért versengő hackerek piaci versenytársat látnak egymásban. Betagozódnak a „szakmai elitizmus” kialakult rendjébe. Tulajdonuknak tekintik a tudásukat, és azt – közvetlen anyagi érdekeiket követve – „a konformitás szolgálatába állítják”.

A hacker számára intellektuális konfliktust jelent a tulajdonkérdés, nevezetesen, hogy kié a tudása. Az alábbi dilemmák előtt áll. 1. Munkáltatójának tulajdona-e az ő gondolata, vagy pedig mindenkié? 2. Az ő tulajdona-e a gondolata, vagy pedig mindenkié? Nem nehéz észrevenni, hogy a két dilemma valójában egy. (Az ellenségével lép szövetségre, ha tulajdonának tekinti, ezért áruba bocsátja a gondolatát – hivatkozik Alexander Bardra a szerző.) Az alapkérdés, hogy tulajdoni korlátok között mozogjon-e a szellemi termelés. A termelés függőségéből a termék függősége következik.

„A hackelés természetéből fakad a szabad fölfedezés, a szabad újítás, valamint a szabad teremtés és termelés.” A termelés szabadságával a termék szabadsága az adekvát. A gondolat azzal a sajátossággal rendelkezik, hogy nem kisebbedik és nem fogy el a használata, fogyasztása során. „Az információ az az ajándék, amely úgy osztható meg, hogy

közben csak a szűkösége csökken.” Ezért az információ minden további nélkül megfosztható árucikk mivoltától, és szabadon hozzáférhetővé tehető. Át lehet alakítani közkinccsé.

A hackerek (gondolkodók, szellemi termelők) többsége a munkálatója számára végzett bérmunkából él. Ám „a hackereknek az az érdekük, hogy szabadon hackelhessenek a hackelés kedvéért”. Érdekük a szellemi termelés felszabadítása a tulajdoni korlátok alól. Ebben a kérdésben osztályellentét feszül a vektoralista osztály és a hackerek között. A „tudásért folytatott osztályharc” során kialakul a hackerek osztályöntudata és saját kultúrája, „a kollektív tapasztalat” kultúrája. A hacker „osztályöntudat megtestesítői” mindenki számára szabad erőforrásnak tekintik a tudást, az irányítatlan információt. („A hackelés nem ismeri el a mesterséges szűköséget, sem a hivatalos jogosítványokat, az igazoló rendőri erőt, hanem csakis azt, amit a hackerek közt fennálló ajándékviszony alakít ki.”)

A hackerek osztályöntudatra ébredése elindítja a magáértvaló hackerosztály kialakulását. („A hackerosztály mint osztály akkor valósul meg, amikor [...] felülemelkedik a tulajdon létező formáin.”) A hackerek felismerik, hogy a fennálló társadalmi berendezkedés megváltoztatható, meghaladható. Felismerik, hogy a magántulajdonosi rendszer mesterséges korlátaival az ajándékgazdaság nyitott sokfélesége helyezhető szembe. A hackerosztály tisztában van azzal, hogy a hackelés nemcsak üzleti célra történhet, ezért „az üzletiesítésen és az osztályuralmon túlmutató, új termelési formákat hackel életre”.

A hackerek szellemi erőforrásokat hoznak létre. A termelők anyagi erőforrásokat hoznak létre. Korunkban a hackerek döntő többsége vektorálisok bérmunkása. Az általuk létrehozott szellemi erőforrások a vektorálisok tulajdonát képezik. A szellemi erőforrások használatának irányát a vektorális osztály határozza meg.

Korunkban a termelők döntő többsége tőkések bérmunkása. Az anyagi erőforrások a tőkések tulajdonát képezik. Az anyagi erőforrások használatát a tőkésosztály határozza meg.

A szellemi erőforrások használatának a vektorális osztály által meghatározott iránya (szabad felhasználásának meggátlása, tulajdon általi korlátozása) akadályozza az erőforrások fejlődését.

Az anyagi erőforrások szabad felhasználásának meggátlása, használatának a tőkésosztály általi (magántulajdon általi) korlátozása akadályozza az erőforrások fejlődését.

Van tehát valami közös a hackerek és a munkások társadalmi helyzetében. Ahogy a hackerosztály az információkhoz, mint szellemi erőforrásokhoz való szabad hozzáférésben érdekelt, ugyanúgy érdekelt a munkásokosztály a termelési eszközökhöz, mint anyagi erőforrásokhoz való szabad hozzáférésben. Mindkettejük útjában a termék áruvá tétele, illetve a monopolizált tulajdon (magántulajdon) áll. Közös érdekük a tulajdoni korlátozások lebontása.

„A hackerosztály elsődleges és legfontosabb érdeke az információ szabad áramlása.” Ez tudja optimálisan felszabadítani a szellemi erőforrásokat. A termelő osztályoknak is fontos érdeke az információhoz való szabad hozzáférés, és az ezen alapuló tudás. („A szabad információ [...] az erőforrások hatékony elosztásának feltétele.”) De ennél is fontosabb a termelés erőforrásainak „a tehetségen, és nem a gazdaságon alapuló szétosztása”. Ennyiben hacker és munkás közös érdeke egy radikális vektorváltás: minden erőforrás szabad (tulajdonviszonyoktól szabad) termelő használata. A hackerosztály – úgymond – rátalál a szubjektum és az objektum közötti viszony olyan lehetőségére, „ahol e kettő a szűkösség és a hiány szorításán kívül találkozik”.

Vektorváltásra, a magántulajdonosi rendszer meghaladására akkor van esély, ha a hackerosztály „nemcsak a saját osztályérdekeként ismeri föl a tulajdontól való szabadságot, hanem fel tudja mutatni a termelő osztályoknak, hogy az a termelő osztályok összességének érdeke”. Szabadságtörekvése során a hackerosztálynak szüksége van a munkások szövetségére. Abban érdekelt, hogy „minden osztálynak meglegyen a lehetősége arra, hogy új életmódot hackeljen ki magának”.

A munkások számára kulcskérdés az életmód szabadsága és a termelési mód szabadsága. Ez utóbbi – bizonyos értelemben – visszahozása annak a korábbi állapotnak, amikor a szükséges tudás még a termelők tulajdona volt, és „kultúra formájában szállt mintegy ajándékként egyik nemzedékről a másikra”. („A munkásosztály kultúráján belül köztulajdonként áramló információ mindenkié.”) Annak a helyzetnek a felszámolása, amelyben a tudás (miképpen a tulajdon) monopolizált formában leválasztódott, a termelők számára lehetővé teszi „saját termelőképességük visszatértét”, a „találékonyosság erőforrásainak” felszabadítását, „szabad termelőenergiájuk kibontakozását”.

8. *Túl az államon*

„A reprezentáció [...] mindig kevesebb annál, amit reprezentál.” A reprezentáció meghamisítja az eredetit, a valódit. Ezért „minden reprezentáció hamis”.

Korunk társadalmi rendszerében a dolgokat a tulajdon képviseli, reprezentálja. Ez a képviselet a tulajdont teszi – az embereket meghatározó, viselkedésüket mozgató – alanná.

A tulajdon a valóditól, eredetitől való elvonatkoztatás révén válik alanná. Az elvonatkoztatás követeli meg és termeli ki a reprezentációt, amelyet azután „az alávetett szubjektumokra kényszerít mint negatív identitást, mint a tulajdon hiányát”. A tulajdon: hiány, szűkösség a termelők számára.

Korunk társadalmi rendszerében az embereket a politikai képviselők reprezentálják. A politikai képviselet: „a különbségeket az egységnek

alárendelő politika”. Ez a képviselőt magát a képviselőt, a politikai képviselőt teszi – a valóságos egyénnel szemben – cselekvő alannyá.

Hogyan működik a politikában a képviselői rendszer? „A képviselői politika (reprezentációk versengése az állam keretein belül) szembeállítja az egyik reprezentációt a másikkal, és az egyiket a másik bírálatával igazolja. Mindegyik azért küzd, hogy [...] a szubjektum kereteit belefoglalja az állam kereteibe.” Egymás kölcsönös bírálat: „kritika és ellenkritika zéró összegű játszma”. Az ilyen kritika – végső soron – mind a képviselői rendszernek, mind az egymást bírálók ezen belüli saját értékének igazolását szolgálja.

Az emberek, mint szubjektumok sokfélék: különböznek egymástól (sajátosságuk az egymástól való különbség). A képviselőtük valójában nem más, mint a különbségeik alárendelése valamilyen egységnek. A képviselő eltünteti a sokféleségüket, beolvasztja a különbségeiket. A képviselő eltünteti a különbözőést.

A különbözőség nem képviselhető, csak – a maga egyediségében – kifejezhető. A szubjektumok egyediségének, vágyainak kinyilvánítása, megnyilvánulása – politikai alternatívaként – a képviselő helyébe a kifejezés politikáját állítja. A kifejezés politikája állam nélküli, és arra törekszik, hogy elkerülje a politikát. Az állami törvényeket figyelmen kívül hagyó, azokon túllépő, az államon kívül eső lehetőség.

A kifejezés politikája nem kritizálja a képviselői (állami) politikát, hanem azzal váltja le, haladja meg, hogy nem vesz róla tudomást. („Megtagadni, semmibe venni vagy plagizálni a reprezentációt, lemondani a tulajdonairól, megtagadni azt, amit jogcímnak tart, annyit tesz, mint elkezdni nem az államiság, hanem az államnélküliség politikáját.”)

„A kifejezés politikája nem törekszik arra, hogy megszabaduljon az államtól, sem arra, hogy megreformálja a nagyobb struktúrákat [...] Arra törekszik, hogy átjárja a létező államot az állam új létformájával. A mindennapi élet alternatív gyakorlatának magvait szórja szét.” A mindennapi élet alternatív gyakorlata: állami közvetítés nélküli, reprezentáción kívüli közvetlen kapcsolatok a szubjektumok között. Olyan új, másfajta életmód is, amely egyúttal az emberiség fennmaradásának, túlélésének a feltétele. (Arra is utal a szerző, hogy a jelenleg uralkodó termelési mód és életmód – a természeti környezet pusztításával – lakhatatlanná teszi a Földet.) A kifejezés politikája a különbözőségek egységesítése és szabványosított reprezentációja helyett a különbözőségek megtartásával igyekszik megvalósítani azok összehangolását.

9. *Mit nem hackel a hacker?*

Wark a tulajdon (és vele összefüggésben a termelési mód) kérdését állítja elemzésének középpontjába. Ezen az elméleti bázison von le újszerűnek szánt következtetéseket. Ezek szerint külön (a hagyományos bérmunká-

soktól különböző) társadalmi osztályt képez a bérmunkás „hackerosztály”. Külön (a hagyományos tőkésektől különböző) társadalmi osztályt képez a „vektorális osztály”. A hatalom forrása már nem a termelés, hanem a szellemi tulajdon.

Warknek ezek a következtetései nem feltétlenül magától értetődőek.

Vajon a bérmunkás szellemi termelők tényleg a bérmunkásoktól külön társadalmi osztályt képeznek? Vagy annak csupán egyik rétegét képezik? Nem azon belül alkotnak-e (mint például az üzemmérnökök, a szakmunkások vagy a szakképzetlenek) relatíve elkülöníthető csoportot?

Vajon a vektorálisok tényleg a hagyományos tőkésektől külön társadalmi osztályt képeznek? Vagy annak csupán egyik rétegét képezik? Nem azon belül alkotnak-e (mint például a termelő-, a kereskedő- vagy a banktőke hordozói) relatíve elkülöníthető csoportot? Nem attól vagyunk-e megtevesztve, hogy korunkra erőteljesen megnőtt az információ (ezért az információs intézmények) gazdasági szerepe? Hogy a gazdaság folyamatos működéséhez közlések áradatának kell átszönie a gondolkodásunkat az áruterelés és árueladás sikeressége érdekében?

Vajon az anyagi termelésnek vagy a szellemi termelésnek van elsőbbsége a rendszer újratermelésében? Változatlanul fennmarad-e a szellemi bérmunkások alkalmazása (sőt, kiképzése), amikor visszaesik az általuk „hackelt” anyagi termékekre a fizetőképes kereslet? Életképes-e az adott rendszerben a szellemi termelés az anyagi termelés profitja nélkül? Önállóan képes-e a szellemi alkotás („hackelés”) a profitszerzésre? Vagy csupán az anyagi termelés szolgálatában?

Az elméleti dilemmák megválaszolásának tétje: Új rendszerrel van-e dolgunk, vagy csupán a régi rendszer egy újabb aletetével? Új hatalmi osztály-e a „vektorális osztály”, vagy csupán a tőkésosztály egyik – korunkban felszínre dobódó – frakciója? Új kategóriák kellene-e korunk megértéséhez-megértetéséhez, vagy elegendő a régi fogalmakat következetesen alkalmazni az újabban kialakult konkrét helyzetre?

Korábban szó volt arról, hogy az államot lehet kedvelni vagy utálni, de nem ő a rendszer „első mozgatója”. A bankszektort is lehet szeretni vagy nehezíteni rá, de a rendszernek ő sem az „első mozgatója”. Vajon a Warknél preferált „vektorális osztály” eleget tesz-e ennek a kritériumnak? Pusztán önmaga, vagy valami más érdekében és szolgálatában is „vektorál”? Fenntartható-e a „vektoráló” tevékenysége, ha kicsüszi alóla a „vektorált”? Önálló-e, önfenntartó-e a „vektoralista osztály”? Vagy inkább az valószínűsíthető, hogy az önállóságnak ez a képzete egy speciális, történelmileg átmeneti helyzetből származik?

Az „új rendszer” képzetét az táplálja, hogy mindennapi tapasztalataink felszínén rendre találkozunk olyan látványos erővel, hatalmakkal, amelyek közvetlenül nem mutatják a termelőtőke arcát – így attól teljesen függetleneknek látszanak. Ilyen az állam, ilyen a bankrendszer – és ilyen a (szellemi termelés felhasználási irányát meghatározó) „vektoralista osztály” is.

10. Kapitalizmus – hagyományos kiszereelésben

A polgári rendszer történelmi logikája többféleképpen értelmezhető. Többek között akár hagyományos kategóriákkal is. Így felvázolva – erősen lecsupaszított állapotban – például az alábbiak szerint. (Orientáló céllal – vállalva a félreértelmességek kockázatát – megkülönböztetem a „piaci”, az „állami”, a „fogyasztói” és a „hitelkapitalizmusnak” elnevezett formát – sőt, némiképp elnagyolva: korszakot.)

A polgári rendszert a gazdasági növekedés élteti. Tiszta modelljében minden ehhez igazodik, ennek rendelődik alá. Ezt szolgálja a technológiai fejlesztés, megújulás éppúgy, mint a termelő bérmunkások által előállított érték-többlet.

10.1. „Piaci” kapitalizmus

Olcsón termelni, haszonnal eladni, a nyereséget felhalmozni és a termelésbe visszaforgatni. A rendszer szabadverseny, klasszikusnak is nevezett „piaci” szakaszában ezek a tőkés vállalkozások fő jellemzői. Nemcsak a felhalmozási, gazdagodási vágy, hanem a többi vállalkozással való állandó versengés kényszere is profitmaximalizálásra ösztönöz. A konkurenciával való versengés a felszínen maradásért, illetve ennek eszközeként a többiek legyőzéséért folyik. A drágábban termelő (alacsonyabb termelékenységű) szereplőket kirostálja a piac. A nyertes vállalkozások vagyonosodnak, a nemzetgazdaság is gyarapodik.

Idővel azonban kiderül, hogy a profitmaximalizálási hajlam nagyobb a rendszer teherbírásánál. A rövid távú nyereség és a rendszer hosszú távú fennmaradása szembekerül egymással. A felhalmozásban érdekelt magántulajdonosok – piaci versenyképessérből következő – mohósága a stabilitást veszélyezteti. Az egyes vállalkozás és maga a rendszer, az egyes tőkés és a nemzeti „össztőkés” (Marx) szempontjai különválnak. A vállalkozásokat – a hosszabb távú sikeres működés érdekében – önmaguktól is meg kell védeni. Létkérdésként jelentkeznek: a nemzeti „össztőkés” érdekében való hatalmi beavatkozás a spontán piaci versenybe.

10.2. „Állami” kapitalizmus

Mivel a rendszer működésének hosszú távú stabilizálását nem oldja meg az „önszabályozó” piac, megjelenik a külső intézményi segítség igénye. A nemzeti „össztőkés” szolgáltatásban fokozatosan kiépül a modern tőkésállam és annak politikai hatalma. Ez az állam (konkrétan az azt irányító kormányzat) politikai eszközökkel befolyásolja a piac, és egyáltalában a gazdaság működését. (A piaci spontaneitás korlátozásával segíti elő a gazdaság harmonikusabb mozgását.) Szolgáltatásért adók, járulékok stb. formájában részesedik a tőke által termelt érték-többletből.

Azt tapasztaljuk, hogy a XIX. század utolsó harmadától az ún. „önszabályozó” piacot mindinkább felváltja az államilag szabályozott piac

(„állami piacgazdaság”): a rendszer spontán működését a rendszer irányított működtetése. A lényegében a piac által mozgatott kapitalizmus helyébe valamiféle államilag ellenőrzött kapitalizmus kezd lépni, egyfajta hibrid rendszert létrehozva. A polgári rendszer története a továbbiakban a tőkésállam aktív bábáskodása mellett zajlik.

Miért kell felszámolódnia a kapitalizmus szabadversenyos formájának, megbuknia a szabad piacgazdaságnak? Egyrészt, mert a rendszert (a profitszerzés rendszerét) veszélyeztető módon működik. Másrészt, mert nem képes létrehozni a folyamatos működéshez szükséges keretfeltételeket. Mi veszélyezteti a tőkés rendszer alapjait? A magánvállalkozások logikusan – mivel ez a lételemük – törekszenek profitjuk maximális növelésére. Ennek nyomán a nemzetgazdaság prosperál. Ugyanakkor, a gazdagodás áraként, a nemzeti vagyon gyarapodásának – gazdaságon kívüli – melléktermékeként kialakul és felerősödik a bérmunkás tömegek ellenállása. Lázadoznak az olykor tizenöt-tizennyolc órás munkaidő ellen. Lázadoznak a munkakörülmények, illetve életkörülmények ellen. Ami a lényeg: elkezdenek szervezkedni, és saját gazdasági, valamint politikai követeléseket fogalmaznak meg. Létrejön egy olyan jelentős létszámú társadalmi erő, amely nem integrálódik a rendszerbe. (A kapitalizmust életető, életben tartó tőkeviszony egyik pólusának értékrendje és politikai elképzelése a rendszeren kívül, azon túl helyezkedik el.) Hosszabb távon azonban nem nélkülözheti ezt az integrálódást a kapitalizmus. (Viszonylagos társadalmi békére a gazdaság folyamatos működtetéséhez is szükség van.) A magánvállalkozások – rövid távú szempontjaik miatt – sem nem érdekeltek, sem nem képesek ezt a feladatot megoldani. Az „össztőkés” nevében és érdekében megerősödő/felderősített állam – mondhatni a termelőtőke infrastruktúrájaként – teremt olyan politikai helyzetet (megfegyelmezve, lenyesegetve mind a magántőke, mind a bérmunkásság rendszerre káros megnyilvánulásait), amellyel elősegíti a termelés és felhalmozás folyamatosságát.

A vázolt összefüggést plasztikusan jellemzi Rosa Luxemburg már 1899-ben, amikor rávilágít: az egyes tőkés szélsőséges mohósága éppúgy, mint az összmunkásság – magántulajdonon túllépő – közös érdeke veszélyt jelent a rendszerre. (A tőkés mohósága gyakorlatilag veszélyezteti, az összmunkás viszont nem is akarja a fennálló struktúrát.) Ugyanakkor az egyes munkás béremelési törekvése összeegyeztethető a rendszer (az „össztőkés”) szempontjaival. „Alapjában véve ez már nem munka és tőke közötti harc, hanem a tőke és a munkaerő szolidáris harca a fogyasztók ellen.” (*Társadalmi reform vagy forradalom?*) A szakszervezetek – mivel a munkásság egészének érdekeivel szemben csupán egyes tagjainak és csoportjainak érdekeiért állnak ki – „a kapitalista bértörvény megvalósításának eszközei”. Az állam – bizonyos határokon belül – segít a privát egyénekre szétosztott (mondhatni privatizált, polgárosított) bérmunkásságnak abban, hogy a tőkés rendszeren belül találjon

magának helyet és célokat. Ezt erősítik az állam részéről a különböző szociális intézkedések is.

Ami a rendszer stabilitásának biztosítását, folyamatos működése feltételeinek megteremtését illeti, elsősorban a magántőke működéséhez szükséges keretfeltételek megteremtésére és a változó körülmények közötti fenntartására kell gondolni. Nevezetesen:

- a tulajdonnak és gyarapításának a védelmét ellátó jogi szabályozás (törvényhozás), jogszolgáltatás (bíráskodás), jogvédelem (karhatalom);
- olyan iskolarendszer, amely kineveli a bérmunkásként alkalmazható munkaerőt;
- a profitszerzést közvetítő eszközök létrehozása, támogatása (kereskedelmi és pénzügyi intézmények stb.);
- a tőkés termelést és felhalmozást segítő állami beruházások (útépítés, vasúthálózat, haderőfejlesztés stb.). Egyrészt a nemzetgazdasági egyensúly elősegítése, másrészt saját bevételeinek növelése érdekében az állam – legnagyobb befektetőként, munkáltatóként és megrendelőként – maga is aktív gazdasági szereplővé válik.

10.3. „Fogyasztói” kapitalizmus

A „klasszikus”, szabadversenyos kapitalizmus idején David Ricardo még azt vallotta, hogy amit egy nemzetgazdaság megtermel, azt el is tudja adni. Ezt az optimista feltételezést a tapasztalat rövid időn belül megcáfolta: megjelentek a ciklikusan fellépő túltermelési válságok. Tehát hamarosan kiderült, hogy a technikai kapacitásokhoz igazodó tömegtermelés túllépi a rendszer teherbírását. (A túltermelés gazdaságilag annyit jelent, hogy az árukínálat nagyobb a rá irányuló fizetőképes keresletnél, azaz a vásárlóerőnél.) A termelés során előállított értéktöbblet csak a kereskedelem révén képes tényleges jövedelemmé, profittá realizálódni. A megtermelt értéktöbblet kereskedelmi realizálásához a kellő vásárlóerő is szükséges. Ezért megkerülhetetlen feladat: az adott vásárlóerő mesterséges megnövelése, többlet-vásárlóerő létrehozása. Konkrétabb megfogalmazásban: többletpiac, többletkereslet biztosítása. A folyamatos működéshez tehát nemcsak árut, hanem vásárlóerőt is „termelni” kell.

Az előállított értéktöbblet kereskedelmi realizálásában sokat segít a külső kereskedelem, a világpiac korábbi kialakulása és – különböző módszerekkel történő – felhasználása. (Ideértve a politikai, valamint a gazdasági gyarmatok piacának kiaknázását.) De a vásárlóképző feladat megoldásában a belső piac radikális átalakítása is sorra kerül. A nemzetgazdasági egyensúly létrehozásában – mint John Stuart Mill már 1848-ban rámutatott – nagyobb szerep jut a bérmunkások, mint a vagyonosok vásárlóerejének. Amit az egyes tőkés legfeljebb a konkurenciánál szeretne, az a tőkésállam nézőpontjából nyilvánvaló: a túltermelés hatásainak mérsékléséhez viszonylag jól fizetett bérmunkásságra (valamint magas

foglalkoztatottságra) van szükség. (Nem mellékesen: az ilyen munkásság politikailag is megbízhatóbb.)

A munkások béremelése mellett egy másik fontos – a vásárlóerőt növelő – eljárás: olyan foglalkozások létesítése és fenntartása/eltartása, amelyek nem termelnek, viszont elősegítik a profit egy részének továbbosztását, újraosztását. Az ilyen foglalkozást üzök – az állami alkalmazottaktól a kereskedelmi, banki, tőzsdei területeken dolgozókon át a különböző szolgáltatásokban tevékenykedőkig – valójában a termelőtöke „társfogyasztói” (Marx). Közvetlenül vagy állami közvetítéssel pénzt vonnak el a termelőtökektől, de vásárlásaikkal – realizálva az értéktöbbletet – vissza is juttatnak neki. (Ami nem zárja ki, hogy közben ilyen „realizálási” szerepet betöltő intézmények és vállalkozások ne juthatnának hatalmas jövedelmekhez.)

10.4. „Hitelkapitalizmus”

A tőkés gazdaság általános sajátossága, hogy benne a tömegtermelés nem meglevő, valóságos, hanem fiktív piacra történik. Ezért a rendszer szerves része a túltermelés (miképpen más összefüggésben a termelés-visszatartás). Az állam (a kormányzat) igyekszik úgy beavatkozni a gazdaság működésébe és úgy befolyásolni az állampolgárok fizetőképességét, hogy az eladatlan árukra többletkereslet képződjön. (Teszi ezt a termelőtöke közvetlen javára, a rendszer stabilizálásáért, valamint saját adóbevételeinek biztosítása érdekében.)

Az állami intézkedések jelentős hatással vannak a bérmunkások (egyáltalában az állampolgárok) jövedelmére. De ezzel párhuzamosan szükségesnek mutatkozik annak befolyásolása is, hogy a jövedelmek elköltése a tömegtermelés által megkövetelt, a piaci kínálatnak megfelelő, számára kedvező irányt vegyen. Az áruk reklámozása segít az emberek pénzköltését, vásárlásait gazdaságilag kívánatos irányba terelni – vagyis kialakítani az irányított fogyasztás gyakorlatát. Mindez azonban nem szünteti meg sem az árufelesleget (eladatlan árukínálat), sem a vásárlóerő hiányát.

A fizetőképesség mesterséges megnövelésének állami beavatkozással előidézett formája elégtelennek mutatkozik ahhoz, hogy a termelés árufeleslegeit felszívja. Az állami rásegítés („fogyasztói társadalom”, „jóléti állam”) elégtelen módszernek bizonyul. Ezért sem véletlen, hogy az utóbbi évtizedekben – lényegében a nemzeti „össztőkés” piacbővítő lehetőségeinek kimerülésével – előtérbe kerül a globális tőke aktivitása.

A globális tőke térnyerésével mindinkább fellazulnak, átjárhatóvá válnak a nemzetgazdaságok határai. Uralkodóvá válik a tőkék szabad áramlása (következmény a privatizációnak nevezett magánfelvásárlás), az áruk és árureklámok szabad áramlása (ld. például a bevásárlóközpontok elterjedése), az ideológiák szabad áramlása (vö. a hírterítés és a szórakoztatóipari termékek uniformizáló hatása).

A globális tőke térnyerésének – az itt vizsgált összefüggésben – legfontosabb következménye a tágon értelmezett médiában megjelenő globális reklámpiac, információs ipar kialakulása, valamint a pénzpiac (hitelpiac, részvénytőkepiac, kötvénypiac stb.) globalizálódása.

A túlermelés, tömegtermelés túlkínálathoz vezet. A túlermelés a fizetőképes kereslet megnövelésével ellensúlyozható. A rendszer folyamatos működtetéséhez a túlermelést – akár mesterségesen előállított túlfogyasztással is – ellensúlyozni szükséges. Ezért nem marad más, mint újabb és újabb fogyasztási vágyak gerjesztése, vásárlási hajlam felkeltése, költségek szándék kialakítása. A tömegtermelés mellé felszereződik a reklámhordozó tömegkommunikáció.

Az árupropaganda, árureklám feladata új vásárlási vágyak termelése. A mindenoldalú reklámhadjáratok hatására meglódul az emberek fantáziája, és egyre újabb fogyasztási igények keletkeznek. Ezzel egy más szinten reprodukálódik a piaci árutöbblet (árufelesleg) és kereslethiány, a túlermelés és jövedelemhiány ellentéte: a fogyasztási kedv nagyobb a vásárlóerőnél. A vásárlási hajlam kielégítését akadályozza a pénzhiány, a fizetőképesség hiánya. (Eredetileg a termelés szaladt előre a fizetőképességgel szemben, most ez kiegészül a mesterségesen felerősített vásárlási kedv, költségek vágy túlfutásával, arányvesztésével.) Ezért új feladat: a vásárlási elképzeléssel bíró, de kellő jövedelemmel nem rendelkező állampolgárok fizetőképességének a megteremtése. Más szavakkal: magának a fizetőképes vásárlónak az előállítása.

Régi gyakorlat a kölcsönből, hitelből történő vásárlás, a vásárlási szándék és a vásárlási képesség közötti aránytalanság áthidalása hitelfelvétellel. De tömeges méreteket csak az utolsó évtizedekben öltött. Ebben a változásban döntő szerepet játszik, hogy az árupropaganda mellé felzárkózott a hitelnyújtás (más szavakkal: az eladósítás/eladósodás) propagandája, és a legkülönbözőbb hitelek tukmálása. Másként fogalmazva: a vásárlói-fogyasztói fizetőképesség hitelezéssel történő mesterséges kitérítése.

A hitelfelvétel (eladósodás) fogyasztói szándéka és magából a rendszerből fakadó szükséglete – a korábbi időszakhoz képest – felértékeli a bankszektort. Nem teljesen logikátlan, hogy az állam a nemzetgazdasági egyensúlyt elősegítő (ezzel pedig a rendszer stabilizálását szolgáló) segéderőként kezeli azt. Törvényekkel védelmezi, támogatásokkal táplálja. (Nem mellékesen: a bankszektor jelentős bevételeket is hoz az államnak.) A bankszektor rendszeren belüli létjogosultságát az adja, hogy – miként a politikai állam – a termelőtőke profitszerzésének infrastruktúrájaként is üzemel. Ezért a termelőtőke (valamint a rendszer stabilitását szolgáló állam) és a banktőke érdeke összetalálkozik.

Nem nehéz észrevenni, hogy a belső, nemzetgazdasági lehetőségek kimerülésekor a globális tőke térhódításával a globális „össztőkés” lép elő az egyes nemzetek „össztőkésével” szemben, annak rovására. A kialakult új helyzet – paradoxnak tűnő – sajátossága, hogy a globális

„össztőkés” érdeke az eredeti tőkés gyakorlat feújítását kívánja meg. Horizontja és mozgásteret – nemzeti rokonától eltérően – leszűkül a rövidtávra: a gyors nyereség, a „napi” siker taktikája válik jellemzővé. Ismét előtérbe kerül – most a többé-kevésbé monopolhelyzetben levő transznacionális és multinacionális cégek főszerével – a rövidtávú profitmaximalizálásra való törekvés. A globális „össztőkés” látóköréből lényegében kiesik a hosszabb távú folyamatok strukturális befolyásolásának a lehetősége. Rákényszerül arra, hogy lemondjon a hosszú távú stabilitásról. („Utánam az özönvíz!”)

Korunkban a rendszer dinamikája (egyáltalán fennmaradása) feltételezi a termelőtőke, az állam, a – tágan értelmezett – médiaipar (információs ipar, reklámapar) és a banktőke együttműködését. Ez az együttműködés konfliktusos, a többlethaszonért versengő. Mindegyik szereplőt a saját bevétel növelése mozgatja. De egyaránt rá vannak utalva a rendszer folyamatos működésére, a gazdasági struktúra fenntartására. A termelőtőke a végső alany: termelési gyakorlata ad kihívást (haszonszerzési és hatalomszerzési lehetőséget) a többi szereplő számára.

A kapitalizmus történetét végigkísérő, ismételten megújuló feladat: meggátolni, hogy a túltermelés (kínálati piacra történő tömegtermelés) válságként a felszínre jusson. Ennek eszköze a külső piachódítás, a belső piacteremtés, a hadigazdaság, a mesterséges vásárlóerő teremtése, az áruk intézményes tukmálása (mesterséges szükségletgerjesztés) és a mind jobban kiteljesedő eladósítás (fedezet nélküli hitelfelvételre ösztönzés).

A rendszer működtetésének feladata a termelés különböző szintjeit hívja életre. Kiindulópont a profitorientált árutermelés, amely a termelőtőke alapfunkciója. Ez elindít egy profitrealizálási dinamikát. Ebből fakad – első hullámban – olyan jövedelmeknek az előállítását, amelyek csak az állami beavatkozás révén keletkeznek. A tőkésállamot irányító kormányzat nélkülözhetetlen szerepre tesz szert a profitszerzés biztosításában. Nélkülözhetetlen szolgálata lehetővé teszi számára, hogy – bár csak relatíve, mégis – jelentős mértékben függetlenedjen „megbízójától”, „alkalmazójától”, a tőkés rendszer végső alanyától, a termelőtőkétől. Ezért képes bizonyos mértékig érvényre juttatni saját partikulás érdekeit, és „önjáróvá” válni. Így tudja például az állami bevételek jelentős részét nem a rendszerre, hanem önmagára fordítani.

A következő hullámban felerősödik a vásárlási szándék termelése. A médiaipar gondoskodik a fogyasztók fantáziájának, vágyainak megoldozásáról. A többletfogyasztás generalálásával alapvetően hozzájárul a piaci egyensúly javításához, ezáltal a tőkés árutermelő profitjának realizálásához. Fontos szerepe következtében nagyfokú önállóságot is ki tud magának harcolni. Ez magyarázza, hogy a média időnként úgynevezett „negyedik hatalmi ágként” viselkedik.

A legutóbbi hullámban alapvető feladatként jelentkezik a fizetőképesség felemelése a kitermelt fogyasztási vágyak szintjére. Más szavakkal: magának a konkrét vásárlónak az előállítása. A sokszínűen reklámozott bankhitel gondoskodik ezeknek az újabb fizetőképes vásárlóknak a legyártásáról, termeléséről.

Az állami bevételek jelentős része – közvetlenül is, de főleg közvetve – összefüggésben áll a bankokkal. Az állam (kormányzat) oly mértékben lekötelezettje a pénzügyi szektornak, bankszektornak (oly mértékben függ a hitelezői tevékenységtől), hogy csaknem szabad kezét ad neki. Működését szinte felszabadítja az ellenőrzése alól. Törvényileg engedi meg, hogy tőkéjének akár harmincszorosát is kikölcsönözze a bank. Elnézi a számlapénzzel, elektronikus pénzzel végrehajtott manipulációkat. Nem szól bele a fedezet nélküli hitelezés gyakorlatába. Tudomásul veszi a fiktív gazdasági eljárásokat.

Az állami fennhatóságot kinövő banktechnikai manipulációk, a spekulatív pénzügyi műveletek törvényes lehetőségének elburjánzása következtében a korszak dinamikáját lényegében nem a reálgazdaság, hanem a virtuális gazdaság biztosítja. A reálgazdaság oldalvelein létrejön az ún. buborék-gazdaság, amely bármikor szétrobbanhat. (A pénzügyi műveleteknek csak mintegy tizede kapcsolódik a reálszférához: hozzávetőlegesen tízszer annyi – valós és fiktív – pénz forog, mint az összes áru piaci értéke.) Ezzel együtt megfigyelhető egy sajátos összefüggés. A „hitelkapitalizmus” (a globális tőke) korában a termelőtőke érdeke nemcsak a reálgazdaság, hanem a „buborékgazdaság” szereplőivel (spekulációs tőke, fiktív tőke) is összetalálkozik. Ezek a szereplők – bár semmilyen értéktermeléshez nincs közük –, közvetve szintén hozzájárulnak az érték többlet realizálásához. Összhangban van a globális „össztőkés” természetével, hogy már a termelőtőke sem a rendszer stabilizálását keresi, hanem elsősorban a „napi” túlélésre, a rövidtávra játszik.

A vázolt logika szerint az állam, a média, a bank – az adott összefüggésben – a termelőtőke infrastruktúráját képezi. Az állam rendszerstabilizálóként, a média (mint a tömegpropaganda intézménye) a fogyasztási vágy motorjaként, a bank nélkülözhetetlen vásárlóerő-generálóként tölti be fontos szerepét. A kormány, a „vektorális” tőke, a banktőke a termelőtőkétől elválaszthatatlanul, *végző fokon* annak alávetve működik.

Ugyanakkor, más összefüggésben a kormány, az információnak a médiában irányt adó „vektorális osztály”, a bankrendszer nem pusztán a termelőtőke infrastruktúrája, hanem attól relatíve önállósult hatalom is. Viszonylagosan „önjáró” mozgásra is szert tesz. Abszolút értelemben vett függés, alávetettség, és relatív önállóság jellemzi őket. A felszínen megmutatózó relatív önállóság látványának eszik áldozatul – sokakkal egyetemben – Wark. Amit ő a „vektorális osztály” térhódításának, előrenyomulásának értelmez, az – legalább ekkora erővel – a globális tőkének a helyi tőkékkel (ezért az egyes államokkal, kormányokkal) szembeni, azok rovására történő előrenyomulásaként is értelmezhető,

a tőke két frakciója, a nemzeti „össztőkés” és a globális „össztőkés” közötti konfliktus következményeként. Akár abban a formában is, hogy a nemzeti „össztőkés” számos kormányzata a globális „össztőkés” helyi képviselőjévé, hordozójává, „ügynökévé” válik. (Vö. neoliberalizmus az elméletben és a gyakorlatban – ide is számítva a Valutaalap, Világbank, NATO, Európai Unió, WTO, ICC stb. gyakorlatát.)

A szerencsejátékosok pokla

Válságkezelés hidegháborús viszonyok között

Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai...*
A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2010

Az államszocialista rendszerek válságáról szóló megemlékezések, írásos elemzések, konferenciák a kurrens jelenkori történeti irodalom meghatározó részét képezik. Mitrovits Miklós könyve is egy ilyen válságról szól: a lengyel Szolidaritás mozgalomról, illetve a szovjet politika reagálásáról az eseményekre. A Szolidaritás a korábbi válságoktól (1956, 1968) eltérően alulról, a párt akaratával szemben jött létre, és a lakosság többségét maga mellé állító tömegmozgalommá alakult, amit a párt egyedülálló módon elismert a munkások képviselőjének.

A könyv bevezetőjében olvashatjuk, hogy a szerző a válsaggal kapcsolatos szovjet politikát kívánja részletesen feltárni, ezt tartja egyik fő feladatának. Ebből következik, hogy vizsgálnia kellett a nemzetközi kapcsolatrendszer (a Szovjetunió és a többi államszocialista ország viszonyát), valamint a Szovjetunió belső helyzetét is. Kifejtett módszertani alapállása szerint a forrásokat igyekszik az ösztörténeti folyamatban elhelyezni és értelmezni. Elhatárolódik a posztmoderntől („mely a történelemből kiragad részleteket, és azt önállóan magyarázza”) és a pozitivisták tényfabrikálástól („a dokumentumok kizárólagossága”). (Mitrovits 2010, 12 – A további oldalszámok mindig e kiadványra vonatkoznak – Sz. L.) Vizsgálódásának fő szempontjai:

Miért Lengyelországban jött létre a Szolidaritás, milyen okok vezettek a kialakulásához?

Milyen alternatívát kínált az államszocializmussal szemben, miért nem jöhetett létre egy „másik Lengyelország”?

Milyen szerepet játszott az eseményekben a Szovjetunió?

Az első ponttal kapcsolatban – a Szolidaritás kialakulását ismertetve – a bevezetőben a szerző fontos történelmi előzményeket említ a lengyel fejlődés sajátosságai közül, amelyek a közvetlen, alulról szerveződő demokratikus mozgalom kibontakozásának előfeltételeit biztosíthatták. Ilyen a *liberum veto*, az idegen hatalmak elleni felkelés hagyománya és az ezzel járó földalatti konspirációs technikák kiépülése, a szolidaritás

hagyománya, a lengyel munkásmozgalom és a szocialista párt, amely nemzeti-keresztény jelleggel alakult ki a XIX. század végére. Ennek vázlatos áttekintését követi az 1945 után kialakult államszocialista rendszer sajátosságainak részletesebb bemutatása. Tárgyalja az iparosítást és az ipari munkásság helyzetét, az agrárpolitikát, az értelmiségi koncepciókat, a lengyel egyház és a szakszervezetek szerepét, Katyń tragédiáját – mely utóbbi a lengyel-szovjet viszonyt beárnyékolta.

A legfontosabb gazdasági nehézséget a korszerűtlen beruházások irreálisan magas aránya okozta; ez és a fogyasztás visszafogása a lakásépítések elmaradásával feszültséget keltettek a társadalomban. A gazdasági problémákat is nemzetközi összefüggéseiben szemléli a szerző. Az 1970-es években beköszöntő gazdasági korszakváltás lengyel hatásai között az eladósodást emeli ki, az infláció is ebből eredeztethető, az árucikkek hiánya miatt pedig virágzott a feketepiac. Mitrovits rámutat a lengyel pártvezetők optimizmusára a hitelfelvétellel kapcsolatban, a propaganda és a valóság közötti ellentétre. Ismeretes az is, hogy a mezőgazdaságban a föld nagy része magántulajdonban maradt, ezzel az állami szektoron kívül álló gazdasági bázis hatása tovább élt. Az állam folyamatosan büntette a magángazdákat, az állami beruházások jóval kisebb arányban érkeztek ide, mint azt a termelés volumene indokolta volna. Ez vezetett az élelmiszerhiány kialakulásához. További jelentős szerepet játszott a katolikus egyház, amely a térségben egyedülálló autonómiájával, karizmatikus vezetőivel a párt konkurenciája lehetett a társadalom vezetésében. (290) Az egyetemistáknak a nyugati eszméáramlatok iránti fogékonyága, az ideológiai pluralizmus és a vélemények szabad kinyilvánítása gyengítette az államszocialista párt hatalmát. Az értelmiség és a diákság egy része ellenzéket képezett a párttal szemben, de mivel a munkásságra támaszkodtak/hivatkoztak, lényegében antikapitalista programot képviseltek. A katolikus egyház társadalmi tanítását, a munkásokhoz, munkához való viszonyát is alaposan részletezi a szerző, azonban az öngazgatási gondolat szempontjából nem teljesen világos, hogy az egyház által támogatott magántulajdon és az öngazgatás által preferált kollektív tulajdon hogyan volt összeegyeztethető. (75) Az egyházi és az öngazgatói tulajdonfelfogásból fakadó ellentéteket elkeni Mitrovits, pedig ennek az egyház rendszerváltásban betöltött szerepére nézve is jelentős hatása volt.

A második pont kevésbé kidolgozottnak hat, mint a másik kettő. A Szolidaritás előzményei és a Szovjetunió szerepe a Szolidaritás elfojtásában, a hadiállapot bevezetésében formailag is elkülönülő részeket alkotnak, míg az alternatíva bemutatása ezek között a részek között van „szét-szórva”. Ebből is fakadhat, hogy ennek az alternatívának a bemutatása kevésbé egészséges, nem összefüggő. A különböző öngazgatói, gazdasági programokat bemutatja a szerző, és a gyakorlati megvalósulásukról is tesz megjegyzéseket, de nem egy blokkban, hanem az események előrehaladtával. A szerző szerint a Szolidaritás alsóbb szintjein radikáli-

sabb követeléseket fogalmaztak meg, mint a vezetők. Az 1980. nyári követelések bemutatása során (szakszervezeti és munkásjogok követelése, életszínvonal emelése, szociálpolitikai problémák megoldása) Mitrovits kifejti, hogy a követelések egyike sem volt közvetlenül politikai, de az államszocialista rendszerben mindegyik politikai kérdésnek számított. A párt legitimációját, mint a munkásosztály egyetlen képviselőjét, itt súlyos kudarc érte, bár belekerült a megállapodásba, hogy a Szolidaritás elismeri a LEMP vezető szerepét. A Szolidaritás is megkapta a felhatalmazást, hogy a munkások érdekeit védje, de a mozgalmat körülvevő rendszerben képtelen volt gyakorolni a jogait. A szerző szerint az egyetlen hatásos fegyver a sztrájk volt, a párt pedig képtelen volt a „neokorporatív alternatívát” elfogadni, ezért állandó harc bontakozott ki a párt és a Szolidaritás között. A későbbiek során, 1981 őszére a Szolidaritásban több irányzat kristályosodott ki, egyre nagyobb teret nyertek a nacionalista-populista hangok, amelyek a gazdasági bajok okát a nemzeti függetlenség hiányában látták. A szerző szerint a munkás-önigazgatás volt a legáltalánosabban elfogadott, támogatott koncepció a rendszer megváltoztatására. A terv lényegét alkotta a társadalmasított vállalat, a vállalaton belül pedig a munkásönkormányzat szabad gyűlése lett volna a legfelsőbb hatalmi szerv, a munkásönkormányzat joga lett volna meghatározni a vállalat fejlődésének fő vonalát, a szervezeti struktúrát, és a szakszervezetekkel közösen döntöttek volna a megtermelt jövedelem elosztásáról. Az önkormányzatiság legfelsőbb szintjét a kétkamarás parlament alkotta volna, a politikai és gazdasági funkciók különválasztásával. (246) A gazdasági válság leküzdésére szerkesztett programjavaslatok viszont arról győznek meg – érvel a szerző –, hogy a munkásönkormányzás „csak fegyver volt a kézben, a bürokrácia legyőzése [érdekében] és a párt centralizált döntéshozó hatalmával szemben”, s a szociális piac, végső soron a kapitalizmus visszaállítása volt a cél. (251)

A harmadik pont (a Szovjetunió szerepe az eseményekben) alapul a leginkább levéltári forrásokon. A szerző részletesen elemzi a vonatkozó fejleményeket, a lengyel és a szovjet pártvezetés válságkezelő módszereit, a szovjetek nyomásgyakorlását és a hadiállapot bevezetését. A szerző külön fejezetben mutatja be a Szovjetunió eljárását a 68-as csehszlovák válsággal kapcsolatban, a gazdasági nehézségeket, a nemzetközi helyzet átalakulását, a technológiai lemaradást, az eladósodást és a mezőgazdaság katasztrofális helyzetét, valamint a Szovjetunió elszigetelődését Ázsiában, és az új, agresszív amerikai külpolitikai kurzust, amely fegyverkezési versenyre akarta készíteni a szovjeteket. Lengyelországban nem alkalmazhatták a szovjetek a katonai bevonulást – érvel a szerző –, mert Lengyelország geopolitikai fontossága, hagyományos oroszellenessége, a kelet-európai viszonylatban nagy és modern hadserege a bevonulás ellen hatott. (291) A szovjet vezetés számított a lengyel válságra, de az ellenzéki mozgalom olyan gyorsan vált meghatározó erővé Lengyelországban, hogy a kormány hamar

kompromisszumra kényszerült a Szolidaritás vezetésével, és megállapodást kötött vele. Ezt követően a lengyel és a szovjet vezetés között harc indult, hogy a lengyelek saját erőből, minél rövidebb idő alatt oldják meg a válságot. A nyomásgyakorlás volt a fő eszközük a szovjeteknek; ide tartoztak a kulisszák mögötti tárgyalások, a nyílt levél, a szomszédos országok vezetőinek nyilatkozatai, a Szovjet Hadsereg és a Varsói Szerződés hadgyakorlatai, illetve a Pravda vezércikkei is. 1981 végére a folyamatos fenyegetés és a kifáradás hatására a lengyel társadalom már hajlott a megegyezésre. Az SZKP vezetése végül elérte a hadiállapot bevezetését, Lengyelország a Varsói Szerződés tagja maradt és végső soron a LEMP hatalma is megmaradt, de a gazdasági, társadalmi problémák nem szűntek meg.

A mű a hadiállapottól a rendszerváltásig terjedő időszak rövid ismertetésével zárul. A LEMP nem tudta megoldani a gazdasági problémákat, az árak gyorsan emelkedtek, egyes élelmiszerek és iparcikkek esetében állandósult a hiány, a költségvetés továbbra is deficitese volt. A változtatáshoz kedvező feltételeket teremtett az átalakuló szovjet politika. Mihail Gorbacsov vezetésével meghirdették a peresztrojka (átépítés) és a glasznoszty (nyilvánosság) programját, egy demokratizációs elképzelést. Az 1986-os amnesztia meghirdetése jelezte az új nemzetközi helyzet lengyelországi következményeit, az 1988-as áremelések elleni sztrájkok pedig a tárgyalásos rendszerváltás kialakulásához vezettek. A tárgyalások során a Szolidaritás már megváltozott összetételű vezetéssel és ennek megfelelően megváltozott követelésekkel vett részt. A nacionalista szárny, illetve a munkás-önigazgatás képviselői kimaradtak a tárgyalásokból, a Wałęsa által vezetett centrum volt a meghatározó, a gazdasági bizottságokban pedig a liberális közgazdászok vitték a vezető szerepet. „A Szolidaritás az újkapitalista viszonyok között egyszerű szakszervezetté degradálódott, politikailag pedig darabokra hullott szét. Wałęsa elnökként már nem folytatott munkáspolitikát, nem gátolta meg a neoliberalizmus mintatervének megvalósítását, a társadalom pedig már nem tudta megszervezni önmagát az új rendszerrel szemben.” (300)

Néhány szó a szintetikus biológiáról

Több szempontból is nehéz a molekuláris biológiát „belülről” ismerőként hozzászólni Fülöp Ádám: „I-nemzedék” (*Eszmélet* 89 [2011. tavasz] 101–107) című cikkéhez. Először is problémát okoz az írás által használt nyelvi és világnézeti háttér. Egy naturalista ontológia szempontjából az érvelés által használt számos fogalom („isteni Egység”, „Teremtés”, „isteni aktus”, „elsődleges valóság”) nem igazán értelmezhető, illetve az általuk feltételezett jelenségek létezésére – és ezáltal relevanciájukra a vitában – nem ismerünk meggyőző bizonyítékokat vagy érveket, így a vitát nem tudjuk erről a bázisról folytatni. Ez problémát jelent abból a szempontból, hogy a kifejtett érvelés – amely teljes tudományágakkal szemben élesen elutasító – jelentős részben ezekre a fogalmakra épít, illetve az említett (állítólagos) jelenségek elleni „sérelemekre” hivatkozik elutasításuk legitimációjaként.

Ellenérveket tehát csak ezektől a transzcendens jellegű érvektől elvonatkoztatva tudnánk mondani, így viszont tudatosan nem egészen az eredeti cikk érvelésére reagálunk.

Talán ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy ugyanebből az okból problematikus, amikor a géntechnológiát/szintetikus biológiát egyszerűen vallási szlogenekkel („a tudósok Istent játszanak”) támadják, hiszen az európai kontinens lakosságának nagy része felmérések szerint nem valóságos, ezért az ilyen jellegű érvek a vita bázisát szüntetik meg a többség (többségünk) számára.

Mindezektől elvonatkoztatva sem érezzük a megfogalmazott érveket elég súlyosnak. Általában véve, és a hivatkozott cikkben is gyakori, hogy összekeverednek magával a molekuláris biológia tudományával kapcsolatos félelmek a tudomány gazdasági felhasználásával kapcsolatos ellenérzésekkel.

Ami az előbbit illeti, a géntechnológia *en bloc*, „ontológiai” jellegű elutasítása azon az alapon, hogy az „elsődleges valóság” megsértéséről lenne itt szó, nem tűnik megalapozottnak. Nem világos, miért tartozik az „elsődleges valósághoz” az állattenyésztés, vagy a „könyvből olvasás”, miközben a géntechnológia nem. (Véleményünk szerint ugyanaz mondható el a cikkben sokat emlegetett „virtualitás” fogalmáról is. Nem világos számunkra, hogy egy könyv miért kevésbé virtuális, mint egy képernyő, egy barlangrajz, mint egy absztrakt matematikai modell. Az

eszméletörténeti levezetés, miszerint a biotechnológia valahogyan a „virtualitásból” származna /?/ empirikusan tudtunkkal nem alátámasztott, bár az sem egészen érthető, hogy egyáltalán mi az a konkrét hipotézis, amit megerősíteni [vagy megcáfolni] kellene.) A határok itt teljesen önkényesnek tűnnek, továbbá az sem világos, ki húzhatja meg ezeket. Tény (és trivialitás) mindenesetre az, hogy a technológia kifejlődése óta az ember folyamatosan hat környezetére, átalakítja azt, aminek következményei nyilván eseti jelleggel mérlegelhetők, de nem világos, hogy mik azok a technológiák, amik már az „ördöggel kötnek szövetséget”. A természet által adott határok átlépése folyamatosan zajlik az emberiség történetében, pl. az emberi és állati izomerő kapacitási „határának” átlépése is megtörtént a gépek megjelenésével, pedig nyilván erre sincsen korábbi evolúciós példa. Kérdés, hogy ezekben az esetekben milyen szempontokat lehetne érvényesíteni az adott technológiákat használó emberi társadalmak saját, tudatosan választott szempontjain kívül. Elképzelhető természetesen egy önmagában akár konzisztensnek is tekinthető primitivista álláspont, amely minden olyan technológiát elítél, ami egyértelműen átlép valamilyen korábbi természeti korlátot, ez azonban feltehetően keveseknek lenne szimpatikus, bár elméleti lehetőségként nyilván lehet vitatkozni róla. Ennek alternatívájaként csak valamiféle óvatos utilitarizmust tudok elképzelni az egyes „határátlépő” technológiák megítélésénél, amely számba veszi az adott technológia potenciális társadalmi és környezeti következményeit. Az, hogy a géntechnológiánál „molekuláris határátlépés” történik (ez sok más kémiai, fizikai technológiánál is igaz), szemben mondjuk a robbanómotorok makroszkopikus „bűneivel”, nem egyértelmű, hogy miért jelent alapvető különbséget, főleg, hogy a makroszkopikus szintű „biológiai mérnökség” a mezőgazdaságban és a gyógyászatban már több ezer éves. A változás természetesen az, hogy a molekuláris biológia kialakulása óta már molekuláris szintű ismeretekkel is rendelkezünk az élővilágról. (Nem teljesen egyértelmű egyébként, hogy a hivatkozott cikk a molekuláris biológiai alap kutatások „befagyasztását” is proponálja-e, vagy „csak” az alkalmazott biotechnológia „megállítása” lenne a cél. Ami pedig a „szintetikus biológia” fogalmát illeti, itt egy rendkívül új, néhány éve használt ernyőfogalomról van szó, aminek *in practice* jelentése mintha nem lenne teljesen tiszta kívülálló számára. Jelenleg a szintetikus biológia inkább csak egy elképzelés, illetve olyan molekuláris biológiai kutatásokra használt „divatszó”, amelyek valamilyen módon módosítják egy organizmus genomját, egy adott biológiai jelenség kiváltásának céljából. Itt jelenleg szinte mindig alap kutatásokról van szó, amelyek egyelőre nagyon elemi szinten próbálnak hozzányúlni celluláris rendszerekhez, pl. intracelluláris jelátviteli hálózatokhoz. A szintetikus biológiai kutatómunka jelenleg szinte teljesen felfedező jellegű, és még meglehetősen gyerekcipőben jár, félelmetesnek vagy veszélyesnek semmiképpen sem mondható.)

Lehet-e azt mondani, hogy általában a géntechnológia egy túlságosan nagy *negatív* kockázatokkal bíró alkalmazott tudomány, amelynek ezért szigorú szabályozása vagy betiltása lenne indokolt? Ez nyilván egy teljesen legitim kérdés, és mi úgy gondoljuk érdemes lenne ebben az explicit, „utilitárius” és misztifikációktól mentes megfogalmazásban feltenni. Először is itt megint el kellene választani a tudományt magát annak gazdasági felhasználásától. A géntechnológiai *kutatások*, illetve a géntechnológiai eszközöket *használó* biológiai kutatások – ez utóbbi szinten *minden* molekuláris biológiai kutatást jelenti – önmagukban biztosan nem nevezhetők veszélyesnek. Semmiféle negatív példa nincsen arra, hogy az ilyen jellegű alap kutatás egészségügyi vagy más kockázatot jelentett volna az utóbbi lassan fél évszázadban.

Géntechnológiai eszközök nélkül minden genetikai, biokémiai, immunológiai, idegtudományi stb. kutatás lehetetlenné válna (sejtvonalak létrehozása, expressziós rendszerek stb.). Azt az árat pedig, hogy a leggyorsabban fejlődő természettudományokat föláldozzuk homályos filozófiai ellenérzések kielégítése végett, valószínűleg sem a tudományos közösség, sem a fejlett társadalmak általában nem hajlandók megfizetni.

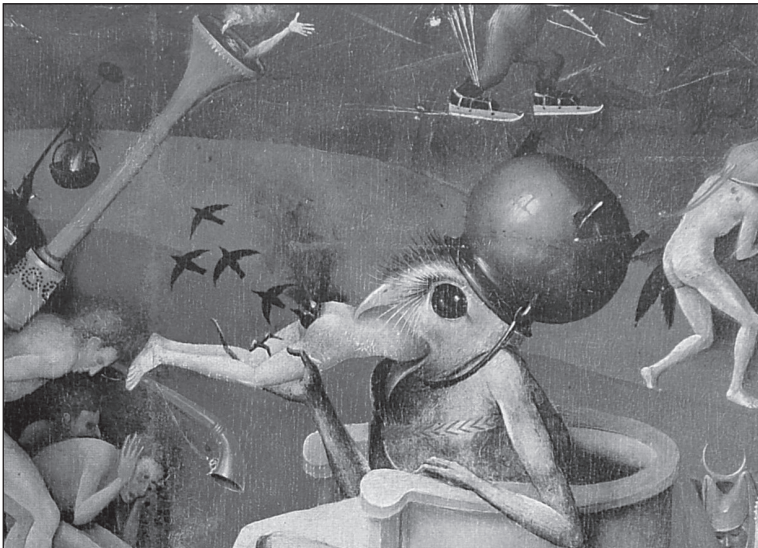
Mi a helyzet a géntechnológiára (is) épülő biotechnológiai, gyógyszeripari alkalmazásokkal, a kialakult új gazdasági szektorokkal? Mielőtt bármit is mondanánk, vegyük észre, hogy itt már egy másik kérdésről van szó. Amennyiben úgy látnánk, hogy a biotechnológiai ipar mai formájában túlságosan veszélyes vagy destruktív módon működik, ebből még nem következik (feltétlenül) a vonatkozó alaptudományok „ellenzése” is, sokkal inkább a felhasználás szabályozási környezetének megváltoztatása (ennek követelése), vagy első lépésként az adott iparágak társadalmi-gazdasági beágyazódásának problematizálása. A két kérdés egymástól szinte függetlennek mondható. A „biopiracy” ellenzéséből nem következik az, hogy a molekuláris (szintetikus) biológiára misztikus-panteista alapon egészében „nemet mondjunk” (?), viszont az utóbbi – véleményünk szerint – esetleg jelentősen gyengíti a biotechnológiai ipar konkrét kritikájának életét is. Némileg cinikus módon hozzátehető, hogy még ha arra a következtetésre is jutnánk, hogy a molekuláris biológiai kutatások által „táplált” biotechnológiai ipar annyira veszélyes, hogy az előbbieket visszaszorítása (esetleg betiltása?) is szükséges lenne, praktikusán nézve ez szinte teljesen irreális célkitűzés a szóban forgó tudományos vállalkozás mérete és népszerűsége okán.

Ezért realisabbnak és fontosabbnak látszik az, hogy a második kérdésre, a biotechnológiai ipar szabályozási környezetének feltárására és kritikájára koncentráljunk. Lehet úgy érvelni természetesen, hogy kapitalista gazdasági környezeten belül a biotechnológiai ipar szükségképpen destruktív formát ölt, ez azonban igen egyoldalú elemzés, mert nem számol a technológiai fejlődés „rendszerfüggetlen” jellegével, ami meg-

figyelhető (volt) más iparágaknál is. Ahogy az elektronikai cikkek luxus-termékből tömegcikké váltak (pl. mobiltelefonok), úgy fognak feltehetően diffúziószerűen elterjedni a biotechnológiai innovációk (pl. új gyógyszerek) is, a *copyright*, oligopóliumok stb. jelentette „terepakadályok” ellenére. Ez a folyamat nyilván egyenlőtlen és cikk-cakkszerű lesz, „fölsleges” emberi áldozatok sokaságával járva (ld. AIDS gyógyszerek). Ugyanakkor igen-csak kétséges, hogy az adekvát válasz erre az ellentmondásos folyamatra a tudományos kutatás és a technológiai fejlődés „befagyasztásának” követelése lenne. Mivel egy posztkapitalista társadalom nem tűnik azonnali eshetőségnek, ezért ehelyett a két szélsőség helyett – a tudomány és alkalmazásainak kategorikus elutasítása, vagy a rezignált beletörődés, mondván, hogy a „kapitalizmusban minden destruktív” – a megfelelő szabályozási környezet kialakítása és a piaci iniciatívák állami támogatással való kiegészítése és/vagy kiváltása tűnik reálisan elérhető, vagy legalábbis követelhető alternatívának rövid- és középtávon.

A molekuláris biológia és a biotechnológia fejlődését nem lehet megállítani. Sem elméletileg, sem politikailag nem járható, rossz helyzetértékelésre vall és praktikusán lehetetlen az itt történő ismeretelméleti és technológiai mozgásra „nemet mondani”.

A tudományos fejlődésben részt venni, követni és megpróbálni alkalmazásait pozitív irányba terelni, azaz: „együtt élni vele és egymással, mintha csak emberek volnánk” – ennél a triviális igazságnál sokkal többet nem tudnánk javasolni mint átmeneti, tentatív viszonyulási stratégiát.

A Sátán (Részlet)

Játék – határok nélkül?

„Science sans conscience n'est que ruine de l'âme”
 (A tudomány lelkiismeret nélkül csak romlása a léleknek)
 (François Rabelais)

A szempont, mely alapján több, forradalmian új techno-tudományos módszert (genetikailag módosított élőlények, szintetikus biológia, nanotechnológiák, stb.) értelmezni próbáltam, nem kizárólagos akar lenni, hanem új ablakot kíván nyitni az említett technológiák megértéséhez. Kiindulópontom, hogy a jelenség-csomagot szerves és elválaszthatatlan egységként kell kezelni, amelyben a biotechnológiai alap- és alkalmazott kutatások képezik az új, bio-gazdaságra (ETC Group 2011) épülő, oligopólium típusú szellemi tulajdonjogi rezsim alfáját, melynek következményeivel az elkövetkező generációknak kell majd szembenézniük. Ennek a jelenségcsomagnak csupán mellékterméke, viszont azonos logika gyermeke a megannyi „demokratizált” I-ketyere, amelyek ahhoz segítik hozzá a felhasználót, hogy a virtualitásba ringatva magát ne nézzen szembe a természetes rendszerek (ökoszisztémák) elpusztulásával.

Koltai Mihály kritikai észrevételeiből háromra közvetlenül reagálnék, és további szempontokkal szeretném gazdagítani a vitát.

1. „A »misztikus-transzcendens« jellegű érvek miatt vitát nem is lehet folytatni.”

Amennyiben elvonatkoztatunk az általam segítségül hívott értelmezési kerettől, akkor nem érthetjük meg azt az új szempontot, amit a virtualitás logikájának hívtam. Tűnjön bármennyire önkényesnek az általam meghúzott határ, valójában a kérdés nem is az, hogy mi a határ a virtuális és a nem virtuális között, hanem sokkal inkább az, hogy *ki* mondja meg, hol van a határa a virtualitás logikájából megszülető találmányoknak? Azt senki sem tagadhatja, hogy alapvető különbség van a gépek elterjedése és általános használata, valamint aközött, hogy állatok és növények genetikai struktúráját laboratóriumi úton keverik össze kutatók, történjék az bármilyen cél érdekében. Az, hogy a technológia „kifejlődése” óta az ember folyamatosan hat a környezetére, nem is kérdés. A természet adta határok átlépése ezért magától értetődő. Az azonban nem egyértelmű, hogy milyen legitimációs keretek között, kik, milyen cél érdekében és

milyen határokat lépnek át! Vitathatatlan, hogy a propaganda és a valódi cél nem fedi egymást, ezért a populáris térben az emberek eleve meg vannak zavarodva, hiszen félre vannak informálva a valódi célról. „Az ember folyamatosan hat a környezetére” – erre hivatkozni olyan általánosítás, amely elkendőzi azoknak a techno-tudományoknak a kapitalizmusba ágyazottságát, melyekről szó van, és amelyek nem csak hatnak a környezetükre, de a génmanipuláció esetében fajok ezreinek és fajták tízezreinek strukturálják át az örökítő anyagát. Jeremy Rifkin (1998) ezt nevezte „új bio-ipari genezisnek”. Ma a kérdés éppen az, hogy a határokat *ki* húzhatja meg? Ez a kérdés végül is a neoliberalizmus gyökérproblémájára világít rá, hiszen a dolog pikantériája, hogy a virtualitás logikája (vagy ez éppen a neoliberalizmus logikája lenne?) szerint éppen, hogy nincsenek határok! Amennyiben mégis lenne, akkor milyen alapon húzzunk meg egyáltalán határokat? Etikai alapon? Vagy a techno-tudomány kísérletezése legitimebb, mint egy keresztény, vagy ökológiai, vagy etikai eszmerendszeren alapuló kritika?

2. „El kellene választani a tudományt annak gazdasági felhasználásától.”

Ezt még elméletben sem lehet megtenni, nem hogy gyakorlatban. Ezeknek a kutatásoknak ugyanis semmilyen más céljuk nincs, mint a gazdasági felhasználhatóság. A felhasználás-központú kutatások a monopolkapitalista játékszabályoknak vannak kiszolgáltatva, akár állami, akár piaci megrendelésekről van szó. Az „igazság feltárása” teljes mértékben alá van rendelve a tőkének, így a jelmondát: igaz az, amiből profitot lehet termelni. Az „élettudományok” rendszerfüggetlenségének mítoszát semmi sem bizonyítja jobban, mint a kaliforniai Berkeley egyetem felvásárlása a British Petroleum által, vagy éppen a kutatóknak az a közössége, akiket szakmai kikezdetlensége (vagyis akik nyíltan felvállalták a kritikát kutatási eredményeikre alapozva) miatt politikai meghurcolás ért, és akiket tudományos minőségükben teljesen lejáratottak az elmúlt években – elég csak Pusztai Árpádra vagy Ignacio Chapelára gondolnunk (Verhaag 2009). A genetikai manipulációra irányuló kutatások 95%-át az ipar finanszírozza, pusztán 5%-uk független – mondják ugyanezek a kutatók. Ha nem fogadjuk el, hogy a techno-tudományt maradéktalanul kisajátította a globális tőke, akkor könnyen beleeshetünk abba a csapdába, hogy tőle várjuk a megoldást egy olyan válságra, melynek maga is előidézője.

3. „Az alternatíva megfelelő szabályozási környezet és piaci kezdeményezések állami támogatással való kiegészítése/kiváltása.”

A FAO Genetikai Erőforrások Bizottságának 13. ülésén, 2011 júliusában az Európai Regionális Csoport (EU plusz a régiós országok, mint Norvégia, Svájc, Törökország stb.) tagországai a következő álláspontot képviselték a genetikai erőforrások és a biotechnológia viszonyának tárgyalásakor: „A genetikai erőforrások bizonyos molekuláris leírásában

a szektor-specifikus követelmények és technikai protokollok kidolgozásának tekintetében azon az állásponton vagyunk, hogy ezek a követelmények és protokollok könnyedén meghaladottá válnak a mai gyors tudományos és technikai fejlesztések miatt. Ezért ezek a követelmények és protokollok csak nagyon rövid ideig lennének érvényesek. Az erőforrásokat égetőbb feladatokra kell félretenni.” (FAO 2011) Az igény tehát arra vonatkozik, hogy a molekuláris leírásban ne legyen semmiféle szakmai protokoll vagy követelmény, hiszen ezeket meghaladja a tudomány gyors fejlődése. Tudni kell azt is, hogy ami a genetikai erőforrásokat illeti, az EU döntéselőkészítő munkacsoportjaiban a legerősebb tagállamokat a legnagyobb vetőmag előállító cégek (Monsanto, BASF, Syngenta) képviselik és tárgyalnak a nevükben. Természetesen nem csak Európában van ez így. A fent idézett álláspont így nem meglepően azt juttatja kifejezésre, hogy (a cégek) semmiféle szabályozást nem látnak sem megvalósíthatónak sem kívánatosnak ezen a téren – érthető módon, hiszen ez gátolná a technológiai fejlődést. Az uralkodó játékszabályok alapján ráadásul olyan nemzetek feletti intézményhálózat (nemzetközi egyezmények, WTO, UPOV, WIPO, FAO stb.) irányít és hozza a döntéseket, melyekkel szemben az államok eltörpülnek és védtelenné válnak. Az csak hab a tortán, hogy az államok részéről legtöbbször menedzserek képviselnek olyan ügyeket, amelyekből a szakmai krém kiszorult már a döntéshozatali folyamatok előtt. Naivítás lenne ugyanakkor azt gondolni, hogy a jogi szabályozás ritmusa fel tudná venni a versenyt a biológiai és genetikai mezőben végbemenő szennyezés ritmusával. Hogyan várhatjuk el, hogy bármilyen ellenőrizhető szabályozási környezet épüljön ki egy olyan fenevad esetében, amelyik a legtöbb esetben genetikai értelemben nem ismeri a határokat, miközben mi azzal vagyunk elfoglalva, hogy az úton melyik kereszteződésbe tegyünk ki egy táblát, mondván „Behajtani csak engedéllyel!” A tapasztalatok azt mutatják, hogy az államok képtelenek megállítani törvényekkel azt a genetikai lavinát, ami a piaci agresszivitás gyümölcse, és ami a természetes rendszerek teljes genetikai átkódolását fogja jelenteni.

Tudomány és etika – avagy van-e mód bármilyen határ felállítására?

Az egyetlen valódi határt ebben az elszabadult játékban az etika tudná megszabni, de beszélhetünk-e ma etikáról egy olyan területen, mely teljesen autonómmá vált – vagyis túllépett a társadalmi és politikai ellenőrizhetőség kapuján? A mai techno-tudomány és az etika viszonya leginkább olyan, mint egy kutyáját sétáltató 12 éves kislány: a kutya veszett, a kislány a lóholó kutya után rohan pórázsal a kezében, miközben egy leszívott cigarettavéget poccent el a járdán... A kutya a technotudományt, a kislány a techno-tudományban hívó kutatói közösséget, a cigaretta az etikát jelképezi. Helyes esetben ez a kép így nézne ki: egy

gyönyörű kutyát (tudomány) sétáltat egy felnőtt ember (kutató), ahol az etika maga a póráz, amivel okosan vezeti hű társát egy felelősen gondolkozó és cselekvő személy. Védi a kutyát, védi magát és védi többi embertársát. Az etikának viszont a logikai sor elején kell lennie, mert különben az ember csak fut az események után, ahogy azt a cigarettázó lány esetében is láthatjuk. Ez lenne ugyebár a sokat hangoztatott elővigyázatosság elve.

Genetikai gyarmatosítás – avagy a valóság lecserélésének művészete

A gyarmatosítás tapasztalatait nem nehéz belátni: mindig is volt, most is van, mindig is lesz. A módszerek változnak, és egyre tökéletesebbé válnak. A gyarmatosítás logikája – leegyszerűsítve – minden esetben az erőforrások (humán, természeti, pénzügyi stb.) megszerzésének tudományos megszervezését célozta és célozza ma is. De mi történik a leigázás után? A zapatisták szócsöve, Marcos (2008) szerint minden gyarmatosító háborúnak ugyanazok a lépcsőfokai, és ezek csodálatos módon a kapitalizmus vezérelveivel is egybeesnek: „Minden egy új rend nevében: a kapitalista világpiac nevében. Ha nem tévedek, ez éppen az, amit egy gyarmatosító háború is tesz. Vagyis meghódít, lerombol, elnéptelenít, rekonstruál, benépesít és újrendez.” Ma a genetikai gyarmatosítás ebben a tekintetben a hatékonyság olyan fokát éri el, amelyről álmodni sem mert volna egyetlen nagy hódító nép sem. A genetikai gyarmatosítás ugyanis közvetett módon piszkál csak bele annak a népnek az életébe, amelyek az adott genetikai értékeket (növényeket, állatokat) fenntartja. Ma a genetikai gyarmatosítók a történelmi gyarmatosítóktól ugyanis éppen azt tanulták meg, hogy mielőtt tökéletesen likvidálnák az elsődleges valóság elemeit (az érintetlen, manipulációmentes természetet, az őslakos népeket, kultúrákat stb.), azelőtt le kell szívni ennek a valóságnak az alapvető alkotóelemeit (genetikai alapok), hogy azután ezeket felhasználva lehessen (re)konstruálni a második valóság anyagi szféráját is. Ennek legelemibb példái a genetikailag módosított élőlények tárházai, melyek egy jövőbeli „mesterséges biodiverzitás” (Marlière 2011) alapját képezik.

A virtualitás logikája lényegében tehát nem jelent mást, mint hogy azt a világot, amelyben évezredekig létezett a teljes élővilág, beleértve az emberiséget is, le kell cserélni egy mesterségesen újraépített (rekonstruált) világra. Az uralkodó diskurzus arra hivatkozik, hogy egy olyan, az összes elemében érintett és egymással szervesen összefüggő, és talán már visszafordíthatatlan világválsággal kell szembenéznünk, melyre egyedül és csakis a technológia képes megoldást találni (techno-fix). Az előbbi igaz, az utóbbi nem. Ebben az újraépített valóságban – ezt neveztük második valóságnak – az élet a legapróbb alkotóelemekig mesterségesen, laboratóriumokban összeállított termékké válik. A genetikai

gyarmatosítás, mely tehát a világ genetikai erőforrásainak kiaknázásán, levédésén, majd ipari méretű felhasználásán és a globális tőkepiacba való integrálásán nyugszik, a kutatói attitűdtől függetlenül egyetlen elvet követ, ami a profitszerzés elve, és amely bedarálja a legtöbb alkalmazott kutatást is ezen a területen.

André Gorz a politikai ökológia atyja *L'Immatériel* című könyvében (2003) olyan eszmefuttatást tár elénk, amely kristálytisztán megvilágítja ennek a folyamatnak a tényleges mozgatórugóit és valódi távlatát: „A techno-tudomány társulva a tőkével az ember számára egy élehetetlen világot termelt ki. Meg kell változtatni az embert. A gépek kizárólagossá váltak, az emberek pedig az alanyaikká. Elvin Anderson és Bruce Reichenbach a *Keresztény etika a biológiáért* című könyvükben a következőt állítják: »Hatalmunkban áll újramodellezni az embert aszerint, amilyennek akarjuk őt a Földön. Genetikailag programozhatnánk újra az eljövendő nemzedékeket annak érdekében, hogy megfeleljenek bizonyos általános követelményeknek.« De ki az a *mi?* *Ki fog újramodellezni kit* és milyen kritériumok alapján?» Gorz történelmileg vezeti vissza azt az eszmerendszert, amely az ember „megjavítását” célozta, melyhez azonban az eszközök eddig nem álltak rendelkezésre. A már akut válsággal szembeni emberi impotencia ürügyén tehát genetikai átprogramozást ajánlanak fel az emberiségnek az élettudományok kutatói. Szép, új világ – újratöltve.

Áldott sokféleség

Képzeljünk el egy olyan világot, ahol reggel a metrón I-Bonsai-unkon gombnyomásra tudjuk nyesni és öntözni virtuális japán fánkat, ebédre foszforeszkáló disznóhúst eszünk emberi géneket tartalmazó rizzsel és skorpiógéneket tartalmazó kukoricasalátával (Tömöri – Vay 2011), gyermekünk tejét az argentin anyatej-enzimeket termelő tehén, Rosita fogja adni, délután bekapunk egy dózis génmanipulált gyógyszert a génmanipulált ételek okozta új betegségünk meggyógyítására, és este a parkban önmaguktól világító fák fogják helyettesíteni az utcai lámpákat, ahogy hazamegyünk az irodából. A virtualitás (géntechnológia) banális játékszerei ezek, melyek banalitásuknál fogva alattják el az embereket és teszik ki őket egy fentebb említett, sokkal alapvetőbb átalakításnak. Tetézve mindezt azzal, hogy mind a természetes élőlények, mind pedig a genetikailag módosított élőlények egy átláthatatlan magántulajdonrezsím alá fognak tartozni, ami csak akkor derül ki az egyén számára, amikor egy genetikai gyarmatosítással foglalkozó cég ügynöke udvariasan bekopog ajtaján és jogdíj fizetésére szólítja fel, mert kukoricájában, malacában, kutyájában, vagy gyermekében (netán saját magában) a cég tulajdonában álló gén van. Majd lesznek természetesen gén-hackerek is, akik meghackelik a cégek levédett génjeit; meg apróbb vállalkozások,

amelyek olcsóbb jogdíjat fognak felszámolni egy-egy kincset érő génért... Ezt a világot és ilyen jövőt akarunk?

Látnunk kell, hogy akár mennyire izgalmasnak és sokféleségnek tűnik is a fenti felsorolás, az egyedüli biztos megállapítás, amit tehetünk a génmódosítást illetően, az, hogy a biológiai sokféleség drasztikus csökkenését vonja maga után. Ma már nem újdonság, hogy a biológiai sokféleség Földünk ökológiai egyensúlyának az alapja, az ökoszisztémák ellenálló képességének egyik legfontosabb záloga. Minden őszinte kutató azt is tudja, hogy az Európai Unió által kitalált koegzisztencia valójában mítosz. A génmanipulált élőlények mellett az idegentermékenyülő növények esetében a GM-mentesség megtartása teljességgel lehetetlen olyan izolációs távolságban (kukorica esetében ez általában 400 m), amely jelenleg hatályos az EU tagországaiban.

A kérdést így is fel lehet tenni: természetes biológiai sokféleséget szeretnénk, vagy genetikailag módosított élővilágot? A kettő között bizony vagy kapcsolat áll fenn, nem és. Ha nem akarunk génmódosított élővilágot, akkor viszont el kell gondolkodni azon, hogy kell-e egyáltalán engedélyezni az azt eredményező kutatást? Lehet, hogy a kérdés később érkezik, de még nem késő válaszolni rá.

Hivatkozások

- Anderson, Elvin – Reichenbach, Bruce 1995: *On Behalf of God: A Christian Ethic for Biology*. Grand Rapids (Mich.), William Erdman
- ETC Group 2011: The New Biomassters. http://www.etcgroup.org/upload/publication/pdf_file/biomassters_27feb2011.pdf
- FAO 2011: *Módok és eszközök a biotechnológia használatának és integrálásának lehetőségéről az élelmezési és mezőgazdasági célú genetikai erőforrások megőrzésének és felhasználásnak területén*. A FAO Genetikai Erőforrások Bizottságának 13. ülése, Róma, 2011. július 18–22. Az Európai Regionális Csoport (ERG) álláspontja.
- Gorz, André 2003: *L'immatériel. Connaissance, valeur, capital*. Paris, Editions Galilée
- Marcos, (Subcomandante Insurgente) 2008: Entre el árbol y el bosque. *Contra-historias*, N°10, 2008
- Marlière, Philippe 2011: Prométheusz, Pandora és Petri. *Eszmélet* 89 (2011. tavasz), 112–115.
- Rifkin, Jeremy 1998: *Le siècle biotech, Le commerce des gènes dans le meilleur des mondes*. La Découverte, 21.
- Tömöri Balázs – Vay Márton 2011: Génmódosított tudósok. *Népszabadság*, 2011. augusztus 13.
- Verhaag, Bertram (film) 2009: *Scientists under attack*.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom. Rasszizmus; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **44:** A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gyermek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? Osztály nélküli kapitalizmus; **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világtrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol néppont. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína alternatívái; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot. Wass Albert; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi. Migráció; **75:** Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet, önkritika; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Round table

Immanuel Wallerstein and the world-systems theory..... 5**Sergey Soloviev: Immanuel Wallerstein: the myth of historical capitalism**

The study is a critical evaluation of Wallerstein's theory on "historical capitalism": drawing general theoretical conclusions especially on changing social forms and demanding a stricter class based approach. In the countries of the former "Eastern Block", the world-systems analysis is more useful in sociology and in historical science than the trendy theoretical tools, which replace the backward looking soviet "historical materialism", like the "civilization" based approach, the "clash of civilisations" or even fully desisting theories. It is time for social scholars in East Europe to read the inspiring sources of Wallerstein, namely the works of Latin American and African authors of the dependence school 6

Tamás Szentes: Thoughts about the system based approach, interpreting systems and system changes

"There was no way for me to disagree, and I still fully agree that the world economy should be interpreted as an organic system, which produces uneven and even polarising development, since I myself also explained the gap in international development in the context of the historic development of the world economy. But there was no way for me not to criticise the absolute and exclusive interpretation of the world systems analysis of Wallerstein [...] and the explanation of the emergence of the capitalist market economy by a historic accident: by a certain unlash of the creative forces of the ruling elite, [...] or rooting unequal exchange in monopolisation and making it the main form of international exploitation, and the idea that running out pre-capitalist reserves will finally limit the global accumulation of capital." 28

Annamária Artner: A no-bush has no flower

In its critique, the essay points out the wrong approach of the theory by Wallerstein, illustrating it by the example of looking at the causes of falling profit rates, making the critique practical. According to the author, Wallerstein over emphasizes the role of cognitive factors by analysing world systems separately. It dissolves human history as it is and by neglecting the labour theory of value it does not provide a valid and practical solution for explaining falling profit rates..... 39

Péter Szigeti: The world-systems theory: arguments and problems

The author looks at the world-systems analysis as a recent, up-to-date and adequate form of the Marx rooted critical social theory – contrary to Wallerstein himself, who regards his attempts as establishing a new and interdisciplinary science, although in its direct factors of emergence giving credits to elements of the Marxian tradition. The world-systems analysis, nevertheless offers a fruitful and rich insight, with several players, which can be tested against reality..... 51

Tamás Krausz: **What was “left out” from the theory of Wallerstein** - Some reflections

The theory of Wallerstein, writes the author, is one of the progressive anti-capitalist/anti-systemic theories, which analyse the hierarchical structure and antagonistic contradictions of the capitalism, interpreted as a world system, at the highest scholarly level. At the same time, the inherent contradictions of this theory cannot be hidden. It missed to develop a theory of social forms, that can be found at Marx, and says little about the historic features of the soviet and state socialist development and has not really integrated them into the theory. Nevertheless, the theory of Wallerstein is open and can be developed further with a critical angle 60

Culture

Alan Woods: **Hieronymus Bosch and the art of the death agony of feudalism**

The art of the painter from the Netherlands, despite its anarchist and irrational features, is a true picture of the age of transition, the death agony of feudalism and the birth of capitalism. Immense changes characterised that time: the feudal order was falling apart and the bourgeoisie of the towns attacked the old order and demanded rights. His art is of a world torn by conflicting powers, from which reason was ousted, where animal spirits ruled, the world of force and terror, when reality became a nightmare. That is, a world quite similar to ours..... 67

Variations on a theme

Eszter Bartha: **Workers in state socialism: living standard, politics and legitimacy** - Introductory notes

The study outlines the main characteristics of the workers policies followed in the GDR and Hungary from the 1960s, and tries to answer why the labour class getting rid of the paternalistic control of the state party has not opposed the coming new, capitalist system. The welfare dictatorships tried to purchase the political support of the workers by promising a higher consumer satisfaction, while actual leftist solutions were closed for the masses..... 83

Michael Burawoy: **The third great transformation: Riding Polanyi into the Future**

The author is analysing the collapse of state socialism and the return of the illusion of the self-regulating market by using the tools of Polanyi. This transition fits in the third wave of marketisation and commodification, which results in the withdrawal of social rights, the unbounded power of money and transforming nature to a commodity. The researcher sums up the experience of Hungary, before and after the system change, he describes how the attempts for self-governance failed, that would have been a real alternative to the market economy reaching hegemony 93

Éva Katalin Nagy: **Workers councils in 1989** - The question of workers' ownership in the process of the system change

The history of the workers councils in 1989 had many progressive elements especially that employees by using the 1956 experience of workers self-governance have tried again to gain control over production and to establish constitutional guarantees for their ownership. The article recapitulates historic events emphasizing critical points, which bear lessons for a future movement of workers self-governance..... 111

Faces

Eszter Bartha: **Mark David Pittaway (1972-2010)** 130

History

Raquel Varela: **Nationalizations: workers control or salvation of capitalism?** - Case study on the nationalizations during the Portuguese revolution of 1974-75
The author is analysing the relationship between the bourgeoisie, the state, the communist party and the workers in the Portuguese revolution. After Portugal was questioned as a colonial power and an economic recession, also the bourgeoisie had an interest in centralisation. The role of young workers in the cities should not be underestimated either, who avoiding the control of the traditional social democratic and communist parties have questioned the private ownership of the means of production and launched new forms of self-organisation 132

Flipside – a different view

László Tütő: **Was Lenin a hacker?**

According to McKenzie Wark's *A Hacker Manifesto*, which sometimes called *Communist Manifesto 2.0*, controllers of information production and information distribution have taken the power from traditional capitalists over the whole system. The article evaluates the merits and limitations of the book..... 154

Bookmark

László Szalai: **Crisis management in cold war conditions**

On the book of Miklós Mitrovits: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980-1981*, [Months of hope... The polish Solidarity and soviet politics in 1980-1981] Napvilág Kiadó, Budapest, 2010 174

Trump

Mihály Bence Koltai: **Some words about synthetic biology** – answer to Ádám Fülöp's article "Generation I"

The esoteric framework of the critique on biotechnology and the generalisations stemming from it are problematic, writes the author. It is not clear, how the most promising biotechnology research could be banned *en block* on subjective ideological preferences, denying several possible practical advantages delivered even in a capitalist economy 178

Ádám Fülöp: **Games – without borders?**

It does not matter where virtual realities begin but the actual question is who can define the end of them? Is a state or the civic society able to limit a development, which has its legitimisation by itself only? What is the future, what the techno-science with a messianic self image brings? Do we have an alternative at all? 182

Cover image:

Hieronymus Bosch: *The Garden of Earthly Delights* (Detail)

91. szám (2011. ősz)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Kolta Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vígvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,— Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekkszám: K&H 10200830-32319448-00000000